

1409

ПРОФ. Г. ВАЩЕНКО

ВИХОВАННЯ
ВОЛІ
І
ХАРАКТЕРУ

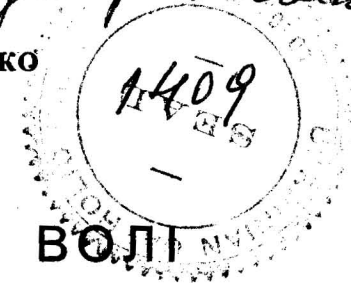

LONDON
1952

Р

Л

Воружнов Вір и Коричев Олександр
Проф. Г. ВАЩЕНКО

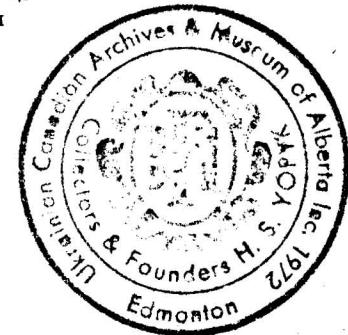
ВИХОВАННЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ

ЧАСТИНА ПЕРША

ПСИХОЛОГІЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ

Видано з нагоди п'ятидесятиліття
педагогічної і наукової праці
та громадської діяльності
проф. Г. Ващенко

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО СПІЛКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
ЛОНДОН

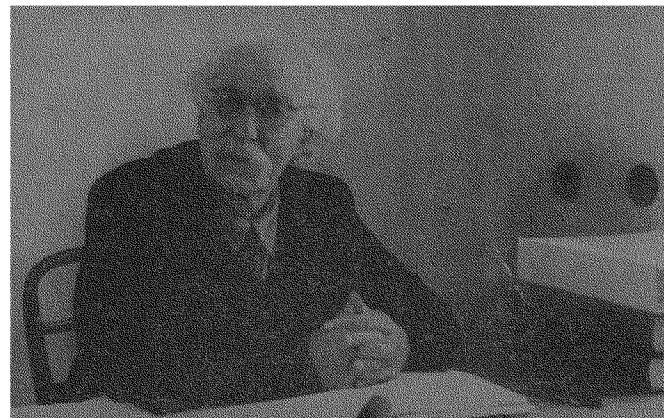
1 9 5 2

ПРИСВЯЧУЮ СПІЛЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

АВТОР

О Б К Л А Д И Н К А

Проф. С. ЛІСОВСЬКИЙ

БІОГРАФІЯ проф. Г. ВАЩЕНКА

Проф. Григорій Ващенко народився 23 квітня 1878 р. Батько його був дворянського походження.

Мати хотіла, щоб син був священником і тому віддала його в Роменську духовну школу, після закінчення якої, він вступив до Полтавської духовної семінарії.

Після закінчення семінарії, в 1890 р. Г. Ващенко рік учителював у земській народній школі. В 1899 р. він вступив до Московської Духовної Академії.

Після закінчення академії Г. Ващенко деякий час працює як учитель мови й літератури в Полтавській Єпархіальній жіночій школі.

На початку 1904 р. його призначили на посаду вчителя мови й літератури в Кутаїську духовну школу. В Кутаїсі пробув Г. Ващенко до 1905 р. і потім повернувся в Полтаву, де одержав посаду в комерційній школі і, крім того, викладав у Полтавській учительській семінарії на Шведській Могилі, викладаючи історію.

Почалась революція 1905 р. а з нею і селянські рухи, що їх з великою жорстокістю придушував царат. Всі симпатії Г. Ва-

щенка на боці українських борців за волю. За це жандармерія почала його переслідувати і він змушений був виїхати до Тимена за 180 км. на схід від Петербургу. Працював там у жіночій гімназії, духовній школі і реальній гімназії.

В 1911 р. Г. Ващенко переїхав до Тульчино на Поділлі. Там пише він оповідання „Самотній“, „Феєрія“ і першу частину великої повісті „До ґрунту“. Ці твори були видані в збірнику „До ґрунту“ під псевдонімом Г. Васківський.

В 1912 р. перевівся Г. Ващенко в Ромни, де працював у жіночій гімназії, в духовній і комерційній школах.

В 1917 р. багато працює як лектор на курсах передпідготовки українського вчителства. Вкінці того-ж року його запросили, як лектора педагогіки й психології в Полтавський Учительський Інститут, а в 1918 р. одержав посаду доцента психології при Полтавському університеті.

В 1925 р. Г. Ващенко одержав звання професора педагогіки і разом з тим призначення на посаду керівника катедри педагогіки.

В 1930 р. при Полтавському Педагогічному Інституті було організовано аспиранську групу, в якій керівництво перебрав проф. Ващенко.

В кінці 1933 р. коли відбувався погром українських високих шкіл, проф. Ващенко проголосили „ворогом народу“ і позбавлено посади професора.

У вересні 1936 р. одержав посаду професора і керівника педагогіки при сталінградському педагогічному інституті.

В 1940 р. його знову покликали до Полтавського Педагогічного Інституту, де треба було знову організувати аспиранську групу, яка без нього розпалася.

З приходом на Україну німців, проф. Ващенко залишився в Полтаві і в 1943 р. евакуювався спочатку в Моршин на Стрию, а на початку 1944 р. на Лемківщину, звідти в Німеччину.

В 1945 р. проф. Ващенко був обраний на посаду звичайного професора педагогіки при УВУ, де працює до останнього часу.

В 1946 р. був закликаний на посаду педагогіки й психології в Богословську Академію, а в 1950 р. обраний її ректором і сприяв її бурхливому розвитку та піднесенню.

За час перебування в Німеччині написав до 50 праць, розвідок і окремих статей та книжок у галузі педагогіки і психології.

Проф. Г. Ващенко протягом всього свого життя дуже любив українську молодь, прикладав завжди найбільше зусиль для її виховання в національному дусі. Та любов не згасла і на скитальщині, де проф. Ващенко став справжнім батьком сумівської молоді.

За це професора високо цінять вся українська молодь. На II-му конгресі СУМ-у в 1948 р. його обрано почесним членом СУМ-у. Оповитий загальною любовю і пошаною молоді, як і старшого громадянства проф. Ващенко ентузіастично, з молодим запалом невпинно працює далі над розробкою виховно-педагогічних питань, що є неocenним вкладом у скарбницю української педагогіки.

В С Т У П

Серед української еміграції часто доводиться чути вираз „людина доброї волі“. В цей вираз різні люди вкладають різний зміст. Але часте вживання його свідчить про те, що наше суспільство усвідомлює або відчуває, наскільки в сучасних політичних обставинах потрібні нашому народові люди доброї волі.

Зрозуміло, що вони завжди бувають потрібні, але не однаковою мірою. Коли життя народу йде спокійно второваною колією, то суспільний лад підтримується існуючими законами й традиціями, що їх визнає та їм підлягає більшість суспільства. Воля окремих людей не відіграє тут вирішальної ролі.

Іншу роллю мають окремі люди з сильною волею в таких обставинах народного життя, коли порушується його звичайний лад, коли захитуються його основи, коли в суспільстві вирує боротьба. Тоді виступають люди з сильною волею, що можуть згуртувати навколо себе нарід і повести його тою чи іншою дорогою. І тут то набуває великого значення те, яка за своїм змістом воля провідників: чи добра чи зла. Ленінові і його найближчим співробітникам не бракувало сильної волі, коли вони брали в свої руки владу над російською розбурханою масою. Але це була зла воля, і тому наслідком її був страшний большевизм, що з цістої частини світу зробив справжнє пекло і тепер загрожує катастрофою цілому світові.

Український нарід уже більше тридцяти років теж перебуває в стані розбурханости. Руйнуються його найкращі традиції, прищиплюється насильно чужа ідеологія, його винищують голодом, міліонами засилають на каторгу.

В таких умовах особливо потрібні люди сильної і разом з тим доброї волі. Потрібний другий Мойсей, що через розбурхане море, через пустелі привів би наш нарід до обітованої землі, до своєї самостійної держави; потрібні й ті, які мають допомагати Мойсеєві на всіх відтинках нашого політичного і культурного життя. Добра й сильна воля потрібна й кожному членові українського суспільства, бо тільки спільними зусиллями наш нарід може вийти переможцем з тієї страшної боротьби, що точиться довгі роки і стає все більш і більш напруженою.

Сучасність виявила, що у нас є люди доброї й сильної волі. Це в першу чергу ті, що, ризикуючи своїм життям, несучи тягар страшних терпінь, мужньо боряться за волю України на рідних землях. Є такі люди і на еміграції. Але багато між українцями є людей слабої і злої волі . . .

Коли це люди дорослі, їх важко виховати або перевиховати. Вихованню підлягає в першу чергу молодь.

Отже українській молоді я й присвячую свою працю про виховання волі й характеру. Як педагог, я не хочу давати рецептів бо кожна людина є своєрідна індивідуальність. Тому педагогіка подає тільки норми виховання і розкриває ті чинники, що так або інакше впливають на формування людської особистости. Уже з цього видно, що педагогіка міцно зв'язана з психологією. Щоб виховувати молодь, треба добре знати закони, яким підлягає надзвичайно складне й різноманітне психічне життя людини, але крім того, треба вміти розбиратись в індивідуальних властивостях молоді людини зокрема.

Тому наша праця має складатись з двох частин: психологічної й властиво педагогічної.

В першій частині я маю на меті схарактеризувати природу волі й характеру в їх різноматнітних формах; у другій — висвітлити завдання, що стоять перед нами в галузі виховання волі й характеру, фактори, що впливають на виховання їх та методіку самого виховання.

ЧАСТИНА I

Психологія волі і характеру

Що таке воля?

Ще у XVIII ст. психологія визнавала існування окремих здібностей людини: мислення, почувань і волі. Дехто з психологів навіть дотримувався тієї думки, що ці здібності локалізовані в певних частинах мозку людини. Розвиткові тих частин відповідає розвиток тієї чи тієї здібности; послаблення або руйнація їх веде за собою послаблення, або руйнацію відповідних здібностей. Мало того, дехто з психологів дотримувався тієї думки, що існує відповідність між формою голови і тими чи іншими здібностями. Так виникла френологія (Галь)

Сучасна психологія заперечує існування окремих незалежних одна від одної психічних здібностей. Вона визнає, що психічне життя складається з актів, або процесів. Кожний з них являє собою єдність, в яку входять як елементи або властивості розумові, емоційні й вольові. Кожний з цих елементів в тих чи тих психічних актах може виступати на перший план, але не буває таких випадків, щоб цей елемент був єдиний. Інакше кажучи, не буває психічних процесів, що їх можна б назвати виключно розумовими, чи емоційними, чи вольовими. Наприклад, коли людина перебуває в стані великого гніву, ми не можемо сказати, що у неї зовсім відсутні процеси мислення. Думка її послаблена, над нею панує почуття, але вона все таки діє, бо людина навіть при найбільшому гніві щось відчуває і щось уявляє.

Отже на питання, що таке воля, ми маємо передусім відповідати, що це є елемент, або властивість єдиного психічного процесу. Але тоді повстає питання: чим же цей елемент відрізняється від інших елементів — від мислення й емоцій. Щоб відповідати на нього, візьмімо приклад. Уявім собі учня, що розв'язує математичну задачу. Це складний психічний процес, в якому є елементи мислення, почуття і волі. Коли учень згадує, що вчитель дав йому певне завдання, коли він міркує над змістом задачі і над її розв'язанням, — це будуть процеси мислення. Коли він переживає неприємність від того, що не знаходить вірного розв'язання задачі, — це є почування. Коли він робить зусилля й примушує себе до певних дій, потрібних для розв'язання задачі (переборювання нехоті до роботи, настанова на неї, писання і т. інше) — це є вияв волі.

З наведеного прикладу можна бачити, що психічний процес дійсно є єдиний і що окремі елементи його міцно зв'язані між собою і один без одного немислимі. Але на цьому прикладі ми також бачимо й різниці між цими елементами. Вона в першу чергу полягає в спрямуванні психіки. Процес мислення перш за все спрямований на об'єктивний світ. Коли учень згадує, що учитель дав йому задачу, коли він думає над розв'язанням її, свідомість його спрямована на щось об'єктивне. Навіть тоді, коли ми думаємо про власні переживання, коли, напр., ми шукаємо причин нашого смутку, ми ставимося до них як до чогось об'єктивного, або інакше, ми об'єктивізуємо їх. У тих випадках, коли ми думаємо про власні внутрішні переживання! наше „я” виступає в двох аспектах: як суб'єкт, що спостерігає й аналізує, і як об'єкт, що стає предметом аналізу. Тому позитивною ознакою мислення є його об'єктивність. Чим більша відповідність між нашими мисленнями і об'єктивною дійсністю, тим ближче ми до істини, яка є метою нашого мислення. Навпаки суб'єктивність мислення є хибною рисою його.

Протилежністю мислення є почуття. Тим часом, коли мислення спрямоване на об'єкт, почуття є суто внутрішнє переживання нашого „я”. Тому воно має суто суб'єктивний характер. Радість, горе, гнів, страх — це мої внутрішні переживання, що характеризуються тоном приємним або неприємним. Вони можуть мати зовнішню причину, але природа їх суто внутрішня. Я можу радіти з приводу приємної звістки; але звістка є лише причиною моєї радості, вона є об'єктом моєї думки, а почуття радості є моє внутрішнє переживання, в якому виявляється моє ставлення до звістки, позитивне або негативне.

Тому характерною ознакою почуття є суб'єктивність. Коли людина в своїх міркуваннях підлягає впливові почуттів, про неї кажуть, що вони мислять суб'єктивно.

Нарешті, характеристичною ознакою волі є активність. Найтиповішою формою мислення є споглядання, найтиповішою формою волі є дія. Коли через мислення ми сприймаємо дію на нас об'єктивного світу й усвідомлюємо її, коли в процесі почуття ми виявляємо те чи інше ставлення наше до цієї дії, то у волевому процесі ми самі діємо на об'єктивний світ, вносимо в нього певні зміни.

Предметом нашої дії є в першу чергу зовнішній світ, що оточує нас. Але таким предметом можуть бути й наші внутрішні переживання, наприклад наші почуття. Зусиллям волі я можу стримати почуття страху перед ворогом і йти в бій проти нього. Тут предметом моєї дії є, в першу чергу, мої внутрішні переживання, в які своїми зусиллями я вношу певні зміни.

Підводячи підсумки сказаному вище про єдиний психічний процес, можна зазначити, що мислення орієнтує людину в об'єктивній дійсності, почуття оцінює її у відношенні до нашого „я”, воля переробляє її відповідно до наших потреб.

Рефлекси, імпульси, інстинкти

Психічні процеси відрізняються один від одного більшою або меншою складністю, вищим або нижчим ступенем розвитку. Напр., процес сприймання простіший і стоїть на нижчому ступені розвитку, ніж логічне мислення або творча фантазія. Це стосується й до процесів вольових.

В стислому розумінні воля є складний процес, що характеризується в першу чергу свідомою цілеспрямованістю, себто усвідомленням певної мети, до якої прагне людина, застосовуючи ті чи інші дії, або засоби.

Але такого характеру вольовий процес набуває лише на певних ступенях розвитку людини. Він не властивий у такій формі ні малій дитині, ні тварині.

Нижчим ступеням розвитку властиві т. з. рефлекси, імпульси і інстинкти. Всі вони в своїй первісній формі мають несвідомий, або краще, підсвідомий характер. На ґрунті їх і розвиваються ті процеси, що їх зовуть волею в стислому розумінні цього слова. Різницю між ними встановити досить важко.

Рефлексами називають незалежні від нашої свідомості рухи нашого організму або окремих частин його, що являють собою реакцію на подразнення нервової системи. Клясичним прикладом таких рухів може бути т. з. колінний рефлекс, на підставі якого можна робити висновки про стан нервової системи людини. При обстеженні її лікарем пацієнт кладе ногу на ногу, і тоді лікар спеціальним молоточком б'є трохи нижче суглоба. В наслідок цього нога підкидається навіть тоді, коли б пацієнт хотів би тримати її нерухомо.

Вже з тієї короткої характеристики рефлексів видно, що в них переважає фізіологічний момент, хоч не можна заперечувати наявності в них елементарних психічних переживань.

Російські рефлексологи і американські бегевіористи намагаються звести до рефлексів вроджених і набутих

всю поведінку людини, перетворюючи таким чином психологію на фізіологію.

Таке примітивне й вульгарне трактування людини нічим не виправдане. До рефлексів не можна звести не тільки такі складні й тонкі суто-духові процеси, як естетичне і моральне почуття або логічне мислення, а навіть звичайне сприймання.

Дуже близько до рефлексів стоять імпульси. Це рухи, що обумовлюються внутрішніми органічними причинами. Так, напр., імпульсами можна назвати рухи новонародженої дитини під впливом голоду чи болів у шлунку. Вони властиві й дорослій людині, особливо в стані хвороби.

Споріднені з рефlekсами та імпульсами т. зв. інстинкти. Характерні риси їх такі: вродженість, незалежність у **первісній формі** від свідомості, дана від природи структура органів тіла та їх рухів, що відповідає певній меті.

Дуже яскраво виявляються інстинкти в житті тварин, особливо комах. Спостерігаючи роботу бджіл, коли вони будують стільники і зносять мед, можна прийти до висновку, що вони діють за добре розробленим пляном і мають до цього велику вправність, — до того їх рухи здаються доцільними й точними. Але глибші досліди над комахами, особливо над осами, доводять, що дії їх позбавлені свідомості і мають вроджений стереотипний характер, чому відповідає й будова їх органів, що при навмисній зміні людиною ситуації, комаха й далі діє так само, як діяла раніш, хоч тепер дії її стають уже недоцільними.

Значно слабше виявляються інстинкти в житті й діяльності людини. В неї діють переважно три інстинкти: харчування, самоохорони в різних його формах і статевий. Перші два виявляються вже в дитячому молодшому віці, а третій у більш-менш чіткій формі виступає, починаючи з т. зв. переходового періоду

Але інстинкт людини не можна порівняти з інстинктом тварини. Інстинктивні рухі її не мають тієї сили, що рухи тварин. Тому новонароджена дитина здається одною з найбезпорадніших зі всіх живих істот. Тим часом, коли гусеня, вилупившись з яйця і обсохнувши, через день чи два може плавати, а курча клювати зерно й бігати, — мала дитина безпомічно лежить у колісці, і, коли б їй не присвячувала стільки уваги мати, вона не прожила б і кількох днів.

Але ця слабкість і немічність новонародженої дитини є разом з тим великою перевагою людини над тваринами. Будучи позбавлена чітко виявлених стереотипних і пристосованих до життєвих потреб несвідомих рухів, людина силою обставин примушена діяти свідомо і виробляти в собі властивості, що значно перевершують інстинкти. Тому людина незрівняно більшою мірою, ніж тварина, піддається вихованню. Коли висловлюватися точно, то виховувати можна тільки людину, — тварина підлягає лише дресурі.

Такі властивості людини і роблять її справжнім царем і володарем природи.

В о л я

Вище ми визначили вольовий процес, як свідомо цілеспрямовану дію. Отже, воля включає в себе, як найважливіше момент, свідоме встановлення мети. Інакше кажучи, вольовий процес у стислому розумінні його вимагає як своєї передумови певного розвитку мислення.

Щоб з'ясувати, як людина приходиться до свідомого встановлення мети, треба взяти до уваги, що воля має в своїй основі елементарні рухи в формі рефлексів, імпульсів та інстинктів. Вони приходять до дії передусім у наслідок порушення рівноваги в фізіологічному або психічному стані людини. Нпр. рефлекс виникає в наслідок того, що в якомусь центрі нервової

системи відбувається таке напруження енергії, що порушується рівновага цілої системи; реакція на подразнення, що має форму руху, стає розрядкою енергії й відновлює рівновагу.

Але зводити всю діяльність людини тільки до порушення й відновлення рівноваги було б невірним. Тоді людину треба було б уявляти, як виключно пасивну істоту, що діє лише в наслідок впливу на неї зовнішніх причин. Фактично людина може діяти не тільки в наслідок впливу на неї зовнішніх, а й внутрішніх причин. З великою переконливістю ця ідея руху з середини висвітлена в науці Аристотеля про ентелехію. Він учить, що в кожній речі, в кожному явищі є формуюча сила, що спрямовує розвиток їх у певному напрямку. Отже ця формуюча і спрямовуюча сила діє і в елементарних вольових процесах людини: рефлексах, імпульсах та інстинктах. Її можна назвати потребами. Нпр., коли зголоділа дитина тягнеться до грудей матері, в ній діє потреба їжі. Коли вона на третьому місяці свого життя гулить, себто вигукує різноманітні звукові сполучення, в ній діє потреба вправляти мовні органи, що стає за передумову до оволодіння мовою.

Але в указаних вище випадках людина діє несвідомо. Діє, так би мовити, не вона сама, а та сила, що вкладає в неї. Так, нпр., гуління малої дитини є необхідним кроком до оволодіння мовою, але дитина, гулячи, не усвідомлює цього. Свідомість приходить до людини тоді, коли в неї накопичується певний досвід.

Але самим лише накопиченням досвіду не можна з'ясувати переходу несвідомих рухів у справжні вольові процеси. Досвід є й у тварини, але в них нема волі тої високої форми, що властива людині. Отже основна передумова переходу в людини несвідомих рухів у вищі вольові процеси, як ми про це згадували раніше, полягає в попередній недосконалості цих рухів. Те, чого не дала людині природа, остання мусить надолужувати свідомістю. Інакше кажучи, вона мусить усвідомити

свої потреби, апробувати їх, поставити собі певну мету щодо задоволення потреб, усвідомити потрібні для цього заходи і з допомогою їх досягти наперед поставленої мети.

В переході несвідомих рухів у свідомі вольові акти велику роль відіграє т. зв. внутрішня увага. В психології увага визначається як спрямування й зосередження психіки на якихось предметах або явищах.

На нашу свідомість одноразово може діяти велика кількість вражень. Процес уваги передусім полягає в тому, що свідомість спрямовується не на всі враження, а на деякі з них.

Інакше кажучи, увага має виборчий характер, з цим зв'язана зосередженість свідомості в процесі уваги. Саме тому, що обсяг уваги обмежений, речі або явища чи їх властивості при уважному сприйманні їх виступають з особливою чіткістю. З цього погляду свідомість можна порівняти з концентричними кругами. Центральний круг — це поле найяснішої свідомості, зовнішній великий круг — це поле свідомості неясної, при чому, чим більше віддалений предмет сприймання від центру, тим з меншою чіткістю він сприймається.

Психологія поділяє увагу на самовільну і несамовільну.

Несамовільною увагою зветься таке спрямування й зосередження свідомості, що не залежить від наших вольових зусиль. При несамовільній увазі людина помимо своєї волі захоплюється тими чи тими враженнями.

Причини несамовільної уваги можуть бути зовнішні і внутрішні.

До зовнішніх причин несамовільної уваги треба в першу чергу віднести силу, або інтенсивність враження. Сильні звуки, яскраві кольори, великі речі притягають нашу увагу більше, ніж слабі звуки і бліді кольори. Але слід зазначити, що тут діють закони відносності й контрасту. В повній тиші нашу увагу

притягають і порівняльно слабі звуки, так само як у темряві ми звертаємо увагу на слабе світло.

Внутрішні причини несамовільної уваги різноманітні. До них в першу чергу треба віднести відповідність зовнішніх подразнень нашому внутрішньому станові. Мандрівник у пустелі, що відчуває велику спрагу, зверне увагу на найменше джерельце, яке в інших умовах він зовсім не помітив би.

Велике значення для збудження уваги мають емоції. Враження, що викликають у нас радість, смуток або естетичні переживання, притягають до себе увагу більше, ніж враження емоційно неофарбовані.

До цієї категорії внутрішніх причин уваги треба віднести також цікавість. Все, що цікаве, завжди емоційно офарбоване, але це офарбовання має додатний характер. Цікаве є те, що вабить до себе, викликаючи якісь приємні емоції, як радість, естетичне задоволення чи емоція інтелектуальна.

В свою чергу цікавість часто буває міцно зв'язана з попереднім досвідом, зокрема, навичками.

Науковця цікавлять всякі новини в галузі його фаху, тимчасом, як він може зовсім не цікавитися театром чи новинами в галузі красного письменства.

Але цікавість не є просто повторенням того, що вже було, а нове, зв'язане зі старим.

Несамовільна увага властива як людині, так і тварині. І в тварини несамовільна увага може умовлюватись причинами зовнішніми і внутрішніми, себто попереднім досвідом і навичками. Вона може бути в тварини не менш, а іноді й більш стійкою, ніж у людини, як, нпр. тоді, коли тварина підстежує здобич. Але тварина не має самовільної уваги, що є вищим ступенем розвитку її. Самовільна увага властива лише людині. Характеристичною властивістю її є свідоме зусилля. З особливою чіткістю ця властивість виступає тоді, коли самовільна увага вступає в боротьбу з увагою несамовільною. Прикладом цього може бути розумова праця в умовах різ-

номанітних, відтягуючих подразнень, як шум, розмови і т. ін. Такі подразнення незалежно від нашої волі притягають нашу увагу, і потрібні значні вольові зусилля, щоб людина могла продовжувати свою роботу.

Самовільна увага відіграє велику роллю в усіх вищих, чисто людських психічних процесах.

Так, нпр., завдяки самовільній увазі, у людини розвивається творча фантазія, без якої був би неможливий не тільки розвиток мистецтва, а й науки.

Функція уваги полягає у переробці і комбінуванні тих образів, або елементів, що залишаються в нашій свідомості в наслідок процесів сприймання.

Але ця переробка може відбуватися незалежно від волі людини. Яскравим прикладом цього в першу чергу можуть бути різні сновиддя, в яких вражіння дійсності комбінуються в найдивовижніших формах. Сюди можна віднести також марення, при чому людина віддається потоку уявлень, що виникають у свідомості людини одно за одним, незалежно від волі людини, а підкорюючись лише законам асоціації.

Це нижча форма уваги, що властива не тільки людині, а й тварині.

Процес творчої фантазії починається тоді, коли людина свідомо переробляє матеріал свого досвіду з метою створити якийсь новий образ. Тут уже людина не піддається потоку уявлень, як не буває у маренні, а сама керує ним, беручи один образ і відкидаючи інший, розчленовуючи й комбінуючи їх. Так діє літератор, маляр, скульптор, архітект; так діє в певні моменти своєї роботи і вчений, а також інженер і політик. Ще чіткіше виявляється самовільна увага в логічному мисленні, що теж властива лише людині. Процес сприймання може відбуватися в людині, як і в тварині, лише за участю несамовільної уваги, але процес мислення неодмінно вимагає уваги самовільної. Як це показав Дьюї, в основі логічного або рефлексивного мислення лежить розв'язання якоїсь проблеми, інакше кажучи воно має вольовий характер. Як показав той же Дьюї,

воно вимагає вольових зусиль і тому стомлює людину значно більше, ніж мислення асоціативне, або невольове.

Але цього мало. Без самовільної уваги неможливі навіть вищі форми стримання і пам'яті. Вищою формою сприймання є спостереження, що характеризується свідомим спрямуванням психіки на певні об'єкти або елементи їх, має в собі певну наперед поставлену мету і відбувається за певним планом.

Крім самовільної й несамовільної уваги, існує ще один тип її. Це є вища форма несамовільної уваги, що властива лише людині, і то на вищих ступенях розвитку її. Таку увагу виявляє, нпр., поет в моменті натхнення, коли образи ніби самі собою приходять до нього і без всяких зусиль з його боку набирають мистецького словесного оформлення. Така увага має місце в творчій роботі вченого, коли в його свідомості виникає думка за думкою, з'єднуючись ніби самі собою в струнку систему. Але це не є вияв несамовільної уваги, про яку ми писали вище.

Тут свідомість не спрямовується якимись випадковими зовнішніми чи внутрішніми причинами, незалежними від волі людини. Спільним для цього типу уваги з увагою несамовільною є відсутність свідомих зусиль і через це легке протікання процесу свідомості.

Але це явище не первинне, а повторне, похідне. Такий тип уваги з'являється тільки тоді, коли вже перед тим більш або менш довгий час діяла самовільна увага. У письменника або вченого натхнення з'являється лише тоді, коли вони вже увійшли в свою роботу, коли вони перед цим, напружуючи свої сили, розв'язували певну проблему, чи то мистецьку чи то наукову. Для того типу уваги потрібно, щоб робота захопила людину. Тоді мистецький образ чи наукова ідея починають володіти людиною і спрямовують її дії в певному напрямку. Та коли проаналізувати цей напрямок, то можна бачити, що він відповідає тій меті, що її поставила собі людина з початку роботи. Інакше

кажучи, образ чи ідея лише позірно володіють людиною, фактично людина володіє ними.

Наявність такого типу уваги свідчать про досягнення людини в тій чи тій діяльності, а разом з тим і про досягнення щодо формування особистості взагалі та її волі зокрема. В такому стані людині не доводиться витрачати енергії на переборення внутрішньої інерції, або на боротьбу з несамовільною увагою. Вся її енергія використовується для досягнення наперед поставленої мети, а робота дає таке задоволення, що людина не помічає втоми.

Всі великі діячі науки, мистецтва, техніки й політики мали високорозвинений саме цей тип уваги.

Моменти вольового процесу: бажання, хотіння боротьба мотивів, рішення й дія

Вольовий процес у своєму розвитку, базуючись на несвідомих рухах, проходить декілька ступенів.

Починається він від усвідомлення потреби. Першу стадію його прийнято в психології називати бажанням. Це той момент, коли потреба, будучи усвідомленою, не опановує свідомості, а посідає в ній місце поруч з іншими переживаннями, що можуть посідати в свідомості центральне місце. Крім того, бажання не включає в себе усвідомлення засобів до його досягнення, або це усвідомлення не набуває ще чітких форм.

Наведемо приклад. У теплий літній день я йду до знайомих понад річку. Вигляд річки і відчуття високої температури повітря можуть викликати у мене бажання купатися. Але моя свідомість зайнята думками про моїх знайомих. Тому бажання купатися може промайнути на поверхні моєї свідомості й не бути реалізованим. Я навіть можу й не подумати про засоби його реалізації. Таких бажань у людини буває безліч. Вони виникають і швидко зникають, не залишаючи по собі помітного сліду.

Вищим ступенем у розвитку волі є хотіння. Воно визначається тим, що прагнення задовольнити ту чи іншу потребу охоплює, принаймні на якийсь час, свідомість людини і стає в центрі її переживань. Крім того, хотіння характеризується ще більше або менше чітким усвідомленням засобів до досягнення поставленої наперед мети. Для ілюстрації повертаємось до попереднього прикладу. Уявм собі, що моє бажання зкупатись не зникає, а набуває певної сили. Думка про знайомих на якийсь час відходить на задній план і зосереджується на тому, що я мушу роздягатися, покласти на березі річки одяг і йти в воду. Це означає, що моє бажання перейшло в хотіння. Після цього йде дія, себто реалізація хотіння.

За такою схемою відбувається більшість наших вчинків. Я хочу подихати свіжим повітрям і помилуватись з природи, — і йду в ліс. Я хочу написати листа родичам, — сідаю за стіл і пишу. Так звичайно відбуваються прості, або звичайні акти поведінки.

Але бувають випадки, коли і в таких актах хотіння не зразу переходить у дію, або зовсім не реалізується.

Знову повертаємось до наведеного вище прикладу. Уявм собі, що в той момент, коли я спрямував свої кроки до ріки, щоб покупатися в ній, мені прийшло на думку, що мої знайомі будуть незадоволені з того, що я спізнився. В такому випадкові я можу або відмовитись від купання і йти далі до знайомих, або якийсь час вагатись над тим, що мені робити. Напр., я можу переконати себе, що незадоволення моїх знайомих не буде таким великим, або можу вигадати якусь причину моєї затримки в дорозі, і кінець-кінцем все ж таки покупатись. Такий характер вольовий процес часто має в складних актах поведінки, коли людина не зразу реалізує своє хотіння, а перебуває якийсь час у стані вагання, що кінчається або реалізацією хотіння або відмовленням від нього.

Такий стан психіки зветься боротьбою мотивів. Мотиви — це рушійні сили свідомості, що спрямовують

поведінку людини в той чи інший бік. Мотиви можуть бути різноманітні. Так, нпр., людина може утримуватися від тієї чи іншої мети з огляду на великі труднощі, що лежать на шляху до досягнення її.

Вона може вагатися або відмовлятися від дії з мотивів морального характеру. Нарешті, може мати місце боротьба різних бажань.

Боротьба мотивів у залежності від характеру їх та вдачі людини може бути довшою, або коротшою.

В боротьбі мотивів велику роль відіграють мислення та емоції, при чому в одних переважає перше, в інших друге. Не менше значення мають і навички: звичка має нахил повторюватись.

Але бувають такі моменти в житті людини, коли у неї борються мотиви приблизно однакової сили, в наслідок чого людині важко схилитися в бік одного з них. У таких умовах або людина довго перебуває в стані нерішучості, що пригнічує її, або в наслідок вольового зусилля схиляється в бік одного з мотивів.

Боротьба мотивів кінчається рішенням, в наслідок якого людина або діє, або відмовляється від дії. Отже, дія є кінцевий момент вольового акту. Вона може бути простою або складною. Прикладом останньої може бути, приміром, якась мандрівка в далекі країни з науковою метою. Як показує цей приклад, така дія складається з великої кількості вольових актів, що включають у себе всі моменти вольового процесу: бажання, хотіння, боротьба мотивів, рішення і дію.

Фактично жадна дія, навіть найпростіша, не відбувається без якогось бодай елементарного пляну. Перш ніж діяти, людина завжди наперед уявляє окремі моменти дії та їх послідовність у часі, інакше кажучи, уявляє собі плян дії. Але чіткість цього пляну і його обгрунтованість можуть бути різні. Для прикладу візьмемо роботу педагога. Є педагоги, що приступаючи до своєї роботи, лише в загальних рисах уявляють мету її. Плянуючи свою працю, вони мають на увазі лише найближчі відтинки її, — прим. лекції сього-

діншого дня. Дальшу працю вони уявляють неясно і над пляном її не замислюються.

Але є педагоги, що приступаючи до педагогічної роботи, обмірковують її в цілому, маючи на увазі цілий час перебування учнів в школі. Вони ґрунтовно обмірковують мету педагогічного процесу в цілому, складають і ґрунтовно продумують пляни на цілий рік, на семестер, на кожний день.

Зрозуміло, що чим ґрунтовніше і чіткіше продуманий плян роботи, тим більше забезпечується її успіх і навпаки. Особливо це треба сказати про складну діяльність, що тягнеться порівняно довгий час, як нпр., наукова, або громадська діяльність.

Пляновість дії залежить від індивідуальної вдачі людини та від її культурного рівня. Діти і примітивні люди живуть сьогоднішнім днем. Висококультурні люди плянують своє життя й працю на декілька років наперед.

Плянування дії є лише початком її, як виконання рішення. Подальше виконання, особливо дії складної, часто вимагає напруження, наполегливості й боротьби з перепонами.

Тому, хоч обмірковане і добре плянування праці забезпечує успіх її, але забезпечує лише частково. Без напруження і наполегливості найкращі пляни можуть бути нереалізовані.

Воля та інші психічні процеси

Вище було зазначено, що психічне життя є цілість, що складається з процесів інтелектуальних, емоційних та вольових.

Повстає питання: яке відношення між цими процесами, зокрема, яке відношення між волею, з одного боку, та інтелектом і емоціями — з другого.

Це питання має не лише теоретичне значення. Особливо потрібно вірне розв'язання його для педагога.

Виховуючи вольові здібности молодого покоління, він мусить знати, як впливає на розвиток їх той чи інший світогляд, ті чи інші властивости інтелекту, або різні емоції.

Чітке й вірне розв'язання цього питання тим більше потрібне, що в літературі є на нього різні відповіді.

В чім полягає воля, мислення й почуття в вольовому процесі, можна бачити вже на підставі аналізу останнього. Як показано вище, вольовий процес є свідоме спрямування психічних і фізичних сил до певної мети, або інакше, воля є свідомо цілеспрямована дія. Зрозуміло, що така дія не можлива без участі інтелекту.

Самий перехід від несвідомих рухів до вольових процесів у стислому розумінні цього слова стає можливим лише при умові певного розвитку мислення. Участь останнього вольовий процес переходить від нижчих стадій свого розвитку до вищих. Особливо велику роль відіграє мислення в боротьбі мотивів. Тут інтелект виступає, так би мовити, в ролі судді, що виносить свій присуд кожному з мотивів. Передусім таку роль мислення відіграє в поведінці людей спокійних і розсудливих. Але про людей емоційної й навіть експансивної вдачі не можна сказати, що в момент боротьби мотивів мислення їх не грає жадної ролі.

Те ж саме треба сказати про плянування дії, що здебільша має виразний характер логічного мислення. В процесі плянування людина мусить підвестись над конкретною ситуацією, охопити всю дію в цілому; не лише в сучасному, а й майбутньому, і на підставі цього уявити собі окремі моменти дії і послідовність їх у часі. Тому то поразка мислення призводить і до поразки волі. З великою переконливістю це довели досліди Лізмана, Гельба, Гольдштайна і Джексона. Вони досліджували різні форми т. з. апраксії, зв'язані з поразкою мислення і мови. Хворі, що їх спостерігали названі вчені, в наслідок занепаду здібностей до абстрактного мислення перебували, так би мовити, в полоні

даної ситуації і тому не могли наперед усвідомлювати мету і плян своїх дій.

Так один хворий, коли в нього пересихали губи, змочував їх кінчиком язика, але не міг висунути його на пропозицію лікаря. Другий хворий в стані гніву робив загрозливі рухи, але не міг робити їх на пропозицію лікаря.

Поразка мови і мислення особливо відбивається на тих актах поведінки, де доводиться вибирати між двома або більшою кількістю можливостей.

Так само хворі виявляли повну безпорадність, коли їм пропонували щось зробити, не кажучи, що саме.

Все це свідчить, що справжній вольовий акт можливий лише при умові функціонування абстрактного мислення, або мислення, що підноситься над конкретною ситуацією. Низький рівень абстрактного, неситуативного мислення поєднується з такими формами діяльності, що не виходять за межі конкретної даної ситуації, яка панує над людиною.

Таке значення для вольового процесу мають т. зв. формальні властивости інтелекту. Але велике значення для вольової діяльності мають і матеріальні властивости його, себто знання, уявлення, а особливо переконання людини. Поведінка людини з чіткими і твердими переконаннями має певний напрямок, що більше залежить від змісту переконань, ніж від випадкових обставин і зовнішніх впливів.

Навпаки, відсутність переконань робить людину рабом усяких випадків і сторонніх впливів.

Про це, між іншим, з повною переконливістю свідчать явища гіпнозу. Останній полягає в тому, що людина автоматично, без всякого контролю і самоконтролю виконує накази другої людини. Поведінка її губить характер вольової дії, як свідомо цілеспрямованої акції.

Такий же характер мають і явища негативізму, що з першого погляду не тільки нічого не мають спільного з гіпнозом, а навіть протилежні йому. Насправді

така протилежність тільки позірна. Негативізм полягає в тому, що людина без достатніх, а частіше без всяких мотивів діє всупереч волі другої людини. Особливо це явище властиве підліткам. Останні часто діють навпаки тому, що їм наказують або пропонують старші, вчителі або батьки. Нпр., коли батько каже хлопцеві, щоб він не йшов купатися, той заявляє: „а я все таки піду“, — і йде купатися. Така поведінка підлітка пояснюється тим, що він не має власних переконань і знань, потрібних для розумно мотивованої поведінки. А разом з тим у підлітка вже прокидається бажання ствердити незалежність свого „я“. Але не маючи змоги через брак достатніх власних переконань ствердити його в спосіб позитивний, себто обдуманий і мотивований, підліток стверджує його в спосіб негативний, себто не мотивовано діючи всупереч чужій волі. Характер переконань людини залежить від змісту її світогляду. Звідси велика роль світогляду в діяльності людини.

По-різному діють переконаний ідеаліст і матеріаліст. віруючий і атеїст, людина з глибоким інтелектом і людиною-напри мітивна. Такий вплив на волю з боку мислення.

Поряд у цим воля має міцний зв'язок і з емоціями. Багато психологів і філософів дотримуються навіть тієї думки, що емоція являє собою єдине джерело вольових процесів, що саме вони спрямовують в той чи інший бік поведінку людини. Так ще Берклі, відомий англійський філософ-матеріаліст, доводив, що єдиним і основним мотивом діяльності людини є прагнення до задоволення й уникання незадоволення. Приблизно таких вже поглядів на емоції дотримується Лотце. Він пише: „Єдиними діючими причинами всієї нашої практичної діяльності є прагнення до збереження і придбання нових задовольень і уникання страждань“. Цілком заперечувати цієї думки не можна. Емоції у вольових процесах дійсно відіграють велику роль. Вони являють собою пружини, що спонукують людину до діяльності, стимулюють її. Людина апатична, себто

позбавлена виразних емоцій, не може бути діяльною. Про це між іншим свідчить хвороба, що зветься абулією (безвілля).

Вона характеризується повним занепадом життєвого тону. Відчуття стають блідими, хворого обгортає байдужість до всього, в наслідок цього він губить всякі стимули до діяльності. Часто хворі на абулію зберігають у нормальному стані розумові здібності, можуть правильно міркувати, навіть усвідомлюють свій стан, але вони сковані апатією, що робить неможливою для них будь яку дію. Стан абулії часто виникає в наслідок сильних розчарувань і нервових струсів. Вони, так би мовити, паралізують волю.

Щкідливий вплив на волю має не тільки послаблення почуттів, а й занадто велика інтензивність їх. Сильні почуття, т. зв. афекти, роблять людину нездібною обмірковувати свої вчинки. Поведінка її губить характер обміркованих дій, вона не контролюється, стає самовільною, перестає бути вольовою, себто свідомо спрямованою. Різні почуття по-різному й впливають на волю. Дехто з психологів поділяє почуття на стеничні і астеничні, себто на такі, що сприяють підвищенню енергії людини, й такі, що депресують її. До перших звичайно зачисляють, приємність, радість, гнів; до других неприємність, смуток, журбу, страх. Такий вплив почуттів на поведінку людини зв'язують з фізіологічними процесами виділення внутрішньої секреції, зокрема виділення адреналіну наднирковими залозами. (Кеннон).

Не заперечуючи самого факту різного впливу різних емоцій на вольові процеси, мусимо сказати, що ця різниця відносна. Те саме почуття в одних випадках може підвищувати енергію людини, в інших — знищувати. Це залежить від індивідуальних властивостей людини, від її фізичного і психічного стану в момент діяння на неї почуття, від сили останнього. Так, напр., страх взагалі пригнічуюче діє на вольові процеси. Сильний страх іноді настільки сковує волю людини,

що вона буває нездібна зробити жадного руху, як кажуть, каменіє. Але іноді страх підвищує фізичну енергію. Іноді перелякана людина може з надзвичайною швидкістю довго тікати від ворога, не відчуваючи втоми.

Взагалі треба сказати, що занадто сильні почуття негативно впливають на вольові процеси. Не тільки сильні афекти страху й гніву, а й сильна радість позбавляють людину можливості обмірковувати свої вчинки, вірно розуміти ситуацію, добирати відповідні засоби до досягнення тієї чи іншої мети. Іноді велика й несподівана радість спричиняється до смерті людини.

Та чи не найбільшу роль у вольових процесах має моральне почуття. Мораль є дуже складне явище особистого і суспільного життя.

Розглядаючи його з погляду психологічного, треба відзначити, що в його склад входять елементи інтелектуальні, емоційні і вольові. Момент інтелектуальний — це свідомість норм поведінки, що ними мусить керуватись людина, емоційний, — це почуття задоволення з приводу добрих вчинків і незадоволення з приводу вчинків злих; вольовий, — це дії людини, відповідні, або невідповідні моральним нормам. Між всіма цими елементами є тісний органічний зв'язок, в наслідок чого один елемент не можна уявити без другого. Найбільш характерним між ними є елемент емоційний, що його можна назвати сумлінням; це почуття правди і неправди, доброго і злого, морального і неморального. Воно міцно зв'язане з мисленням, з усвідомленням норм поведінки. Але в ньому є щось своєрідне, що навіть попереджує мислення. Бувають моменти в житті людини, що розум каже одно, а сумління інше, розум виправдовує поведінку людини, а сумління засуджує її. Тому дехто з психологів, як напр. Кільпатрик, визнає за основу моралі моральний інстинкт. Але інстинкти зв'язані з органічними процесами людини й характеризують нижчий стан психічних переживань. Таким, напр., є інстинкт самоохорони, на ґрунті якого

виникають нижчі емоції страху й гніву. Що ж до морального почуття, то воно стосується до вищих психічних процесів, які властиві лише людині, бо у тварин нема навіть зародків його.

Тому сумління було б вірніше називати голосом Божим в серці людини, як образа й подоба Божої. Поведінка людини залежить від того, як звучить цей голос: чи залишається він у чистоті й силі, чи він спотворений й затамований. Тому від морального почуття в першу чергу залежить спрямування волі людини в бік добра або зла, себто властивості змісту її. Але воно обумовлює також і формальні властивості її, зокрема інтенсивність вольових процесів. Міцне сумління, що не знає компромісів і хитань, обумовлює рішучі і послідовні дії і навпаки.

Розвиток волі у дітей і підлітків

Воля в стислому розумінні її не дається людині з моменту її народження, а поступово виробляється на ґрунті несамовільних рухів. Цей процес формування волі мусить добре знати педагог, щоб вірно керувати вихованням молодого покоління. Перші рухи людини мають несамовільний характер. Це — імпульси, рефлексі, інстинкти. В міру розвитку мислення в формі процесів сприймання й елементарної пам'яті, дитина починає усвідомлювати свої рухи, а що особливо має значення, починає усвідомлювати їх наслідки.

Так поступово несамовільні рухи переходять в самовільні. Велику роль в цьому, крім пам'яті, відіграють емоції. Рухи, що в наслідок їх дитина відчуває приємну емоцію, дитина повторює, рухів, що супроводяться почуттям неприємності, дитина уникає. Нпр., коли дитина, доторкнувшись до свічки, опечеться, вона буде відсмикувати руку від неї. Так у дитини крок за кроком виробляються навички. Вони ще не мають характеру справжніх вольових рухів, а являють

собою лише переходовий ступінь до них. Такі рухи властиві і тваринам, тим більше, що вони переважно засновані на інстинктах.

Нарешті, в перші роки життя дитини дуже велику ролю має наслідування. Дослідники, що спостерігали розвиток дитини, стверджують, що дитина здібна наслідувати дорослих уже на 4-5 місяці життя.

Перші рухи наслідування не мають цілком свідомого характеру, а тим більше не можуть бути визнані за рухи стисло вольові.

Але з погляду генетичного вони стоять вище, ніж схарактеризовані перед цим навички. Останні зв'язані безпосередньо з рефlekсами, або інстинктами. Рухи наслідування мають опосередкований характер, бо початком їх є чисто психічний акт сприймання і уявлення.

Перехід від несамовільних рухів до рухів самовільних, або стисло вольових, відбувається тоді, коли в дитини на підставі власного досвіду виникає свідоме бажання задовольнити ту чи іншу потребу. Це можливо лише тоді, коли в дитини настільки розв'ється здібність уявлення, що вона буде в стані уявити собі принаймні той результат рухів, який вони дадуть у безпосередньому майбутньому. Таку здібність виявляють уже діти більш-менш чітко на третьому році життя.

І все ж таки вольові процеси малої дитини ще довго визначаються елементарним характером. Недарма дитину молодшого віку дехто з психологів, як нпр. проф. Володимирський, називають істотою моменту. Вона занадто підлягає впливам безпосереднього оточення.

Крім того, поведінка дитини раннього віку відзначається яскраво виявленою імпульсивністю. Дитина занадто емоційна і тому бажання її зразу без всякої внутрішньої затримки приходять у дію.

Але поступово в дитини з'являються процеси, що звуться боротьбою мотивів, у наслідок чого дитина починає виявляти здібність володіти собою, себто здібність стримувати деякі імпульси, обмірковувати

свої бажання, робити вибір їх. Це вже вияв волі в стислому розумінні її.

Таку здібність діти звичайно виявляють на четвертому році життя, хоч деякі її виявляють раніш, що залежить від темпераменту дитини та рівня її інтелектуального розвитку.

Основні мотиви, що ними керується маленька дитина в своїх діях, — це почуття присмности й неприсмности. Але вже з початку дошкільного віку дитина починає керуватись і мотивами морального порядку, хоч і в елементарній формі. Це мотиви доброго й недоброго, дозволеного і недозволеного. Дитина починає відчувати і усвідомлювати свої обов'язки щодо інших, перш за все до своїх батьків. Проти цього заперечує відомий швейцарський психолог Піаже. Він стоїть на тому, що дитина молодшого віку є егоцентрик, її психічне життя й інтереси замкнені у вузьке коло її „я”, тому вона не може відчувати і усвідомлювати обов'язків відносно інших людей.

Спостереження над малими дітьми заперечують таке твердження. Зробивши щось негарне, особливо відносно матері, дитина може відчувати щось подібне до докорів сумління. Іноді вона навіть з винуватим виглядом може підійти до матері і пообіцяти їй: „я більше не буду”. Коли дитині вказують на її провину, вона виявляє замішання і червоніє. Крім того, маленькі діти часто виявляють почуття сорому.

Все це свідчить про те, що й малій дитині властиві риси, які підносять людину над твариною, — і це в першу чергу моральне почуття і моральна свідомість.

На ґрунті їх виробляються норми поведінки, що більшою або меншою мірою обумовлюють вияви її волі. Зміст цих норм великою мірою залежить від виховного впливу дорослих. Певне значення має тут слово, а ще більше — живий приклад виховників і взагалі тих, хто оточує дитину.

Дитина часто порушує ці норми, але вони все ж таки залишаються в її свідомості. Це видно хоч би з того,

що дитина часто піддає моральній оцінці поведінку інших людей і в першу чергу дітей. Іноді дитина становиться в ролі наставника моралі. Об'єктом виховного впливу дитини найчастіше буває лялька. Особливо це властиве дівчаткам. Вони не тільки одягають і роздягають своїх ляльок, не тільки годують їх і вкладають їх спати, а й учать їх, як вони повинні себе вести, а іноді докоряють їм за негарну поведінку і навіть карають їх. Так крок за кроком поведінка дитини вкладається у певні норми, послаблюється її імпульсивність, входить у свої права керуюча сила розуму, міцніє воля.

В період молодшого шкільного віку, що тягнеться приблизно до 12-13 років, дитина робить значні кроки щодо психічного розвитку. Дехто з психологів називає цей період — періодом об'єктивних зацікавлень. Тепер значно послаблюється егоцентризм, дитина із значно більшим інтересом цікавиться об'єктивним світом, значно поширюється обрій її спостережень, зменшується емоційність, посилюється логічне мислення.

Все це позитивно відбивається на її вольових властивостях. Поведінка дитини молодшого шкільного віку менш імпульсивна, ніж поведінка дошкільника. В ній уже більшу роллю, ніж раніше, відіграє розум.

А головне те, що тепер значно більше, ніж раніш, вступають у силу певні правила поведінки, завдяки чому вона входить поступово в певні норми.

Цьому особливо сприяє школа, коли вона добре організована. Школа передусім збагачує дитину знаннями й розвиває її мислення. Завдяки цьому дитина ставить собі значно складніші й ширші завдання, ніж ставила раніше. Крім цього, вона може сягати своєю думкою значно далше, ніж дошкільник. Дія молодшого школяра, особливо років 11-12 може тривати в певному напрямку тиждень і навіть декілька місяців. Як на приклад, можна вказати на метеорологічні спостереження дітей. Такі складні дії вимагають планування й певної системи в роботі.

Виконання шкільних завдань часто вимагає від учня значних вольових зусиль в переборенні труднощів. Все це зміцнює волю дитини. Велике виховне значення має шкільна дисципліна. Вона привчає дитину до певного порядку в житті, до правильного чергування праці й спочинку, привчає до точності й акуратності у виконанні обов'язків, до організованості, виробляє здібність підкорювати свою волю інтересам спільноти і т. ін.

Про роллю дисципліни у вольовому вихованні ми більш детально скажемо далі. А тепер маємо зазначити, що не всяка дисципліна позитивно впливає на розвиток волі учня. Позитивний вплив має дисципліна розумна, що спрямована на виховання у дитини свідомості своїх обов'язків разом зі свідомістю своєї людської гідності, взагалі дисципліна, що заснована на свідомості, а не на страху.

Дітям молодшого шкільного віку властива одна риса, що вимагає до себе особливої уваги з боку психологів і педагогів. Це задиркуватість. Оскільки вона властива більшості підлітків, особливо хлопців, незалежно від національності, підсоння і т. ін., можна з певністю сказати, що в основі її лежить інстинкт боротьби, який є одною з форм інстинкту самоохорони. На основі останнього, як відомо, розвиваються і виникають емоції гніву і страху. Емоція гніву має місце і в боротьбі. При справжній боротьбі вона часто набуває характеру афекту, що потьмарює свідомість людини і робить її подібною до звіря. Але боротьба часто має характер гри, або спорту. Таку саме форму вона здебільшого має у підлітків. Як всяка гра, вона супроводжується почуттям приємності від напруження енергії, відчуття своїх сил. Особливо ці почуття посилюються при перемозі над супротивником.

Отже, такі форми боротьби, коли вони не переходять певних меж, сприяють розвиткові волі дитини, зміцнюють у неї свідомість своїх сил, розвивають енергію. Коли ж у школяра задиркуватість переходить

в навичку і стає основною формою його поведінки, вона спустошує душу, заважає розвиткові інтелектуальних сил і сприяє виробленню антисоціальних навичок.

Період у розвиткові дитини від 12 — 13 до 15 — 16 звичайно звуть переходовим, або критичним. Дехто називає його періодом підлітків. Коли роки від 7 — 8 до 12 років можна з психологічного боку назвати періодом об'єктивних зацікавлень, то роки від 12 — 13 до 15 — 16 можна назвати періодом суб'єктивних зацікавлень. Така характеристика підлітка ніби наближує його до еґоцентрика дошкільника. Насправді ж між ними є велика різниця. Еґоцентризм дошкільника пояснюється його емоційністю і слабкістю логічного, зокрема критичного мислення. У підлітка логічне мислення досягає значного розвитку. Крім того, в нього більш-менш чітко виявляється здатність до самоаналізу. Дехто з психологів зв'язує її з тими фізіологічними процесами, що відбуваються в організмі в перехідний період. Ця самоаналіза ставить перед підлітком проблему „я” і „не я”. Він починає чіткіше, ніж дитина молодшого шкільного віку, усвідомлювати себе, як особистість, протиставляючи себе об'єктивному світу і перш за все дорослим. Звідси, як показано вище, — негативізм підлітка, критичне ставлення до старших; звідси ж і своєрідний романтизм і нахил до мрійливості. Підліток не задовольняється щоденним звичайним життям. Він рветься до чогось незвичного, героїчного. Такі настрої виливаються в різні форми. Це передусім мрії. Деякі підлітки здібні мріяти годинами, уявляючи себе великими мандрівниками, то хоробрими вояками, то казковими героями. Іноді ці мрії, особливо в наслідок впливу нездорового оточення і шкідливої літератури набувають еротичного характеру, що виснажує дитину і послаблює її волю, а іноді навіть призводить до різних сексуальних ненормальностей.

Не задовольняючись звичайним буденним життям, деякі підлітки залишають батьківський дім і тікають

у далекі країни, шукаючи там всяких пригод. В початку XX ст. багато підлітків тікало до Америки, щоб стати там ковбоями, літати на коні, стріляти з пістоля, нападати на потяги і т. ін.

Такими настроями підлітків пояснюється їх зацікавлення пригодницькою літературою. В кінці XIX і початку XX ст. улюбленими письменниками підлітків був Жюль Верн. З великою охотою читають вони Кіплінга, Свен Гедіна та інші.

Нарешті, підліткові більш, ніж дітям молодшого шкільного віку, властиві нерівності вдачі: різкі переходи від одного настрою до другого, захоплення людьми й розчарування в них і т. ін.

Все це по різному може відбитись на розвитку підлітка. Усвідомлення свого „я” і протиставлення його навколишньому світові може стати за основу до вироблення свідомості власної людської гідності, без чого неможливе вироблення міцного характеру.

Романтизм, поривання до надзвичайного і героїчного сприяє поширенню прагнень підлітка і може сприяти розвитку таких рис, як відвага, високі поривання і т. ін.

Але все це можливе при нормальному соціальному оточенні, здорових умовах родинного життя і правильному вихованні.

При відсутності цих умов намагання підлітка відстояти своє „я” може вилитись у хуліганство, брутальність і недисциплінованість, — мрійливість, нездоровий еротизм, а романтизм, нахил до пригодництва може призвести до того, що підліток пристане до якоїсь банди.

Все це робить перехідний вік дуже складним і дуже відповідальним для виховання, про що в нас буде розмова в другій частині нашої книжки.

Перехідний вік кінчається моментом статевого вистигання, після чого починається вік юнацтва. Останній, як з фізичного, так і психічного боку, відзначається порівняно з перехідним періодом більшою гармо-

нійністю і зрівноваженістю. Юнак своїми фізичними і психічними властивостями наближається до дорослої людини.

Але між юнаком і дорослим є, звичайно, і різниця. Вона полягає не тільки в тім, що юнак, особливо молодший, зберігає в собі ще деякі риси підлітка, як лишки романтизму й мрійності, а й у тому, що юнацтво є все ще підготовка до самостійного життя. У переважаючої більшості юнаків вона відбувається цілком свідомо. Найлегче упевнитись у цьому, порівнюючи ставлення до навчання молодших школярів і юнаків. Молодший школяр здебільшого учиться тому, що підкорюється наказу батьків і вчителя. Але рідко якому школяреві приходить в голову думка, що він може використати набуті в школі знання, коли виросте. Юнак, навпаки дивиться на навчання, як на підготовку до певної діяльності після закінчення школи. Тому юнацтво — це період вибору професії. Він порівняно легко приходить у юнаків з яскраво виявленими здібностями до певного фаху. Це передусім стосується музик і математиків, які іноді виявляють свої фахові здібності ще в молодшому шкільному віці. Значно трудніше відбувається процес вибору фаху в юнаків, що не мають чітко виявлених здібностей до певної спеціальності або мають різноманітні здібності без явної переваги одної з них. Усвідомлюючи, що від вибору фаху й фахової школи залежить в основному весь хід майбутнього життя, такі юнаки часто переживають глибоку внутрішню боротьбу і тяжкі сумніви. Вибираючи для себе той чи інший фах, типовий юнак часто й плянує свою майбутню діяльність. Часто ці пляни мають нереальний характер. У чистих, ідеалістично настроєних юнаків вони бувають грандіозними. Такі юнаки мріють про саможертву, про служіння народові, про боротьбу за правду і т. ін.

Талантовиті юнаки, обдаровані мистецькими здібностями, іноді ще в юнацький період накреслюють проекти своєї майбутньої мистецької роботи. Тому без-

перечний сенс є у твердженні, що людина, в дорослому віці реалізує пляни, накреслені в юнацтві.

Але не слід розуміти так, що юнацтво лише мріє й плянує і нічого не реалізує. Юнацтво виявляє себе в героїчних чинах, до яких часто нездідні бувають дорослі люди, що перебувають у полоні життєвої прози. Такий героїзм юнаки виявляють напр., в збройній боротьбі в ім'я якоїсь ідеї. Прикладом можуть бути вояки УПА, слава про яких розійшлася по цілому світу.

Юнацтво відзначається також великою чутливістю щодо чужих спраждань. У часи голоду і всяких епідемій молодь перша йде на допомогу населенню, забуваючи про себе.

В юнацький вік розпочинається й творча робота в галузі мистецтва, а іноді і в галузі науки. В цьому періоді молоді поети пишуть вірші, що відзначаються свіжістю почувань, молоді вчені пишуть дисертації, іноді не позбавлені оригінальності.

Оскільки всяка принципова діяльність базується на певному світогляді, то для юнацтва світоглядові питання набувають особливого значення.

Можна з певністю сказати, що ніколи філософічні питання не цікавлять так людину, як у період юнацтва. Серед дорослих цими питаннями цікавляться майже виключно фахівці, філософи і богослови. Юнацтво цікавиться ними в своїй масі, при чому це не є холодна, чисто інтелектуальна цікавість, що часто трапляється у фахівців. Юнак входить в ці питання всією своєю істотою, ніби відчуваючи, що від такого чи іншого вирішення їх залежить його майбутнє. Тому юнаки дуже часто ведуть довгі дебати на філософічні теми, що рідко трапляється серед дорослих.

Між філософічними і політичними течіями найбільшою симпатією юнацтва користаються найновіші, т. зв. передові течії.

Так, у другій половині XIX і в початку XX ст. молодь, що жила на терені бувшої царської Росії, за-

хоплювалась марксизмом, взагалі матеріалізмом, атеїзмом і соціалізмом. Характерно, що таке захоплення було властиве не тільки студентам університетів і старших класів гімназії, а навіть студентам духовних семінарій. Мало того, саме з духовних шкіл виходили найбільш завзяті матеріалісти, атеїсти і соціалісти.

Після другої світової війни молодь швидко відходить від матеріалізму й атеїзму на бік ідеалізму й релігії. Творяться юнацькі організації на засадах християнської ідеології, на тих же засадах об'єднується молодь різних національностей; під гаслами боротьби за релігію проти матеріалізму й атеїзму відбуваються конгреси молоді. Дуже характерним є те, що в цьому християнському рухові активну участь бере молодь, що виховувалась в СРСР і, здавалось би, мусіла була впоїти в себе дух атеїстично-матеріалістичної більшовицької ідеології.

Але, якої ідеології не дотримувалась би молодь, в своїх настроях вона залишається ідеалістичною в тому розумінні, що вона завжди прагне до якогось ідеалу.

Ідеалістичний характер у типових юнаків і юначок має й почуття кохання, що відіграє в їх життю таку велику роль. Це те чисте кохання, в якому на задній план відступають фізіологічні моменти, натомість на перший план виступають моменти чисто духові, як ідеалізація, захоплення красою, радість духового єднання. Це — кохання середньовічних лицарів, що в ім'я дами серця бились на турнірах, йшли у хрестові походи, доконували чудеса хоробрости і умирали з її ім'ям на устах. Це кохання Ромео і Джульєти, це те піднесене, ідеальне почуття, що його відчував Данте до Беатриче.

Воно є одним із переконливих доказів духовости молоді та її ідеалізму.

Що таке кохання не є маскуванням чисто фізіологічних статевих процесів, які відбуваються в організмі юнака, про це свідчать факти одночасового існування

у тієї ж самої особи двох видів кохання: духового й фізіологічного-тваринного. Дуже яскравою ілюстрацією цього твердження можуть бути спогади письменника — марксиста Вересаєва, якому не властиві були тенденції вбачити у людині щось духове.

Будучи ще гімназистом він закохався у трьох сестер Козеровських. Це було чисте юнацьке кохання. В ньому були піднесена радість і смуток, надія й відчай, віра й сумнів, були мрії, але не було й тіні чогось чисто фізіологічного.

Коли Вересаєв вступив в університет і переїхав до Петербургу, він переживав там шал статевого інстинкту: на вулиці його вабила кожна зустрічна жінка, в мріях йому уявлялись брутальні образи.

Але у нього залишилась чиста любов до сестер Козеровських, про яких він не знав, котру з них більше любить.

В момент його статевого шалу, у всіх його брудних видіннях, жодного разу не промайнула постать одної з сестер. Він, як святиню, не опоганив їх жадною брудною думкою.

Всі ці риси юнацького віку: прагнення до всього високого, ідеалістичні настрої, здібність до самопожертви, свідомо орієнтація на майбутнє, цікавість до світоглядových питань, здібність до чистого ідеального кохання — сприяють формуванню позитивних рис волі і характеру, принциповости, здібностей до героїчного чину, до пляновости та ін. Але юнацтву властиві і негативні риси. Це певна незрівноваженість. Хоч ми раніш і відзначили, що в юнацький вік збільшується зрівноваженість вдачі, але це твердження має відносний характер. Юнак є зрівноважений порівняно з підлітком, але недостатньо зрівноважений порівняно з дорослими.

Юнак цікавиться світоглядowymi питаннями, але ще не має сталого світогляду; він ставить завдання щодо своєї майбутньої діяльності і будувати її, але ці пляни не мають під собою твердої основи. Крім того,

юнакові властива більша емоційність, ніж дорослій людині, і менша здібність володіти своїми емоціями. Взагалі юнацтво — це не визначений стан, а лише процес становлення, хоч і на вищому ступені його. Звідси деяка нестійкість юнака. Він більше, як доросла людина, здібний до самопожертви, до героїчного чину, але менше здібний до послідовної, плянної дії.

Недостатня стійкість юнака і його вразливість, з одного боку, і великі вимоги до життя, з другого, призводять часто до конфліктів, зривів, а іноді й трагедій. Можливо, що такі зриви й трагедії найчастіше трапляються на ґрунті кохання. Вони відбиті в численних творах красного письменства, як українського, так і чужинецького. З особливою силою і яскравістю таку трагедію юнацтва відбив Гете в особі Вертера з його нещасливим коханням.

А взагалі юнацтво є найзмістовніший період в житті людини: вік краси, високих поривань, чудових мрій. Більшість людей не втримуються на тому високому рівні, на якому вони були в часі свого юнацтва, їх засмоктує проза буденщини. А проте окремі люди до старости зберігають кращі риси юнацтва. Такими були геніяльні поети, як Гете, філософи, як Сократ і Платон, великі вчені, як Галілей. Це щасливі люди. Зате є підстави назвати нещасними тих, хто через умови свого життя ніколи не знали юнацтва і за молодих років стали старими.

Основні форми діяльності

Як зазначено вище, вольові рухи мають свідомий і цілеспрямований характер. Цим вони істотно відрізняються від рефлексів, імпульсів та інстинктів.

Вони можуть мати випадковий характер і не входить в суцільну систему з іншими рухами. Як наприклад, можна вказати на зганняння мухи, що сіла на обличчя, коли це робиться свідомо. Вони не характерні для суто вольових процесів, бо занадто прості і наближають-

ся до рухів несамовільних. Для волі характеристичні рухи, що становлять собою систему рухів. Такі системи можна назвати діяльністю. Прикладом її може бути праця хлібороба, що складається із пов'язаних між собою окремих дій, або актів, як підготовка поля до посіву, підготовка зерна і сівалки, самий посів і т.ін.

Такі складні акти поведінки вимагають наперед усвідомленої мети, обміркування засобів до досягнення її, рішення, виконання і т. ін. Інакше кажучи, діяльність включає в себе всі моменти вольового процесу.

Зміст діяльності людини різноманітний і залежить від її потреб та прагнень, що обумовлюються віком і статтю людини, підсонням, культурним рівнем людини, соціальним становищем і т. ін.

Але всім дорослим людям властиві такі форми діяльності: здобування засобів до існування, виховання дітей, що провадиться в родині або в спеціальних навчально-виховних закладах, громадська діяльність, діяльність релігійна, задоволення естетичних потреб (співи, музика, танки), розваги і гри, що часто бувають зв'язані з естетичними потребами.

В культурному суспільстві певна частина членів його займається ще науковою й мистецькою діяльністю.

Всі ці форми діяльності, будучи виявом волі людини, разом з тим формують її. А особливо велику роль в такому формуванні відіграють праця, навчання, гра, громадська і релігійна діяльність, збройний захист своєї батьківщини. Між цими формами діяльності ми назвали навчання і гру. Вони мають певне місце й у житті дорослої людини, але особливо характерні для дитячого й юнацького віку, як по тому місцю, що посідають в ньому, так і по впливові на формування волі й характеру підрастаючого покоління.

Праця

Працю звичайно поділяють на фізичну й розумову. До першої залічують, нпр., працю хлібороба, реміс-

ника, фабрично-заводського робітника, до другої — працю вченого, мистця, журналіста, лікаря, інженера і т. ін.

Вже з назви наведених вище професій видно, що розподіл праці на фізичну й розумову має умовний характер. Наприклад, працю хлібороба трактують як фізичну працю, а працю лікаря, як розумову. А проте, перша включає в себе чимало елементів праці розумової, а друга може включати елементи праці фізичної. Хліборобові доводиться думати над тим, чим засіяти поле, коли приступити до оранки, чим угноїти поле, як зібрати й зберігати врожай і т. ін. Наслідки праці хлібороба, особлив в сучасних умовах її, більше залежать від знань хлібороба та його досвідченості, ніж від фізичної сили. Так само професія лікаря вимагає не тільки знань, а й фізичної вправності. Нпр., добре з теоретичного боку підготовлений, але невправлений хірург може багато пошкодити своїм пацієнтам.

Отже, під фізичною працею треба розуміти таку форму діяльності, яка вимагає більш-менш інтензивного і довготривалого фізичного напруження, до розумової таку форму діяльності, яка в першу чергу вимагає розумового напруження, щождо напруження фізичного, то воно відіграє тут допоміжну роллю або може бути і цілком відсутнім.

Крім того, безпосереднім наслідком фізичної праці є якась матеріальна річ: збіжжя, знаряддя, меблі, машина і т. ін. Безпосереднім продуктом праці розумової є якась нематеріальна вартість: науковий або мистецький твір, розумова концепція, план, схема та інше.

Навіть безпосереднім продуктом праці інженера — будівельника є не будинок, а проєкт, чи план його, що потім реалізується працею робітників.

Розумову працю теж можна поділити на теоретичну й практичну, що залежить від проблеми, яка розв'язується в процесі праці. Прикладом теоретичної пра-

ці можуть бути дослідження астронома над рухом якоїсь планети, приклад праці практичної — дослідження агронома над ефективністю різних добрив.

Але й цей розподіл є деякою мірою умовний. Теоретичні дослідження можуть бути використані в практичній діяльності і навпаки, практична діяльність може бути використана для теоретичних висновків. Отже при розподілі праці на теоретичну і практичну слід передусім брати до уваги безпосередню мету, що її ставить розумовий робітник.

Повстає питання, як праця впливає на формування психічних властивостей людини взагалі і властивостей волі та характеру зокрема. Марксисты стоять на тому, що людина стала людиною, себто розумною істотою, саме завдяки праці. Енгельс в статті на тему „Роль праці у вилюдненні мавпи” намагається це довести такими міркуваннями. Основним органом, що завдяки йому мавпа перетворилася в людину, була рука. В процесі використання її вона, як орган удосконалювалася, разом з тим удосконалювався й головний мозок. Оскільки ж праця первісної людини — мавпи мала спільний характер, то в процесі її виникає й мова, як засіб взаємного порозуміння й регулювання праці. Праця ускладнюється й удосконалюється, удосконалюється й мова, а разом з тим удосконалюються й органи її. Так мавпа стала людиною.

Праця залишається основою, на якій формуються властивості людини і в подальшій історії людства. Удосконалюючи знаряддя виробництва, взагалі техніку його, людина удосконалює й своє мислення. На основі розподілу праці виникають класи, що борються між собою. Кожна класа має свою ідеологію, як надбудову над виробничим відношенням, має свою мораль, а значить, і свої психічні властивості.

Вся ця концепція не має під собою твердих наукових підстав. Вона базується на вченні Дарвіна про походження людини від тварини. Це вчення жадними фактами не доведено. Мало того, не доведена

навіть можливість переходу неорганічної матерії в органічну. Про це пишуть самі комуністичні теоретики.

„Ми ще не можемо, — пише І. Агол, — дати більш-менш стислу картину виникнення життя на землі. Наші лабораторні досягнення в напрямку штучного відтворення можливих шляхів цього розвитку покищо до краю обмежені. Штучні клітини Траубе, Румлера, Ледюка та ін., хоч і показують деякі цікаві сторони формотворчих процесів в певних неорганічних явищах, що мають чисто зовнішню подібність до деяких життєвих процесів, зрозуміло, не є живими клітинами... Після славетних робіт Пастера ніхто вже не вірить в спонтанне самозародження життя”. (Агол „Віталізм, механістичний матеріалізм, марксизм” ст. 26-27) Тим більше, стоячи на засадах матеріалізму, не можна з'ясувати виникнення й розвитку таких явищ, як мислення і мова людини, вольові процеси і т. ін.

Вертаючись до проблеми ролі праці в розвитку психічних властивостей людини, ми мусимо сказати, що не праця створила мислення й мову людини, а що сама вона, як свідомий вольовий процес, засновується на тому, що людина з природи є розумною істотою, здібна ставити перед собою певні завдання й реалізувати їх.

Але це не означає, що праця не має жадного значення в формуванні людської особистості взагалі і в розвитку її вольових здібностей зокрема. Навпаки, формуюча роля її дуже велика. Вище було зазначено, що з психологічного погляду на працю можна дивитись, як на типовий складний вольовий процес зі всіма властивими йому моментами. Тому праця є школою волі й характеру. В ній виховуються такі властивості, як здібність плянувати роботу, передбачливість, витривалість, наполегливість, здібність переборювати нехоть до праці й панувати над собою, в спільній праці, крім того, виховуються дисциплінованість, здібність діяти організовано.

Але вплив різних видів праці на волю й характер не однаковий. Одна праця розвиває переважно одні

здібності, друга інші. Крім того, є види праці, що шкідливо впливають на волю й характер. З цього погляду є велика різниця між працею вільною і рабською. Тимчасом, коли перша сприяє розвитку ініціативи й самоповаги, друга вбиває ініціативу, розвиває приниженість і ставлення до праці, як до важкого ярама.

Крім того, вплив праці на психіку людини залежить від змісту її. Кожна професія виробляє відповідні риси вдачі, своєрідну професійну психологію, що знайшла свій відбиток і в красному письменстві. Так в українській літературі дуже яскраво відбитий тип волосного писаря.

Отже, коротко зупиняємось на тому, як впливає на психіку людини різна праця.

Хліборобська праця

Праця хлібороба порівняно з іншими професіями передусім визначається різноманітністю. Тим часом, коли праця ремісника, а тим більше робітника на сучасній фабриці, обмежується порівняно невеликою кількістю виробничих процесів, — праця хлібороба включає в себе велике число їх. Це різні засоби обробки землі за допомогою різних приладів; оранка, волочіння, коткування, скородження, окучування, лушчіння, сапання та інш. Так само дуже різноманітна праця хлібороба щодо збирання врожаю: косовиця, збирання серпом, копання, молотьба і т. ін. Нарешті, слід взяти до уваги й те, що сільське господарство включає в себе не тільки рільництво, себто плекання збіжжя, а скотарство, птахівництво, садівництво, городництво й бджільництво. Отже, хліборобська праця має більш всебічний вплив на розвиток людини, ніж праця ремісника або фабричного робітника. А проте вона менше вимагає від людини вправності. Пога-

няти воли, або полоти бур'ян чи вибирати картоплю зуміє і недосвідчений підліток, коли він декілька разів побачить, як це робиться. А для того, щоб шити чоботи або керувати машиною на фабриці чи заводі, потрібно вчитись. Щоправда в останні часи ця різниця між працею хлібороба і робітника згладжується, бо сільське господарство все ширше і ширше застосовує складні машини, а праця на фабриках і на заводах організується так, щоб виробництво могло обходитись найменшою кількістю кваліфікованих робітників. Друга особливість хліборобської праці полягає в тому, що вона відбувається переважно серед природи, на свіжому повітрі. Це з одного боку позитивно впливає на здоров'я хлібороба, а з другого — забезпечує різноманітність вражінь. Тимчасом, коли ремісник або робітник в процесі своєї праці мають можливість сприймати невелику кількість вражінь — сприймання хлібороба дуже різноматні: сонце, різні рослини й тварини, небо, різні ґрунти, зміна пір року — зі всіма явищами, що супроводять їх. До цього треба додати, що явища, які звичайно спостерігає хлібороб, відбуваються повільно, в певній послідовності. Все це сприяє розвиткові у хлібороба спостережливості, вдумливості, ґрунтовності. Але разом з тим це спричиняється й до повільності думок і дій хлібороба. Звички до певної правильної і повільної зміни в природі і своїй праці, типовий хлібороб не любить швидких змін ні в своєму власному, ні в суспільному житті. Він консерватор, і, коли бере участь в революціях, то не в ім'я якихось радикальних змін в суспільному, економічному і політичному житті, а в ім'я збереження чи зміцнення свого загроженого стану.

Большевики втягли частину селянства в революцію не комуністичними ідеями, а демагогічними і провокаційними гаслами: „Земля трудящим”. Коли ж селяни побачили, що земля йде не в особисте користування, а в користування державне, вони повстали проти колгоспів.

Ці факти свідчать також про те, що типовий селянин, а таким, між іншим, є український селянин, є власник, індивідуаліст. Він звик в першу чергу покладатися на себе. Його годувє земля, він менше, ніж робітник, залежить від умов ринку. Йому менше загрожують економічні кризи, бо при всяких умовах, особливо в таких країнах, як Україна, де рідко бувають неврожаї, — його життя забезпечене. Незабезпечене воно тільки тоді, коли у нього відбирають землю, як це сталося в СРСР.

Тому селянин міцно тримається за свій, хоч і невеликий шматок землі. Можна з певністю сказати, що підчас большевицької революції поміщики легше залишали свої маєтки, ніж селяни свої садиби і маленькі поля. Це добре розуміли большевики, особливо Ленін; ворогів революції вони в першу чергу вбачали в селянах, дрібних власниках.

Селянський індивідуалізм органічно зв'язаний зі свідомістю своєї гідності. Будучи менше залежним від суспільства, ніж робітник і професіонал — інтелектуал, покладаючись найбільше на себе, типовий селянин поважає себе і свою людську гідність.

Індивідуалізм і самоповага селянина — власника може мати здорові і хворобливі форми. Поважаючи себе, селянин, звичайно, поважає й інших. Про це, між іншим, свідчать селянські звичаї вітатись навіть з незнайомими людьми, уникання брутальної лайки, ставлення до старих з пошаною і т. інш.

Але в декого з селян індивідуалізм переходить у вузький еґоїзм: замикання в рямці лише особистих інтересів, байдужість до суспільного життя („моя хата з краю”) і т. ін. Нарешті слід відзначити ще дві риси селянина, зв'язані з особливостями його праці й органічно поєднані між собою. Це релігійність і вірність традиціям.

Ще в доісторичні часи віра в Бога і релігійне почуття зароджувались і розвивались під великим впливом споглядання величних явищ природи. Сонце, місяць,

небо, грім і блискавка, море то спокійне, то бурхливе, родюча земля, — все це збуджувало в людини віру в те, що ці явища є Вища Сила. Релігійні вірування й свята хліборобських народів були міцно зв'язані з порами року, що мають таке велике значення в житті й праці хлібороба.

І тепер, як і в старі часи, хлібороб частіше, як представники інших професій, стає віч-навч з природою і з її величними явищами. Він має більше можливостей, ніж вони, спостерігати той мудрий порядок, що існує в природі, і може бути зрозумілий лише на ґрунті віри в Премудрого Творця й Промислителя.

Крім того, селянин, будучи менше, ніж представники інших професій, залежним від суспільства, почуває себе залежним від Бога. Посуха, град, злива, морози, що нищать озимину, — все це в руках Божих і не залежне від людини. Тому треба надіятись на Нього. Такі настрої типового селянина.

Релігійність у типового селянина міцно зв'язана з вірністю традиціям. Фактично через традиції від старших до наступних поколінь в першу чергу передаються релігійні вірування та звичаї. Навіть в тих випадках, коли нарід приймає нову релігію, він багато зберігає від старої релігії, що поступово з'єднується з новими віруваннями.

Так на Україні багато залишилося від поганських часів у звичаях святкувати Різдво, новий рік, день Івана Хрестителя та інше. Багато поганських елементів і в українському весіллі, що теж зв'язані з релігією.

По традиції передається і мораль: розуміння норм поведінки, правила й звичаї родинного життя, статева мораль і т. інш. Передаються по традиції і деякі звичаї, що зв'язані виключно з господарським життям народу і не мають зв'язку з релігією. Але ці традиції не мають такої тривкості й не шануються так народом, як релігійні традиції.

Прив'язаністю до традицій пояснюється й своєрідний патріотизм селянина. Він навіть може бути і не-

свідомим, а проте він часто буває міцнішим, ніж патріотизм деяких свідомих націоналістів-інтелігентів. Так до 1917 року багато селян з Наддніпрянщини не називали себе українцями, — а іноді навіть називали себе руськими, а проте любили свою землю, плекали свою мову й свої звичаї й на хотіли змішуватись з іншими народами. Коли українські селяни через якісь обставини переселялись в інші краї, нпр. на Далекий Схід, або в приволзьські губернії, вони зберігали свою рідну мову і звичаї та не забували своєї батьківщини. Залишаючи її, вони брали з собою грудку рідної землі, щоб вона лягла з ними в могилу. Немало було випадків, що старі українські жінки з Далекого Сходу за десять тисяч кілометрів приїжджали до своїх рідних сел. На Далекому Сході вони з матеріального боку добре влаштувались, жили в добробуті, але стихія тягла їх до рідної землі. Вони хотіли хоч перед смертю побачити рідне небо, рідні ниви і своїх земляків.

Показані вище риси типового селянина: фізичне здоров'я, спостережливість, розсудливість, упертість і послідовність у праці, зрівноваженість, розумний і здоровий консерватизм, релігійність і вірність традиціям роблять із селянства основу національного, державного й культурного життя народу. Своєю працею воно годує державу, воно підтримує в ній релігію й мораль, воно дає їй кращих вояків, із селянського середовища виходять кращі діячі науки й мистецтва; даючи нові й нові сили для великих міст, воно рятує нарід від виродження.

Тому нарід, що має здорове селянство, може сміливо дивитись вперед.

Таким, між іншим, є й український нарід. Століттями він був у неволі. Большевики вже тридцять років нищать його та його інтелігенцію. Здавалось би, що з цього народу не може вийти жодного доброго науковця чи письменника. А тут ніби всупереч долі перш за все із мас селянства виходять нові

й нові кадри талановитих письменників, поетів, музик, науковців.

Отже, великий злочин робить той, хто тим чи іншим способом розкладає наше селянство, руйнує його кращі традиції.

Праця робітника

Праця робітника, як і селянина, є переважно фізична. Але вона має свої відмінності, що певним чином впливають на психіку людини. Відбувається вона переважно в приміщенні або в шахті. В процесі її робітникові часто доводиться дихати повітрям, насиченим пилом, газами, що іноді мають в собі отруйні елементи.

А праця в шахтах до того ще відбувається при відсутності сонячного світла. Все це шкідливо відбивається на здоров'ї робітників. Вражіння, що їх одержує робітник в процесі своєї роботи, в загальному дуже одноманітні. Йому доводиться стояти чи сидіти на одному місці або рухатись на невеликому просторі. Іноді цілими місяцями він бачить ті ж самі речі лише з незначними змінами. Така одноманітність вражень не може сприяти спостережливості та збагачувати думку достатньою кількістю уявлень.

Здебільшого одноманітні й ті рухи, що з них складається праця фабрично-заводського робітника. Особливо це треба сказати про робітників новітніх фабрик і заводів. Вони так устатковані складними машинами, що останні виконують майже всю роботу. Робітник же, працюючи при машині, весь час робить декілька одноманітних рухів. Фактично він перетворюється на придаток до машини. Зрозуміло, що така праця не сприяє розвитку ініціативи та інших високих вольових здібностей.

Крім того, у робітника інше ставлення до продукції своєї праці, ніж у селянина. Останній безпосередньо бачить цей продукт і використовує його. Робітник

часто не тільки не використовує продукту своєї праці, а іноді навіть не бачить його. Звідси мале безпосереднє зацікавлення робітника у високій продуктивності праці. Робітник в першу чергу цікавиться заробітком і підвищує продуктивність своєї праці з мотивів підвищення платні.

Ідеологи марксизму намагаються довести, що так працює робітник в умовах капіталізму, бо там він є лише предметом визиску. В СРСР він не тільки робітник, а й господар у своїй державі: він працює на себе. Звідси свідоме ставлення до своєї праці, робітничий ентузіазм, винахідливість і т. ін. Інакше кажучи, советський робітник — це новий тип робітника.

Такі думки провадяться не тільки на мітингах, на партійних зборах і в пресі, а навіть у наукових роботах. Як нпр. можна вказати на досить солідну працю С. Рубінштайна „Основи загальної психології”. Характеризуючи працю робітника, автор пише так: „Розподіл фізичної і розумової праці в капіталістичному суспільстві приводить до того, що, в міру механізації виробництва, праця робітника зводиться до все більш механічної безглуздої діяльності. У нас, в Союзі, все спрямоване на те, щоб розвинути ці (розумові) здібності, перебороти протилежність розумової і фізичної праці.

Особливо яскраво момент інтелектуальної і до того ще творчої діяльності в самій фізичній праці виступає в праці стахановців...

У самого Стаханова ми знаходимо чітко виявлене розуміння того, що праця робітника не повинна базуватися лише на самих автоматизованих, завжди тих же самих механічно застосованих прийомах... У всій історії рекорду Стаханова... в праці робітника-стаханівця чітко виступає робота не тільки м'язів, а й думки самостійної й ініціативної, що революціонізує виробництво і ламає застарілі норми його...

Це — одно з джерел успіху стахановців. Друге, не менш істотне джерело успіхів стахановської праці

полягає в специфічній мотивації їх діяльності, що породжується соціалістичною організацією праці. При капіталізмі робітник працює на капіталіста. Підвищення продуктивності його праці зменшує потребу в робочій силі і, тимчасово підвищуючи іноді заробіток окремого робітника, плодить безробітних і заховає в собі небезпеку для його власного існування. Праця для робітника при капіталізмі — тяжкий тягар, у наслідках якого він незацікавлений. При соціалізмі робітник знає, що його праця служить спільній справі і що спільне, громадське діло — це його власне, рідне, кровне, що в ньому він зацікавлений; суспільні і особисті інтереси в основному тут збігаються; звідси у робітника зацікавленість у спільній праці і відповідальність за неї; звідси зовсім нове ставлення до праці і нові мотиви, що спонукають до неї” (ст: 477-479).

Важко сказати, чи вірить сам Рубінштайн, коли пише про „зовсім нове” ставлення советського робітника до праці. Він для цього занадто розумна людина й досвідчений психолог.

А проте, як би він не думав, сама дійсність заперечує його твердження.

В СССР рабський характер має праця не тільки в численних концтаборах, а й на фабриках і заводах, де мільйони робітників, живучи в страшних злиднях, під впливом терору примушені тягти з себе останні жили, щоб виконати „виробничі норми”. Самий стаханівський рух є засіб найжорстокішого визиску робітників. Советський робітник — ентузіаст є вигадка, що не відповідає дійсності, як не відповідає дійсності існування „нової” советської людини.

Про це свідчить, між іншим, і советська література. Не зважаючи на всякі постанови й накази керівництва комуністичної партії, щоб література дала образ „нової советської людини”, не зважаючи на всі старання советських письменників виконувати ці накази, — вони так і не змогли створити і образа „нового” советського робітника. В советській літературі є схеми, шаблони,

а нема живих образів „нової” людини, бо нема її в дійсності.

Визнає це і советська літературна критика. В „Літературном Современніке” в 1940 р. якийсь автор, що заховався під псевдонімом „Обозреватель” вмістив статтю, в якій пише, що советська література не відбиває сучасности; що це є література „штампів” і „шаблонів”. Мертві схеми, на його думку, дає навіть такий видатний письменник, як І: Еренбург. „Хто тепер буде згадувати його романи?” — запитує Обозреватель. Це лише накладування вигаданих уявлень і схем.

В січні 1941 року в Ленінграді відбулися партійні збори організації Союзу письменників, присвячені темі „Образ советської людини в сучасній прозі”. На цих зборах виступив Павликов з суворою критикою сучасного советського роману, який, на його думку, не відбиває сучасности й не дає образу сучасної советської людини.

„Не треба забувати, — каже він — що найважливіше завдання мистецького твору — це виховання большевицького характеру, виховання людей загартованих, відважних і в той же час людей, що вміють жити повним духовим життям, подібно до людей відродження, з сильними пристрастями, високими ідеалами, здібних і на глибокі страждання і на велику радість... Але таких завдань автори останніх років перед собою не ставили” („Літературна газета”, 4 лют. 1941).

З приводу останнього зауваження Павликова треба сказати, що советські автори не те, що не ставили перед собою завдання дати образи повноцінної людини, а не могли цього завдання виконати з причин жадливої советської дійсности.

Отже є всі підстави твердити, що не тільки нема якогось особливого „нового” советського робітника, як втілення високих рис творчої, ідейної, ініціативної особистости, а советський робітник працює в умовах

матеріальних і моральних незрівняно гірших, ніж робітник інших країн.

Коли праця робітника за складовими елементами її далеко одноманітніша, ніж праця селянина, то саме виробництво, в якому він працює, міняється і прогресує незрівняно швидше, ніж сільське господарство. Тому типовому робітникові чужий консерватизм, властивий селянинові. До цього ще треба додати, що у вільні від праці дні робітник обертається переважно серед міського суспільства. Життя цього останнього відбувається значно швидшими темпами, ніж життя селянства.

Крім того, робітник, як правило, працює спільно зі своїми товаришами, число яких іноді досягає до декількох десятків тисяч. Разом з ними він проводить і свій вільний час, обмінюючись думками й розважаючись. Завдяки цьому у робітника розвивається дух товарищескості. Він не замикається в собі, не стає індивідуалістом, як типовий селянин. Тимчасом, коли селянин звик покладатися на себе, робітник відчуває себе лише часткою великого колективу. Останній не тільки спільними силами провадить працю на фабриці чи заводі, а й обстоює права кожного робітника зокрема. Ця міцна зв'язаність з колективом впливає на погляди робітника і на його поведінку. Робітник більше, ніж селянин, піддається впливам поглядів свого робітничого середовища, більше, ніж він, схильний діяти разом з масою. Порівняно легше піддається він і масовому гіпнозу.

Умови праці робітника впливають і на його відношення до релігії, традицій і нації. Релігія в житті робітника має далеко менше значення, ніж для селянина. Він більше відчуває силу машин, створених руками людини, ніж силу Всемогутнього Творця, що так переконливо і безпосередньо виявляється у величних явищах природи. До цього ще треба додати вплив поширених в сучасному суспільстві матеріялістичних поглядів, що йому легше піддається типовий робітник.

Так само порівняно невелику роллю в житті робітника відіграють традиції. Останні виробляються навіть не віками, а тисячоліттями при умові лише повільних змін в житті народу. В таких саме умовах живе селянство. Хліборобська праця й зв'язаний з нею побут селянина змінюється дуже повільно. Інакше стоїть справа з фабрично-заводською промисловістю. Вона почала розвиватись порівняно недавно і вже через це не могла сприяти виробленню твердих традицій, особливо серед робітництва народів, що недавно вступили на шлях розбудови власної індустрії. Крім того, як сказано вище, промисловість сама через свій швидкий розвиток не сприяє кристалізації і зміцненню традицій.

Більшість традицій зв'язані з релігією. Це традиції в галузі моралі, родинного життя, деякі традиції в побуті. Робітники тримаються їх значно менше, ніж селяни. Мало того, значна частина робітників ставиться до них зі зневагою, при чому така зміна у відношенні до них в умовах робітничого життя іноді відбувається дуже швидко. Сільський парубок, покинувши село і побувши на фабриці якийсь рік-два, починає зневажливо дивитися на селянські звичаї, побут і вірування, як на щось відстале, як на вияв темряви.

Подібне ж ставлення у значної частини робітників і до національного питання. Твердження „Комуністичного маніфесту”, що пролетаріят не має батьківщини, має під собою деяку підставу. У всякому разі робітники менше прив'язані до рідного краю, ніж селяни. Місце праці їх часто міняється, вони не зростаються так, як селяни з природою, їх не в'яжуть з батьківщиною традиції. Крім того, робітникові часто доводиться працювати з робітниками інших національностей. В таких умовах запозичаються чужі звичаї, маніри в поведінці, засвоюються елементи чужої мови, в наслідок чого утворюється своєрідна говірка, що іноді значно відрізняється від рідної мови робітника. Все це ство-

рює серед робітництва сприятливий ґрунт для ширення інтернаціональних настроїв і поглядів.

Нарешті, робітництво більше, ніж будь яка інша кляса суспільства, має нахил до революцій. Відсутність у більшости робітників власности, тяжка й одноманітна праця, свідомість великої матеріальної нерівности, що існує в сучасному суспільстві, — все це утворює ґрунт для незадоволення своїм станом і бажання змін. Через такі настрої робітництво охоче і легко сприймає пропаганду, що її ширить революційна інтелігенція, а здібність робітництва легко підлягати масовому гіпнозу спричиняється до того, що робітництво швидко переходить до революційної дії. Але довести революцію до кінця самому робітництву рідко коли вдається. Йому потрібна підтримка стійкого й упертого в своїх діях селянства.

А особливо робітництво не може бути основною підпорою в національних-революційно рухах. Такою підпорою до цього залишалось селянство з його стихійним патріотизмом, що легко переходить у свідомий націоналізм.

ІНТЕЛІГЕНТСЬКА ПРАЦЯ

Праця вченого

Інтелектуальна праця в сучасному суспільстві дуже різноманітна і тому по-різному впливає на психіку людини. Наприклад, велика різниця в психології між типовим хеміком і адвокатом.

Вище ми зазначили, що умовно інтелектуальну працю можна розподілити на теоретичну, себто таку, що розв'язує якусь теоретичну проблему, і практичну, себто таку, що в першу чергу розв'язує практичні проблеми.

Почнемо з аналізу праці вченого-теоретика.

Наукова теоретична робота складається з таких моментів: 1) постановка проблеми, розв'язання якої є

метою наукової роботи, 2) попереднє накреслення плану її, 3) збирання матеріалу, що може полягати в студіюванні літератури, звичайному або експериментальному спостереженні, 4) обробка зібраного матеріалу засобами аналізу й синтезу, 5) попередній висновок або накреслення гіпотези, 6) перевірка гіпотези шляхом нових спостережень і дослідів, 7) остаточний висновок й побудова теорії і 8) фіксація теорії в формі трактату, монографії і т. ін.

Вже ця аналіза роботи вченого теоретика свідчить про її велику складність. Разом з тим вона показує, що це в першу чергу є робота мислення того типу, що Дьюї назвав його рефлексивним. Це мислення плянове, систематичне й послідовне. Процес його довготривалий.

Але, крім мислення, в науковій праці бере участь і творча фантазія, без чого не можуть обійтися навіть математичні науки, що звичайно визнаються за найбільш абстрактні.

Але разом з тим наукова праця вимагає й вольового напруження. Це, між іншим, чітко підкреслює Дьюї. Порівнюючи між собою т. зв. асоціативне мислення з мисленням рефлексивним, він зазначає, що останнє вимагає зусиль і тому іноді викликає у робітника почуття неприємности. Особливо ця неприємність, тягар роботи, почувається в початку її, поки людина не ввійшла в неї, поки робота не захопила науковця, не стала органічною частиною його „я". Але потім, коли науковець ввійде в роботу, вона може так захопити його, що він забуває про все інше, про розваги, про своїх знайомих, а іноді навіть і про їжу.

Коли розглядати таке явище в суто психічному аспекті, то в ньому можна побачити перехід самовільної уваги у вищий тип уваги несамовільної. Але, щоб відбувся такий перехід, потрібні попередні значні вольові зусилля. Крім того, наукова робота в будь якій галузі її вимагає великої витривалости й наполегливості.

Отже всякий справжній науковець є людина з високорозвиненими інтелектуальними здібностями, а до того ще здібна до наполегливої, систематичної праці. Без цих рис людина не може бути справжнім науковцем, інакше кажучи, не може дати суспільству чогось нового й цінного в галузі знання.

Але серед науковців часто трапляються люди з занадто вузькими інтересами. Вони настільки входять у свій фах, що перестають цікавитися всім іншим. До вироблення саме такого типу вченого великою мірою спричиняється сучасний стан науки. Протягом довгих віків наука наскільки збагатилася здобутками у різних галузях знання, диференціація наук пішла так далеко, що неможливим стало існування енциклопедистів типу Аристотеля. Коли про якогось ученого кажуть, що він енциклопедист, то це вірна ознака того, що в жодній науковій галузі він не є справжнім фахівцем. При цьому слід зазначити, що одні дисципліни через свій зміст сприяють меншій чи більшій вузькості вченого. Так нпр. при всіх рівних останніх умовах педагогіко-теоретиків менше загрожує вузькістю, ніж ученому, що в архівах досліджує якісь старовинні рукописи. Можливо, що найбільше забезпечені від вузькості вчені мандрівники, що вивчають недосліджені або мало досліджені країни. Мандруючи, вони мають можливість спостерігати найрізноманітніші явища природи й життя людини. Це забезпечує їм широчінь інтересів і знань.

Другою негативною рисою багатьох учених-теоретиків є непрактичність. Розробляючи чисто теоретичні питання, не стикаючись зі складними проблемами життя, вчений майже забуває про нього й живе майже виключно інтересами теорії. Створюється тип ученого-дивака. Він може бути видатним науковцем у галузі свого фаху і безпомічним, як дитина, в практичному житті. Зрозуміло, що такий тип ученого можливий лише при таких умовах, коли праця вченого забезпечує його матеріальні потреби в такій мірі, що йому можна не

думати про них. Навпаки, такий тип ученого майже неможливий в СРСР. Там учений не тільки мусить дбати про забезпечення своїх матеріальних потреб, а крім того, ще бути завжди дуже обережним, щоб не допуститися якогось ухилу від генеральної лінії комуністичної партії.

Інтелегентна праця в галузі практичної діяльності

В число інтелігентів, що їх праця має безпосереднє відношення до практичного життя, включаються: інженери різних фахів, агрономи, педагоги, лікарі, юристи, політичні діячі, комерсанти, кооператори та інші. Праця їх, як і праця вченого, є перш за все розумова і відрізняється від неї тим, що має своїм завданням розв'язання якоїсь практичної проблеми, що в більшості зв'язана з потребами сьогодення або найближчого майбутнього.

Такий характер праці інтелігента-практика виховує у нього інші риси, ніж наукова теоретична робота. Крім наполегливості й систематичності, вона вимагає від інтелігента гнучкості думки, швидких асоціацій, уміння швидко схопити мінливу ситуацію й пристосуватися до неї.

Особливо такі риси потрібні для комерсанта й політичного діяча. Без них ні той, ні другий не матимуть жодного успіху. Характерний приклад уміння зрозуміти ситуацію подає Марден у своїй книжці „Воля і успіх”.

„Корнелій Вандербільд, — пише він, — вбачав у паповому мореплаванні широке поле для своєї діяльності р вирішив цілковито присвятити себе цій справі. На йелике здивування приятелів він залишив своє підприємство, що йшло дуже добре, й за тисячу доларів пічно прийняв керівництво на першому відпливаючому пароплаві. В тих часах Лівінгстон і Фультон дістали виключне право пароплавання на ньюйоркських водах.

Вандербільд, уважаючи таке право противним конституції, боровся проти нього так довго, аж поки воно не було скасовано. Тодішній уряд призначав високі допомоги за доставу до Америки європейських товарів, і Вандербільд, що вже зробився власником корабля, і заявив, що він береться перевозити без усяких допомог, а крім того зазначив, що він всю справу транспорту організує краще, ніж його попередники. Пропозицію цю прийнято, і в короткому часі розпочався жвавий товарний і пасажирський рух на кораблях Вандербільда, роблячи його мільонером. Трохи згодом, передбачаючи в Америці сильний розвиток залізниць, Вандербільд із усім своїм запалом віддався справі будування залізних доріг і своєю діяльністю дав початок сучасній мережі Вандербільда'' (стр. 11).

Щоб використати ситуацію, треба її добре знати. Звідси інтелігент — практик мусить мати високорозвинену спостережливість. Об'єкти спостереження можуть бути різні. Для агронома таким об'єктом є в першу чергу різні ґрунти, рослини, тварини, метеорологічні явища, для юриста, педагога, комерсанта, політичного діяча такими об'єктами в першу чергу є люди й людське суспільство. Часто спостережливий педагог або комерсант краще розбирається в психології окремих людей, ніж психолог-теоретик.

Крім того, інтелігент-практик мусить більше числитись з громадською думкою про нього, ніж учений-теоретик. Невдало написаний трактат може викликати гостру критику, пошкодити репутації вченого, але лише — в окремих випадках унеможливити йому дальшу роботу. Декілька невдалих хірургічних операцій, що закінчуються смертю хворих, декілька програних судових процесів можуть зовсім відбити від лікаря й юриста клієнтів. Крім того, для інтелігента-практика велике значення має репутація чемної і вихованої людини. Чимало було вчених, що були неделікатними в поведженні і мали різкі маніри, і це порівняно мало шкодило їм у науковій роботі. Навпаки, невихований,

різкий у поведженні, або надто суворий лікар або адвокат, і особливо комерсант чи політичний діяч рідко коли матимуть успіх. Мало того, практик-інтелігент мусить значно більше звертати увагу на свою зовнішність, ніж учений-теоретик. Останній може з'явитися на лекцію без краватки, або пов'язати шию, замість шалика, жінчиною шкарпеткою. З нього потихеньку і добродушно посміються, як з дивака, але це мало пошкодить роботі. Навпаки, нечипурний, обдрипаний юрист ніколи не матиме багато клієнтів.

Такі умови праці інтелігента, сприяючи розвитку в нього таких позитивних рис, як спостережливість, здібність швидко розбиратись в ситуації, наполегливість і витриманість в роботі, — в той же час заховують в собі й небезпеку негативного впливу на психічні властивості інтелігента. Гнучкість думки, про які ми згадували, може обернутися в нього на безпринциповість, потреба числитись з громадською думкою — в лицемірство, а піклування про зовнішність — до ігнорування внутрішніми моральними якостями. Все залежить від основної настанови в роботі, від рівня ідейності робітника. Фактично майже всі інтелігентські професії можна розглядати, як форми громадської роботи. Такою є робота агронома, що має на меті підвищення врожайності в певній місцевості, лікаря, що дбає про здоров'я населення, педагога, що виховує молоде покоління.

Але інтелігент-фахівець може в своїй роботі керуватись в першу чергу інтересами суспільства або своїми власними особистими інтересами. В першому випадку праця виховує або зміцнює такі риси, як принциповість, чесність, альтруїзм, високий ідеалізм. Спостережливість і гнучкість думки такий інтелігент буде використовувати для того, щоб найкраще виконати роботу на користь суспільству, числячись з громадською думкою, він буде щирим і не стане лицемірно дурити людей, вдаючи себе таким, яким він не є в дійсності. Особливу радість і щастя він буде шукати не в матеріальних

вигодах життя, не в суєтній славі, а в свідомості чесно виконаного обов'язку.

Така діяльність інтелігента-практика дає йому право на пошану з боку суспільства не меншу, а іноді навіть і більшу, ніж праця вченого. Зовсім інші риси виховуються з практики інтелігента, коли основним мотивом його діяльності стають особисті егоїстичні інтереси: нажива, честолюбство, чи те й друге разом. Тоді спостережливість та інші розумові й вольові здібності спрямовуються на те, щоб ошукати суспільство і мати від цього особисту користь. Особливо часто тип такої людини трапляється за останній час серед громадських і політичних діячів. Вони торгують честю, совістю, добром і долею свого народу. Всякими правдами й неправдами вони видираються на керівні пости в громаді чи державі і використовують своє становище на шкоду народові. Найсвятішу справу, як допомога бідним, старим, біженцям, студіюючій молоді, вони обертають на власний гешефт, з якого хочуть мати найбільші прибутки.

З цією болячкою суспільство має боротись всіма силами, бо такі люди підривають самі основи громадського й державного життя.

Діячі мистецтва

Серед суспільства поширена думка, що мистецька творчість є вияв натхнення, як особливої сили, що діє в людині незалежно від її волі. Такий погляд на мистецьку творчість висловлюють і деякі мистці. Пушкін у вірші „Поет” спочатку характеризує поета в умовах буденного життя, коли мовчить його свята ліра і душа перебуває в стані холодного сна. Тоді він весь занурюється в турботи буденщини і серед мізерних дітей світу здається наймізернішим. Але, як тільки його чутливого уха торкнеться голос Божий, — поет перероджується, стає зовсім іншою людиною.

В другому вірші „Пророк” Пушкін накреслює, які саме дари одержує поет-пророк від Бога через шостикрилого Серафима. Це дар бачити й чути те, що неприступне звичайним людям, глибини природи й людської душі; це могутнє й гостре слово, що нагадує „жало мудрої змії;” це гаряче серце, що як та жарина палає в грудях.

Все це підносить поета над рівнем звичайної людини.

Шевченко у вірші „Перебендя” змальовує образ поета, що він в моменти натхнення зливається з природою і серцем поволі з Богом розмовляє, думка його „край світа орлом сизокрилим літає, ширяє, аж небо блакитне широкими б'є. Це не звичайна людина. „Один він між нами, як сонце високе, його знають люди, бо носить земля.”

В автобіографічному оповіданні „Художник”, Шевченко, описуючи красу краєвида, що відкривається з мосту на ріку, зазначає, що мистецький твір може своєю красою перевищувати природу, бо мистець бачить в природі те, чого не бачить звичайна людина. Мистецький твір ніби відкриває людям очі на красу, якої вони до цього не помічали.

Натхнення, як надзвичайний стан піднесення духових сил, як всеохоплююче прагнення до краси, визнавали і старовинні грецькі філософи і, між ними, в першу чергу Платон. Людині з природи властиве прагнення до Істини, Добра і Краси, бо до народження вона перебувала в царстві чистих ідей. Це непереможне прагнення, що підносить людину все вище й вище, Платон називає Еросом, себто любов'ю.

Матеріалістично настроєні письменники й філософи заперечують саме існування натхнення, як особливий стану психіки. Пісарев, нпр., злобно висміював вірші Пушкіна, в яких той писав про поетичну творчість, зокрема він в карикатурному вигляді подає зміст вірша Пушкіна „Поет”.

А згадуваний уже вище советський психолог С. Рубінштен пише:

„Не зважаючи на брехливе уявлення про натхнення, як щось раптове і т. ін., особливо поширене саме відносно мистецької творчості, можна сказати, що й мистецька творчість є передусім напружена, зосереджена і часто ретельна до дрібничок праці”. (Основи общей психології, ст. 484). Факти заперечують цьому. Не всякий навіть, при найбільших зусиллях, може бути поетом, композитором чи скульптором. Для цього треба мати вроджені здібності, або талант. А талант виявляється, по-перше, в прагненні до мистецької діяльності, що іноді буває непереможним, а, по друге, в здібності до натхнення, себто особливого піднесення творчих сил, коли образи самі собою виникають у свідомості, коли створюється вражіння, що творить не сам мистець, а якась вища сила, що діє в ньому.

Про непереможне прагнення талановитої людини до мистецької творчості пише Шевченко в своєму щоденнику. Він зазначає, що доля послала йому щастя працювати під керівництвом такого славетного мистця-маляра, як Брюлов. Здавалося, що Шевченко мусів найретельніше використовувати всяку можливість повчитись у свого великого керівника, тим більше, що малярство, як він думав, могло принести йому і славу і матеріальний добробут. Але всупереч цьому Шевченко писав вірші, хоч і був певний того, що вони не тільки не принесуть йому слави й добробуту, а спричиняться до всяких неприємностей. А причина всьому у покликанні.

Дійсно, всякий справжній мистець є покликаний, а всяке справжнє мистецтво є покликання.

Але це не означає, що покликана до певного мистецтва людина може без праці стати справжнім мистцем.

Мистецтво вимагає не меншої праці, ніж наука. Мало того, мистецька праця в багатьох моментах подібна до наукової. Схема мистецької праці приблизно така: 1) задум, реалізація якого стає за мету мистецької твор-

чости, 2) збирання і впоювання вражінь і матеріалів, потрібних для реалізації задуму, 3) обробка зібраних вражінь шляхом аналізу і синтезу, 4) технічна реалізація задуму чи в формі писаного твору, картини і ін.

Так само, як у науковій праці, названі вище моменти здебільшого не йдуть в стислій послідовності один за одним, як це показано в схемі. Наприклад, письменник, написавши декілька розділів історичного роману, може припинити писання і приступити до збирання нового матеріалу. Але всі названі вище моменти входять у мистецьку творчість, незалежно від форм її.

Різниця між науковою і мистецькою творчістю полягає головним чином не в окремих моментах тої чи іншої, а в тому, що мистецтво подає ідеї в живих, конкретних образах, а наука в формі понять.

Маючи на увазі цю подібність і різницю двох видів творчості, розглянемо бодай в коротких рисах елементи мистецької творчості.

Остання починається з певного задуму, що в основі його лежить певна ідея. Так, в основі „Гайдамаків” лежить ідея боротьби українського народу з поневолювачами; в основі поеми „Кавказ” — ідея московської захланності й насильства над іншими народами і заклик до боротьби за волю. Вже в самому процесі задуму виявляється талант мистця. Дійсність многогранна й безмежно глибока. Під звичайною оболонкою часто криється сила невиявленого і дуже важливого. Пересічна людина вбачає в дійсності лише те, до чого звикла більшість, вона сприймає речі й явища відповідно до існуючих шаблонів. Людина творча виходить поза межі шаблонів і вбачає в речах і явищах те, чого не вбачає в них пересічна людина. Так, падіння яблука навело Ньютона на думку про всесвітнє тяжіння. (Прим. Хай це буде анекдот, але дуже характерний).

Мистець теж, в здавалось би, звичайних речах може побачити щось глибоке й цікаве. Фльобер в особі звичайної куховарки відчув і побачив так багато глибокого й змістовного і так відбив його в своєму опо-

віданні „Просте серце”, що цей твір читається з великим захопленням. Фльобер відкрив читачам те, на що вони дивились, але не бачили.

Безпосередньою причиною або джерелом задуму може бути дійсність: якась людина, явище природи, або навіть власні переживання мистця, як це буває в поетів-ліриків. Іноді таким джерелом стає якийсь мистецький або навіть науковий, філософічний чи релігійний твір.

Задум написати історичний роман або повість звичайно з'являється в наслідок читання літописів, історичних монографій, мемуарів або навіть курсів історії. Багато високо мистецьких творів у всіх галузях мистецтва мають за своє джерело Біблію. Велику роль, як джерело мистецьких задумів, відіграє і наука. Є навіть цілий розділ красного письменства, що носить назву наукових романів.

У першому моменті творчості, крім таланта, як здібності бачити те, чого не бачить звичайна людина, часто має місце й натхнення. Якесь явище, чи якась ідея так вражають мистця, що його охоплює піднесене почуття й бажання творчості.

Але перший момент мистецької творчості, крім таланта і здібності до натхнення вимагає праці, особливо в умовах високого розвитку культури. Мистець мусить багато знати, багато вчитись і багато читати, щоб явища природи чи людського життя або якісь ідеї, відбиті в літературі чи наукових творах, могли будити в нього високоартісні задуми.

Мистець мусить бути висококультурною людиною, а для цього треба багато працювати над собою. Прикладом цьому може бути Шевченко. Даремно дехто, маючи на увазі його кріпацьке походження, уявляє його „народнім” поетом типу Кольцова. Таке уявлення зовсім не відповідає дійсності. Шевченко був високо й широко освіченою людиною. Він не тільки знав історію мистецтва, курс якої слухав у Петербурзькій Академії мистецтв, не тільки добре

знав російську літературу, а й літературу західно. Мало того, є підстави думати, що він студіював сучасну йому філософію. Принаймні можна сказати, що його погляди на мистецтво, далеко глибші й послідовніші, ніж погляди Пушкіна, мають багато спільного з поглядами Шелінга. А все це стало можливе через це, що Шевченко не тільки вчився в академії мистецтв і слухав лекції професорів, а й через те, що він багато і вперто працював над самоосвітою.

Багато праці й зусиль вимагає й другий момент мистецької діяльності — збирання матеріалів. Він також має різноманітні форми. В першу чергу це є вивчення конкретної дійсності: природи, людей і т. ін. З особливою чіткістю він виступає у мистців малярів і скульпторів. Для творчості їм потрібна „натура”, навіть тоді, коли ця творчість не має реалістичного характеру. Але спостереження над дійсністю й вивчення її потрібні і для письменника. Гоголь писав з Петербургу до своїх родичів, щоб вони записували для нього пісні, народні звичаї і т. інш. Ретельно вивчали дійсність Шевченко, І. Франко і взагалі всі великі письменники.

Композитор Лисенко ґрунтовно вивчав літературу, народній епос і пісню.

Іноді збирання матеріалу мистцем має характер експериментування. Так робив, між іншими, Леонардо де Вінчі. Про нього розповідають, що він часто ходив на ринок, де торгували селяни, вибирав між ними типів, що найбільш вражали його, і закликав їх до себе. Леонардо розповідав їм смішні історії, доводячи їх до того, що часто вони, як кажуть, надривали животи від сміху. Іноді він намагався викликати у своїх добровільних натурщиків почуття страху, раптом виймаючи з під плаща фантастичних тварин, що були виліплені ним самим з гіпсу і рухалися по столі в наслідок руху живого срібла, що наповнювало їх.

Експериментуванням можна назвати й такий засіб мистця, коли він у своїй уяві ставить персонажів своїх

майбутніх творів у різні ситуації, щоб чіткіше уявити собі їх вдачу.

Способи фіксації матеріалів, що їх збирає мистець, можуть бути різні. Одні з мистців обмежуються тим, що накопичують вражіння в пам'яті, інші тим чи іншим способом фіксують зібраний матеріал.

Мистці-малярі для цього пишуть шкіци (ескізи) з природи й людей. Напр., багато шкіців писав Шевченко. Деякі мистці над шкіцами сидять довгі роки, перш ніж приступати до якогось основного систематичного твору. Так, відомий маляр Іванов десятки років писав шкіци для своєї знаменитої картини „Явління Христа народові”.

Письменники зафіксують свої вражіння, або зібраний якимсь іншим способом матеріал у формі нотаток, конспектів, щоденників і т. інш.

Така фіксація вражінь і зібраних матеріалів потрібна мистцеві тому, що пам'ять зберігає тільки деякі вражіння, особливо часто забуваються незвичні думки й переживання. Тому їх слід зафіксувати одразу ж, як вони з'являються. Напр., про Толстого розповідають, що він не лінувався в ночі засвітити свічку і записати якусь оригінальну думку, що виникла в нього.

З процесом збирання мистецького матеріалу зв'язана й обробка його. Збираючи матеріал для історичного роману, роблячи виписки з якогось старовинного документу, або конспектуючи якийсь науковий історичний твір, письменник так або інакше комбінує матеріал у своїй свідомості, накреслює попередні образи героїв свого майбутнього твору. Але є підстави виділити, як окремий момент мистецької праці, обробку зібраного мистцем матеріалу. Вона дуже нагадує обробку матеріалу наукового. Як там, так і тут має місце аналіза й синтеза. Логічно з початку має йти аналіза, а за нею вже синтеза.

Припустімо, що письменник поставив собі за мету змалювати тип українського повстанця, що жертвенно бореться за волю України. Спочатку він збирає ма-

теріял для свого твору. Коли він сам брав участь у повстанському русі, він пригадає постаті окремих повстанців, окремі моменти їх боротьби і т. інше. Коли він сам участі в повстанні не брав, він знайомиться з повстанцями, розпитує їх про життя до повстання, про освіту, переконання, про події з повстанського життя і т. інш.

Але в тому й другому випадку письменник в першу чергу аналізує постаті окремих повстанців, підкреслює риси їх вдачі, як вони виявляються в праці, розмовах, поведінці, в повстанському житті.

Одні з виділених рис можуть бути характерними і істотними для повстанця, інші випадковими і неістотними. У одного повстанця можуть бути одні риси, у іншого другі. Але всі вони мають якісь спільні риси, без яких вони не були б повстанцями.

Отже, виявивши в постаттях окремих повстанців їх риси, мистець творить суцільний образ типового повстанця. В ньому на перший план виступають істотні риси, як любов до Батьківщини, жертвенність, рішучість, мужність і т. інш. Це буде момент синтезу. Але тут виступає різниця між творчістю науковою й мистецькою.

Наслідком наукової праці звичайно є якась теорія, подана в формі понять. А в зміст останніх входять лише істотні риси річей і явищ. Навпаки, метою мистецької творчости є живі конкретні образи, що творили б ілюзії житевої дійсности, діяли на уяву і збуджували певні почуття. Тому, коли б письменник давав образи, в яких об'єднувалися лише спільні, істотні риси, властиві певній категорії людей, то це були б сухі схеми, що давали б матеріал до мислення і не викликали б естетичного задоволення. Інакше кажучи, це не були б твори мистецтва.

Отже, крім рис суто типових, себто таких, що характеризують певну категорію людей або найяскравіше виявляють якусь ідею (відданість Батьківщині, муж-

ність і т. інш.), мистець включас в мистецький образ ще й риси індивідуальні.

Нарешті, останній момент мистецької творчості — це втілення образу, створеного мисленням і фантазією мистця, в конкретні образи мистецького твору: оповідання, роману, картини, статуї та інш.

Цей найвідповідальніший момент вимагає піднесення творчих сил, що часто має характер натхнення.

Як сказано вище, метою мистецтва є створення живих, конкретних образів, що поєднують в собі, крім рис типових, ще й риси індивідуальні. В процесі творчості ці образи ніби відокремлюються від свого творця і починають жити своїм власним життям, стають живими навіть для самого мистця.

Про такі переживання пише в інтродукції до „Гайдамаків” Шевченко. Коли він працював над своєю поемою, перед ним вставали величні візії. Розкривались стіни його вбогої хати, і перед його очима переходили козачі полки, гетьмани з бунчуками. Така ж жива й яскрава картина проносилася перед ним, коли він писав свій славетний „Сон” або „Гуса”. Тому поет часто, як з живими, розмовляє з персонажами своїх творів.

Такі ж переживання мали й інші видатні мистці.

Багато письменників в моменти творчості переживають те, що переживають герої їх творів. Разом зі своїми героями вони радіють, сумують, й іноді навіть і плачуть.

Такі моменти творчості з повним правом можна назвати натхненнями, до якого здатні тільки обдаровані, талановиті люди. В такі моменти твір ніби сам собою виливається із глибини душі мистця без всякого свідомого напруження з його боку. Отже такі моменти в письменницькій роботі дають декому підставу твердити, що мистецька творчість, принаймні письменство, не вимагає спеціальної техніки. А Толстой в романі „Анна Кареніна” так пише про мистця Михайлова: „Він часто чув це слово „техніка” і рішуче не розумів,

який зміст в нього вкладати. Він знав, що під цим розуміється механічну здібність писати і малювати зовсім незалежно від змісту. Часто він помічав, як і в справжній похвалі, що техніку протиставляли внутрішній вартості, неначе можна було написати гарно те, що було поганим. Він знав, що треба багато уважності і обережності, щоб, знімаючи покривала, не пошкодити самому твору, а також для того, щоб зняти всі покривала, але мистецтво писати — техніки тут ніякої не було.

Коли б малій дитині або куховарці відкрилось те, що він бачив, то й вона зуміла б вилуштити те, що вона бачить. А найвправніший і найдосвідченіший мистець — технік самою механічною здібністю не міг би написати нічого, коли б йому перед тим не відкрились межі змісту”.

В твєдженнях Толстого є чимало глибокого сенсу, про що ми скажемо далі. Але хіба його твердження все ж таки полягає в недооцінці техніки в мистецькій творчості.

Багато видатних мистців визнають велику роль техніки в мистецтві. Зокрема визнавав її Шевченко, що видно з його щоденника й автобіографічної повісті „Художник”. Зрозуміло, що техніка потрібна в першу чергу в малярстві, скульптурі, архітектурі й музиці. Не оволодівши технікою малярства, навіть талантовий з природи маляр не може змалювати високомистецької картини. Композитор, що не володіє складною технікою гри на декількох найважливіших музичних інструментах, може творити лише примітивні речі, як про це між іншим свідчить відомий композитор Римський Корсаков. Здавалось би, що спеціальної техніки не потребує письменство. Але це не так. Передусім потребує її поезія у віршованій формі. Поети протягом довгих років виробили багато різних форм віршу, що відповідають певному змістові й певному стилю поетичної творчості. Коли поет не володіє цими формами, йому загрожує одноманітність твор-

чости. Крім того, слід зазначити, що висока мистецька техніка відкриває перед мистцем широкі можливості в творчості широких задумів, що неприсутні для мистця з примітивною технікою. Техніка має велике значення і для другого моменту творчості, збирання матеріалу.

Технічно вправлений мистець при всіх інших рівних умовах зуміє краще помітити й зафіксувати характеристичні риси речей і явищ, ніж мистець невправний.

Тому кожне мистецтво вимагає, крім таланту, ще певної школи, що між іншим, виховує технічні вмінності мистця. В сучасних умовах — це в першу чергу академії мистецтв, консерваторії і т. інш. Такі школи існували й існують навіть у галузі народної творчості. Так, нпр., на Україні існували до недавнього часу школи кобзарів: якийсь видатний кобзар чи лірник учив свого мистецтва інших. Можна думати, що в старовинній Греції існували школи рапсодів.

Більшість мистецьких шкіл мала й мають свій напрям і свої мистецькі традиції, що стосуються, як змісту, так і форми творчості, себто техніки її.

Але мистецтво не можна зводити лише до техніки, бо тоді воно губить всякий сенс. Аристотель визначав красу як гармонію між змістом і формою. А яка ж може бути гармонія без змісту?

Отже, постає питання, що має посідати в мистецтві головне місце: чи форма чи зміст. У всіх галузях культурної діяльності зміст стоїть на першому місці, форма має відповідати змістові. Мистецтво не може бути винятком.

Таким чином само собою випливає питання про ідейний бік творів мистецтва. В епохи криз в галузі культури і політики, коли життя суспільства розкладається, коли занепадає мораль, коли хворобливо перекручується й набуває ненормальних форм мистецький смак, з'являються мистці й критики, що творять або підтримують аморальні і асоціальні твори. Доводиться іноді навіть читати твердження, що моральність заважає сприймати

красу. В таких умовах виникає й шириться порнографічне, аморальне мистецтво, розраховане на тваринні інстинкти людини; на брутальну цікавість.

На щастя, такі явища в мистецтві скороминучі. Історія всесвітнього мистецтва доводить, що в скарбницю його, як довготривала вартість, входять лише високоідейні твори. Так, поки існує людність, збережуться Гомерові „Іліяда” й „Одісея”, що відбили в собі ідеали старовинних греків, збережуться високозмисловні трагедії Софокла, Есхіла й Еврипіда, збережуться „Божественна комедія” Данте, трагедії Шекспіра, „Фауст” і „Герман і Доротея” Гете. Збережеться і „Кобзар” Шевченка. Зате промайне і щезне все брутальне й розкладницьке. Про нього забуде не тільки людство, а й окремі народи, до яких належали брутальні мистці.

Великі філософи, у яких ми мусимо вчитись розуміти природу мистецтва, вчили, що краса нерозривно зв'язана з Істиною й Добром, що естетика міцно зв'язана з етикою. Платон ототожнює Бога з ідеєю Добра, як першої причини й кінцевої мети всього сущого. Добро є ідея ідей; в ньому об'єднуються ідеї Істини й Краси, вона є найвища досконалість. Платон відрізняє красу тілесну і красу духовну. Першу він називає Венерою Земною, а другу Венерою Небесною, або Уранією. Але краса земна є лише перший ступень у відчужанні і розумінні краси душі.

„О, дорогий Сократе, — пише Платон, — тільки споглядання вічної краси дає сенс нашому життю. Оскільки прекрасна доля смертного, що буде споглядати абсолютну красу в усій її чистоті й простоті, не одягну в тіло й людські кольори й всю ту марноту, що засуджені на загибель. Цей смертний віч-на-віч побачить в її єдиній формі божественну красу.”

В основному таких поглядів на красу і мистецтво дотримується й учень Платона Аристотель, що теж визнав, що Бог є перша причина і конечна мета буття. Так учать філософи того народу, що поклав початок

європейській культурі і створив неперевершені твори мистецтва.

Приблизно таких же поглядів на красу й мистецтво дотримувались і великі німецькі філософи — класики: Кант, Шелінг, Фіхте і Гегель. Кант в „Критиці сили міркування” проводить ту думку, що між наукою, мораллю й мистецтвом є міцний зв'язок. Краса є символічне зображення моралі. Інакше кажучи, без моралі немає й краси.

Вплив мистецтва на народні маси значно більший, ніж науки. Це пояснюється двома причинами.

Мистецтво далеко доступніше для розуміння, ніж наука, бо воно оперує конкретними живими образами. Крім того, мистецтво охоплює всю людину в цілому, її думки, почуття і волю, тимчасом, коли наука переважно впливає на мислення. Особливо сильний вплив на почуття має музика, причому цей вплив безпосередній. Тим часом, коли твори письменства, або навіть малярства спочатку викликають в свідомості певні уявлення, а потім уже через них-почуття, музика ж зразу викликає почуття, незалежно від уявлень. Слухаючи музику, я можу відчувати журбу, радість, чуючи веселий танок, я можу в такт притупувати ногами, а в той же час у моїй свідомості може зовсім не бути відповідних образів, або ці образи можуть бути зовсім невиразними.

Про велику роллю музики в житті людства свідчить застосування її у всіх галузях життя: в побуті, релігії, в розвагах, у мирній праці й на війні. Колискова пісня звучить над людиною в перші дні її життя, похоронними співами проводять її у могилу. Під звуки пісні людина працює, під звуки маршів вояки бадьоро йдуть у бій, не думаючи про смерть, а лише про перемогу над ворогом.

Мистецьке слово з давнього минулого й до останніх часів залишається могутнім чинником впливу на світогляд і мораль народніх мас. Старовинні греки виховувались на поемах Гомера. Сучасні європейці перебувають під великим впливом Шекспіра, Гете, Шіл-

лера, Віктора Гюго, Ібсена та інших великих письменників. Іноді твори письменства спричинилися до виникнення й розвитку певних течій в суспільстві. Так, напр., твори Байрона у багатьох європейських країнах викликали течію, що звалася байронізмом. А роман Бічер Стоу великою мірою спричинився до війни за свободу муринів.

Але, разом з тим, мистецтво, а особливо література може розкладати суспільство: підривати в ньому релігію й мораль, сіяти розпусту, нігілізм і таке інше. Як на приклад, можна вказати на російську літературу. У другій половині дев'ятнадцятого століття частина російських письменників сяяли нігілізм, а в кінці того століття і в початку двадцятого — розпусту, хуліганство.

Для прикладу досить назвати романи Арцибашева „Санін” і „У последней черти”.

Вплив розкладницької літератури тим більше небезпечний, що значно легше збудити в душі людини брутальні пристрасті, ніж шляхетні, високоморальні поривання.

Тому суспільство не може бути байдужим до ідейного напрямку мистецтва. Ця проблема стояла, між іншим, і перед Платоном, коли він писав свою славетну „Республіку”. Платон розв'язав її найрішучішим способом. Виходячи з того, що держава має дбати про добробут і моральний стан громадян, він вимагає суворої цензури над творами мистецтва, зокрема над поезією й музикою. Цензура мусить пропускати лише такі твори, що корисно впливають на суспільство, й забороняти твори шкідливі.

Зрозуміло, що сучасне суспільство не може миритися з такою суворою цензурою в будь якій галузі культурної діяльності, бо тоді можливі всякі зловживання, що зведуть нанівець свободу громадян. Тому боротьба зі всякими нездоровими, аморальними течіями є справа самого суспільства, з'окрема преси, школи й церкви. (Прим. Про конкретні форми такої боротьби буде розмова в другій частині нашої праці. Автор).

Автори й критики, порнографісти й розкладники, протестуючи проти закликів до боротьби за здорове мистецтво, люблять посилатись на ССРСР. Мовляв там іде така ж боротьба за ідейне мистецтво. Дуже характеристичне те, що роблячи такі закиди, автори і критики фактично свідомо чи несвідомо проводять большевицьку роботу, одним із завдань якої є моральний розклад суспільства. Тому суспільство не мусить числитись з цими закидами, що не мають під собою розумних підстав.

У попередніх розділах, характеризуючи працю в галузі того чи іншого фаху, ми намагалися з'ясувати, як ця праця впливала на волю і характер фахівця. Це саме ми маємо зробити й щодо праці мистця.

Мистецька праця різноманітна, звідси різноманітний вплив її на вдачу людини. Характеристика впливу на психіку фахівця кожного мистецтва занадто поширила б обсяги нашої праці. Тому ми обмежимося лише загальними зауваженнями.

Як видно з попереднього, мистецтво, як фах, є форма громадської діяльності, але форма особлива, що значно відрізняється від інших фахів. В праці лікаря, агронома і т. інш. індивідуальні властивості фахівця і його особисті переживання відступають на задній план. Для суспільства важне, щоб лікар добре лікував хвороби, щоб агроном своєю працею забезпечував великі врожаї. Але яка особиста вдача лікаря чи агронома, які їх особисті переживання, це суспільство не цікавить.

Інша справа з мистецтвом. Особа мистця посідає в ньому першорядну роль. Вона виявляється в кожному його творі, навіть в епосі.

Слухаючи музичний твір, читаючи поему, чи якийсь ліричний вірш, ми вступаємо з авторами їх в безпосереднє спілкування, ми ніби розмовляємо з ними, живемо їх думками й настроями.

Мистець ніби розкриває нам свою душу. І коли ця душа брудна, то вона забруднює й душу читача.

Так само письменник не мусить бути нещирим, бо читач, особливо вдумливий, відчує нещирість і тоді твір багато втрачає в очах його, бо буде здаватись фальшивим.

Отже мистецька діяльність по-різному впливає на психіку мистця в залежності від того, як він сам ставиться до неї. З цього погляду мистців може розподілити на дві категорії. До першої належать ті, що ставлять до себе високі вимоги й дивляться на свою діяльність, як на вищу й відповідальну службу суспільству. До другої — ті, що в мистецтві вбачають лише шлях до матеріального забезпечення або до популярності і не визнають за собою ніяких обов'язків перед суспільством.

Як на приклад мистців першої категорії, можна вказати передусім на народніх поетів і, між ними, на українських кобзарів. За часи боротьби з татарами, турками й поляками вони виконували дуже велику місію: будили в народі віру в правду, закликали його до боротьби за волю. Місія ця не була легкою, а часто була й небезпечною. І все ж таки кобзарі йшли не тільки в села, а й туди, де лилася кров, бо в цьому вбачали своє покликання. Таке ж ставлення до своєї діяльності властиве і деяким кобзарям нового часу. Мені, напр., доводилось зустрічатись з талановитим бандуристом Кучугурою-Кучеренком. В перші роки большевицької революції він об'їздив міста й села Полтавщини та Харківщини і не тільки пісню, а й звичайним словом намагався будити національну свідомість українців і підіймати їх на боротьбу з большевиками.

Таким же шляхом ішли і наші славетні поети та письменники, як Шевченко, Франко, Леся Українка, Олесь.

Всі твори Шевченка є палкий і глибоко щирий заклик до боротьби за правду й волю українського народу. І не даром він назвав збірник своїх поезій „Кобзарем”, бо в ньому дійсно відбився й піднісся на рівень геніаль-

ности духа кобзарів старого часу. Не даром Шевченка називають пророком. Його твори, а особливо такі, як „Послання до живих, мертвих і ненароджених земляків”, „Кавказ”, „Сон”, „Заповіт”, повні полум'яного почуття й дуже нагадують плачі пророка Єремії, а його візії про майбутнє нагадують пророка Ісаю.

Так могла писати тільки людина, що вірить у своє покликання бути духовним вождем народу і цим служити йому. Про службу народові своєю мистецькою творчістю пише й сам Шевченко.

Так у щоденнику пише він про свої наміри намалювати притчу про блудного сина в серії малюнків, але так, щоб це були не „лубки”, а справжні мистецькі твори.

А проте Шевченко призначав їх не для невеликої кількості панства, а для широких мас українського народу з метою виховання їх.

Як на службу українському народу, дивився на свою письменницьку діяльність і Франко, про що він ясно й чітко заявив у своїй промові на урочистому зібранні на честь двадцятип'ятирічного ювілею його письменницької діяльності.

Цілком свідомо служила своєму народові й Леся Українка. Як і Шевченко, вона своїми творами намагалася розбудити в українському народі свідомість національної гідності й кликала до боротьби за правду і волю.

Всі названі вище поети, незалежно від їх обдарованості, належать до типу поетів-пророків, себто до тих, хто усвідомив своє покликання, як провідника народу в його національно-політичному житті. Такі поети з'являються звичайно в переломові моменти історії народу й показують йому шлях до майбутнього.

Але це не означає, що свої твори вони пишуть лише на громадські мотиви. Письменство й поезія відбивають духове життя мистця в усій його многогранності. Тому й у поетів чи письменників типу Шевченка або

Франка, поряд з палкими закликами до боротьби за правду, можуть бути й твори, що відбивають суб'єктивні переживання авторів. Такими між творами Шевченка є „Садок вишневий коло хати” і більшість віршів, написаних на засланні.

Але й такі твори справжніх поетів і письменників, навіть незалежно від їх намірів, мають високопровідницький характер, бо відкривають перед читачами новий світ високих переживань і підносять їх над буденщиною. Тому такі твори не можуть бути цинічними, а тим більше порнографічними. Порнографія і цинізм — це є вияв духового, а іноді й фізичного розкладу. А де є розклад, там не може бути краси. Порнографія і цинізм — це є гнилизна, від якої смердить всякому, хто має здоровий естетичний смак.

Творча мистецька діяльність відповідно формує й особистість мистця. Основна риса його — висока принциповість, відданість високій меті служіння народові. На першому плані у нього стоїть не власна особа з її егоїстичними інтересами, а нарід, служіння йому, а не своєму особистому самолюбству.

Звідси випливає щира скромність справжніх письменників і поетів. Ні Шевченко, ні Франко, ні взагалі ніхто з названих вище українських поетів і письменників не пишались своїми талантами, а тим більше не писали про це.

Не пишались своїми талантами й славніші чужинецькі мистці. Найвидатніший поет нового часу Шекспір був дуже скромною людиною: на сцені він здебільшого грав другорядні ролі, твори його порівняно довго не були друковані. Перечитуючи автобіографію олімпійця Гете, ми не зустрічаємо там якогось самохвальства. А геніяльний Гоголь з такою критичністю ставився до своїх творів і ставив до себе такі високі вимоги, що навіть спалив другу частину „Мертвих душ”.

Висока принциповість у творчій діяльності у справжніх мистців сполучується з принциповістю в своєму

особистому житті й суспільних відносинах. Серед українських поетів і письменників таким у першу чергу був Шевченко. Борючись проти кріпацтва, він і в своєму особистому житті стояв дуже близько до селян і не приховував свого обурення проти поміщиків, що знущались зі своїх кріпаків.

Так, коли один поміщик, у якого гостював Шевченко, дозволив собі грубо повестися в його присутності зі своїм дворовиком, поет з обуренням залишив будинок цього поміщика.

Шевченко, як видно з його щоденника, знав, що письменство принесе з собою для нього бідкування, і все ж таки писав свої натхнені вірші, хоч мав можливість, як учень Брюлова, стати видатним малярем. Уже будучи на засланні, він писав: „Караюсь, мучусь, а не каюсь”.

А проте, коли ми кажемо, що мистецтво є служба народів, то це не слід розуміти так, що мистець виконує волю тих, хто керує народом, а тим більше це не означає, що він має пристосуватись до поглядів суспільства, так би мовити підроблюватись під них.

Мистецька творчість вільна. Де нема волі, там нема й справжньої творчості. Мистець не підлягає наказам, навпаки, він сам духовно керує суспільством. В цьому саме й полягає вага мистецької творчості.

Такий погляд на мистецтво існував ще в старовинні часи. Гомерівський Демадок бере участь у бенкеті царя Алкіноя як вільна людина, вільно співає він і пісні про грецьких героїв.

Так само і Боян із „Слова о полку Ігоревім” співає про те й так, як йому наказує власне натхнення. Не дармо же він називається віщим.

Про поета, як вільного творця, що підлягає лише голосу свого покликання, писали й поети нового часу.

Великою чіткістю й послідовністю визначаються погляди на покликання й діяльність мистця, що їх висловлював у своїх віршах і в прозі Шевченко.

Його Перебендя вільний творець, він стоїть вище загалу, але в той же час своєю натхненою піснею він служить народові.

Отже не дивно, що таких мистців, зокрема таких поетів і письменників глибоко шанує суспільство і ставить їм пам'ятники. Їх можуть не оцінити сучасники. Але їх неодмінно оцінять наступні покоління, як дійсних учителів народу, що показують йому шлях до правди і добра.

Цим шляхом служіння народів, людству йшла основна лінія розвитку всесвітнього письменства, починаючи від стародавніх часів. Від Гомера можна провести просту лінію, що йде через Есхіла, Софокла, Єврипіда, Данте, Петрарку, Шекспіра і тягнеться далі до видатних поетів і письменників дев'ятнадцятого століття. На цій лінії стоїть і творчість славних українських письменників. По цій лінії має йти розвиток і письменства майбутнього. Це не означає, що молоді письменники мусять копіювати твори своїх попередників з боку змісту і форми.

Трагедії Шекспіра значно відрізняються змістом і формою від трагедії Софокла, але їх споріднює глибина змісту, висока ідейність і краса, сполучена з добром.

Але у всіх галузях культури, крім основної лінії розвитку, є й лінії побічні. Те ж саме треба сказати й про мистецтво.

Ці лінії різні і причини їх різноманітні. Причини ці в основному можна звести до відриву письменника чи мистця взагалі від суспільства. В таких випадках мистець порушує правило, висловлене Фолькельмом: „Мистець повинен почувати себе співробітником у великому культурному будівництві, творчим членом у змаганнях людства”.

Відхід мистця від суспільства і замикання в особистих переживаннях обумовлюються двома факторами: об'єктивним і суб'єктивним. Першим, звичайно, є занепад суспільного життя з погляду морального чи

естетичного; другим — егоцентризм, а іноді й егоїзм мистця.

Тим часом, коли мистець типу пророка, усвідомлюючи занепад або розклад суспільства, бореться за піднесення рівня суспільного життя, мистець-еґоцентрик замикається в собі й шукає задоволення мистецьких прагнень в своїх особистих переживаннях. А це своєю чергою веде до виродження мистецтва й мистця.

Таке явище з особливою яскравістю виступає в мистецтві кінця XIX і в XX ст. Цей період в історії людства характеризується надмірною матеріалізацією і механізацією життя. Великі досягнення в галузі природничих наук спричинилися до високого піднесення техніки. Наш вік з повним правом можна назвати машинним віком. Але людина через машини не тільки підкорює собі природу, а й сама підкорюється машині. Все життя людини стає машиноподібним. Перш за все значна частина людства в наш вік відійшла від природи і таким чином позбавлена тих високих і глибоких переживань, що їх викликають в душі величні явища її. Оскільки ж природа відбиває величність Бога, машина стала не тільки між людиною й природою, а й між людиною й Богом.

Сучасна людина все матеріалізує і в тому числі й саму себе. Вона перестає вбачати в собі духовну природу й дивиться на себе, як на матеріальну річ. А звідси людина заперечує й усякі ідеальні прагнення, як в особистому, так і в суспільному житті. В своїй поведінці вона керується виключно утилітарними мотивами.

Для нашого часу дуже характеричним є те, що засади утилітаризму, що раніш були властиві лише етиці, тепер переносяться і в галузь теорії пізнання. Виявом цього є передусім філософічна течія прагматизму, що за критерій істини визнає практичну користь того чи іншого potwierдження.

Утилітаризм, матеріалізм і технізація значно збіднили й знизили психічне життя й духову вартість су-

часної людини. Більшість людей живе тепер дрібними матеріальними інтересами, не відчуваючи ні краси, ні величі буття. Не зважаючи на великі досягнення сучасної науки й техніки, сучасна людина з погляду духової вартости стоїть нижче, ніж людина середньовічна.

Такий стан сучасного суспільства відвернув декого з мистців від суспільного життя й спричинився до того, що вони замкнулись у собі. З цього погляду особливо характерними постятями є Бальмонт і Оскар Уайльд. Обидва вони відзначаються талановитістю й обидва з призи́рством і навіть ненавистю відвернулись від суспільного життя.

Бальмонт відверто пише:

„Я ненавіжу чоловіцтво
І от него бегу, спеша,
Моє єдине отечество —
Моя пустинная душа”.

Він хоче жити виключно мріями та особистими естетичними переживаннями і намагається стояти не тільки за межами добра і зла, а й за межами правди.

В одному зі своїх віршів він пише, що знає лише гру своїх мрій; що йому подобається, що в світі є страждання, бо він сплітає їх в казковий візерунок; що йому солодко бачити підступи, божевілля, ганьбу, пекельний жах, бо все це як той пил, він звиває в пишній смерч. (Вірш „Я знаю только пріхоті мечти”).

Так само він не хоче знати різниці між правдою й неправдою, між дійсністю та ілюзією.

Ще далше з цього погляду йде Оскар Уайльд. В своїй романі „Доріян Грей” він в запереченні моралі доходить до цинізму.

Відходячи від суспільства й заглиблюючись у власні переживання, талановитий поет іноді може відкривати тонкі відтінки душевних рухів, що їх не помічає пересічна людина. Прикладом їх може бути переживання Бальмонта, відбиті ним у такому вірші.

„Я в уяву вбирив пропливаючі тіні,
 Пропливаючі тіні дня, що тихо згасав,
 Я на вежу збиравсь; східців скорбне рипіння,
 Східців скорбне рипіння під ногами вчував.
 І що вище я йшов, то яскравіш ясніли,
 То яскравіш ясніли риси в далечі десь.
 І тоді якісь звуки навколо бриніли,
 Навколо бриніли від землі і небес.

(пер. Ол. Воронін).

В світлі внутрішніх переживань талантовитий поет може зловити тонкі й глибокі риси також в явищах природи й суспільного життя. З цього погляду дуже характеристичний вірш Бальмонта „Придорожні трави”. В ньому поет під символом квітів, що вирости в пилу при дорозі й не зазнали розквіту краси, змальовує стан людей, що вирости й живуть в умовах сірої буденщини й позбавлені можливості бачити й відчувати красу буття.

Але це лише окремі моменти мистецької творчості. Елементи особистого й суспільного життя в людини міцно зв'язані між собою. Тому відход від суспільства, замикання в собі, збіднює душу людини, підтинає коріння, що ними вона живиться. Тому й твори мистців, що порвали з суспільством, за своїм змістом звичайно бувають одноманітні і однобокі.

Відрив мистця від суспільства шкідливо відбивається і на формах творчості. Для прикладу візьмемо словесну творчість. Функція мови полягає в психічному спілкуванні людей. За допомогою слова, думки, почуття, настрої одної людини передаються другій людині. Тому за ідеальну можна визнати таку мову, що дає можливість з найбільшою відповідністю передати найтонші і найглибші думки й переживання, при чому передає так, щоб вони були приступні для розуміння найбільшій кількості людей. Письменники, що відірвалися від суспільства й замкнулись у собі, перш за

все вживають форми мало зрозумілі або й зовсім незрозумілі для читачів.

Це неможна пояснювати глибиною думок і взагалі переживань таких письменників. Думки їх можуть бути навіть елементарними і поверховими, але автори їх не ставлять собі за завдання висловити їх у можливо простій і приступній, хоч і поетичній формі, бо вони „не пишуть для суспільства”. Іноді такі форми справляють вражіння конгломерату слів, позбавлених всякого змісту. Об'єктивно здебільшого так і буває. Через свідомість автора проходять уривки думок, неясних образів і почувань, і він фіксує їх такими ж уривочними фразами чи окремими словами, цілком не дбаючи про те, щоб його зрозуміли читачі. Для самого автора такі фрази можуть мати певний сенс, бо вони являють собою скорочені символи того, що він пережив. Але читачеві вони нічого не говорять, як не говорять нічого сторонній людині всякий знак, що ми ставимо лише для себе. Отже відрив мистецтва від суспільства веде до занепаду й виродження його, як з боку змісту, так і форми.

Рівень інтелігентності або естетичного розвитку читача тут не причому.

Це зовсім не означає, що всі справді мистецькі твори приступні кожній, найменш інтелігентній людині. Не всі з насолодою слухають Баха, не всі з захопленням читають Кнута Гамсуна. Але коло тих, хто відчуває красу їх творів, досить велике, а головне те, що ці твори безпосередньо викликають естетичне задоволення, а не справляють вражіння ребусів, над якими доводиться ламати голову, щоб догадатися, що властиво хотів своїм твором сказати автор.

Напр., я з великим захопленням читав Кнута Гамсуна, особливо його „Містері” і „Вікторію”, але на твори Семенка й Гео Шкуруція я дивився як на безглузде дивацтво.

Відрив мистця від суспільства відбивається шкідливо не тільки на його творах, а й на його особистості...

Неморальність і ненормальність змісту творчості часто веде за собою неморальність і ненормальність в житті й поведінці самого творця. Ілюстрацією цього твердження може, між іншими, бути Оскар Уайльд, що за свою неморальну і ненормальну поведінку ліберальним англійським судом був засуджений до в'язниці.

Мистці, що відійшли від основної лінії в розвитку світового мистецтва, себто від лінії свідомого служіння народові чи людству, не залишають по собі тривкого сліду в історії.

Історики літератури в майбутньому будуть згадувати таких безперечно талантовитих письменників, як Оскар Уайльд, але будуть згадувати його як представника хоробливої течії в літературі. Виключна ж більшість таких мистців буде забута. Хто тепер з українців згадує Семенка, що якихось 20-25 років тому писав, що він під ноги поклав Шевченка. Тому смішне й жалюгідне вражіння справляє заява таких письменників, що вони пишуть для вибраних або для майбутнього. Вибрані це 5-6 невизнаних честолюбих диваків, а майбутнє не для них.

Питання про напрямки в розвиткові мистецтва має особливо актуальне значення для народів, що борються за право творити своє власне національне, політично-культурне життя. До них належить і український народ. В його визвольних змаганнях особливо велику роль відіграло мистецтво, зокрема письменство й музика.

Своїм досягненням в національній боротьбі український народ великою мірою зобов'язаний таким поетам і письменникам, як Шевченко, Франко і інш., і таким музикам, як Лисенко, Стеценко, Леонтович. Навпаки, цій боротьбі заважають і будуть заважати більшість творів наших „модерністів”, особливо ті з них, що наповнені порнографією й цинізмом. Такі твори — це злочини перед нацією.

Наше мистецтво мусить йти шляхом, що його вказав Шевченко. Це зовсім не означає, що молоді письменни-

ки мусять копіювати його, як з боку змісту так й форми. Життя йде вперед і ставить перед мистецтвом все нові й нові завдання.

Відповідно до цього мають мінятися й форми мистецтва, бо одна з неодмінних властивостей його — це гармонія між змістом і формою. Але як би не мінялося воно, справжнє мистецтво було й буде високим і вільним служінням народові й людству.

Педагогічна діяльність

Праця педагога посідає особливе місце серед різних фахів. Вона має в собі деякі елементи праці наукової, бо одним із завдань її є збагачення учнів науковими знаннями і вироблення в них наукового світогляду. Але ще ближче вона стоїть до праці мистецької. Так дивиться на неї, між іншим, відомий німецький учений Вебер. Але це мистецтво особливого роду. Як і всякий мистець, педагог втілює в певні форми свої педагогічні ідеї. Але матеріал, над яким працює педагог і мистець — різний, звідси і різні засоби творчості. Дехто порівнює педагога зі скульптором. Подібно до того, як скульптор бере мармурову брилу і творить з неї статую, що втілює собою образ, створений фантазією мистця, так і педагог із дитини, як сирого матеріалу, творить певну закінчену особистість відповідно до свого виховного ідеалу. Але при всій зовнішній подібності між скульптором і педагогом, між ними є значна різниця. Скульптор, як архітект або маляр, мають справу з мертвим пасивним матеріалом. Педагог має справу з дітьми, живими істотами, що являють собою живі індивідуальності зі своєрідними психофізичними особливостями. Відповідно до цих особливостей, кожна дитина по-своєму реагує на кожний захід педагога, і він не може бути байдужим до її реакції.

У зв'язку з цим і відповідальність педагога за свою працю нерівняно більша, ніж відповідальність, прим.

скульптора чи маляра. Коли скульптор невдалою працею зіпсує шматок мармуру, то шкода від цього буде невелика і то лише матеріальна: зіпсований шматок мармуру легко можна замінити іншим. А коли педагог покалічить душу дитини, то це вже буде не тільки втрата, а й справжній злочин перед дитиною й суспільством, при чому такий злочин, що його важко, а іноді й зовсім неможливо виправити. Але разом з тим нема більш почесної праці, як праця педагога. Виховуючи підрастаюче покоління, педагог бере найактивнішу участь у творенні майбутнього свого народу. Особливо великого значення набуває праця педагога в переломові періоди історії народа або цілого людства. Такий саме період переживає людство тепер, коли йде боротьба двох світів. Майбутнє великою мірою залежить від того, що уявляє з себе молоде покоління, як воно буде виховане, бо саме воно буде творити це майбутнє.

Виходячи з такого розуміння педагогічної праці, як найвищої і найвідповідальнішої форми мистецтва, зупинимось на аналізі її. Педагогічну діяльність, або виховання молоді, можна визначити, як формування людської особистості. Вихідною точкою й кінцевою метою його є певний виховний ідеал. Звичайно, є багато педагогів, що такого чітко визначеного ідеалу не мають, а працюють з дня на день, виконуючи навчальні програми, і не думають про те, які психічні й фізичні риси виробляються у їх учнів. Але це не справжні педагоги, а ремісники від педагогіки. Справжній педагог неодмінно мусить мати чітко усвідомлений виховний ідеал, який він і реалізує в процесі систематичної, довготривалої праці.

Але цю тезу заперечують прибічники т.з. теорії вільного виховання, як Руссо, а особливо Елен Кей і Лев Толстой.

Вони виходять з твердження, що кожна людина має свої індивідуальні особистості, які мусять вільно розвиватися відповідно до своєї природи. Коли ж педагог наперед ставить собі завдання виховати в учнів пев-

ні риси психіки, він робить насильство над дитиною і калічить її.

Фактично така теорія заперечує саму можливість виховання, зводячи його до саморозвитку дитини і ставляючи педагога в ролі стороннього спостерегача.

Крім того, не слід забувати, що не все природне прекрасне, як це твердить Руссо. Людина при народженні, крім добрих і здорових нахилів, одержує багато нахилів нездорових. Це треба сказати не лише про дітей алкоголиків, венериків і т. інш., а й про багатьох дітей, що походять від, здавалося б, здорових батьків. Не слід забувати також і впливу на дитину оточення: родини, знайомих, вулиці і т. інш. Впливи ці можуть бути позитивні й негативні. Отже до того моменту, поки педагог приступить до виховання дитини, вона вже має більш менш — чітко визначені особисті психофізичні властивості різної вартості. Коли дитині дати повну можливість розвиватись самій, без керівництва з боку педагога, то певно можна сказати, що з неї не вийде повновартісної особистості.

Нарешті, слід зазначити, що взагалі „вільне виховання” є утопія. Дитина занадто слаба істота, щоб вона могла існувати й розвиватись без догляду й опіки старших. Коли педагог відмовляється від керівництва, то його замінять інші, вплив їх буде здебільшого випадковим, а часто й шкідливим.

Цілковитою протилежністю теорії вільного виховання є різні системи авторитарного виховання. В старовинні часи найяскравішим виявом її була система спартанського виховання, в кінці середньовіччя і початку нових віків — „Домострой” московського протоєрея Сільвестра, в наші часи — система советського виховання. Всі ці системи дають готово чітко сформульований виховний ідеал. Спартанський ідеал — це хоробрий, загартований вояк, беззастережно відданий батьківщині. Советський ідеал — це озброєний знанням й технікою борець за комунізм, покірне зна-

ряддя в руках комуністичної партії в її боротьбі за панування над світом.

При таких системах виховний ідеал дається з гори. Педагог має прийняти його в готовому вигляді і відповідно до нього організувати педагогічний процес, не числячись з природними нахилами дитини.

Зрозуміло, що така виховна система виключає всяку творчість педагога у вихідній і найважливішій точці його роботи. Разом з тим вона ігнорує природні властивості й нахили учня, обертаючи його в знаряддя чужої волі.

Отже ми бачимо, що питання про роль педагога в основному моменті його роботи — у виробці виховного ідеалу, дуже складне і що розв'язання його вимагає великої обережності.

Із того, що ми сказали вище, випливає висновок, що у вихованні не можна цілком покладатися на природні властивості дитини і на природний розвиток її. Педагогічний процес не є лише розвиток, а й формування особистості, виховання під певним керівництвом. Але це керівництво не мусить перетворюватися в насильство над природою дитини.

Вихователь мусить рахуватися з природними індивідуальними властивостями вихованця і реалізувати в ньому виховний ідеал, розвиваючи кращі позитивні риси його вдачі і поступово й обережно поборюючи риси негативні.

Значно складніше питання про те, хто виробляє виховний ідеал. Ми не можемо виправдати тоталітарних систем виховання, при яких виховний ідеал в готовому вигляді дається педагогові згори, бо тоді фактично ліквідується педагогічну творчість і виховання обертається в ремесло. А проте було б невірним і навіть небезпечним, коли б кожний педагог сам на свою відповідальність виробляв виховний ідеал. Це була б анархія в одній з найважливіших ділянок культурного й політичного життя народу, що могла б привести до повного розкладу його. Тому, розв'язуючи питання

про роль педагога у виробленні виховного ідеалу, треба, з одного боку, забезпечити інтереси нації, а з другого, не ставити педагога в роль ремісника — виконавця наказів згори.

Розв'язати цю проблему можна приблизно таким способом:

1. Виховний ідеал мусить бути досить широким. Він має визначити лише основні напрямки в формуванні особистості вихованця. Такий ідеал, з одного боку дає можливість виховувати дитину, не насилуючи її природи, а, з другого боку, не закриваючи перед педагогом можливостей творчої праці.

2. Виховний ідеал виробляється за активною участю можливої більшості педагогів, як будівників культурного життя свого народу. Формою цієї участі можуть бути різні педагогічні конференції, виступи в органах державного керування, участь у пресі та інші.

Такий спосіб вироблення національного виховного ідеалу позбавить його однобічності й гарантує творчу активність педагогів.

3. За педагогічну роботу мусять братися лише ті, хто поділяє загальний напрямок освітньо-виховної політики свого народу. Ті, хто цього напрямку не поділяє, мусить чесно і отверто боротися за свої педагогічні погляди, а не проводити їх потай від громадської думки.

Всякий виховний ідеал включає в себе елементи загально-людські і національні. Щоб не тільки сприймати зовні вже вироблений ідеал зі всіма його елементами, а органічно перетворити його так, щоб він став особистим переконанням, для цього педагог мусить бути широко й глибоко освіченою людиною. Крім знання історії педагогіки, що знайомить з розвитком педагогічних ідей протягом віків, педагог мусить бути добре обізнаний із філософією, бо кінець-кінцем всі педагогічні системи базуються на певних філософічних і релігійних засадах. А щоб на загально-людських чи загально-християнських основах збудувати національний

виховний ідеал, потрібно добре знати історію, побут і психологію свого народу, розуміти ті завдання, що ставить перед ним історія, і бути переконаним патріотом своєї батьківщини.

Виховний ідеал стає для педагога дороговказом у всій його роботі. Відповідно до нього він формує особистості своїх вихованців зі всіма їх психічними і фізичними властивостями подібно до того, як мистець, відповідно до створених фантазією образів, формує статуї чи літературні типи. Але, як зазначено вище, матеріалом в творчій діяльності педагога є жива людська особистість. Відношення до неї мусить бути дуже обережним. Формування її з боку педагога мусить бути позбавленим найменшого насильства. Воно полягає в тому, що педагог допомагає виховавцеві в усій повноті розкрити ті кращі риси, що дані йому природою, реалізувати те покликання, що дане йому від Творця.

Щоб виконувати в своїй складній діяльності це завдання, педагог мусить бути добрим психологом. Це в першу чергу означає, що він повинен ґрунтовно знати загальну психологію і психологію дитинства. Але цього мало. Можна знати теоретичну психологію і не розбиратися в психічних властивостях і переживаннях окремої конкретної людини. А якраз саме така здібність, уміння розуміти індивідуальні властивості учнів та їх переживання в першу чергу потрібні педагогові. Теоретичні курси психології дитинства знайомлять лише з загальними рисами психіки дитини і в кращому випадкові з типами дітей. Це все педагог безперечно мусить знати. Але, коли його знання обмежується лише тим, коли у нього не будуть розвинуті здібності розуміти кожну дитину зокрема, йому загрожує небезпека шаблонізації педагогічної роботи, що зводить педагога до стану ремісника, який виробляє речі за певними штампами.

Педагогіка нового часу цілком вірно висунула, як один з найважливіших принципів освітньо-виховної

роботи, принцип індивідуалізації, який вимагає в першу чергу уміння розбиратись у психічних властивостях окремих учнів.

А для цього педагогові потрібна тонка спостережливість і інтуїція, себто ті самі риси, що потрібні й кожному мистцеві. Так само, як і мистець, справжній педагог бачить і розуміє не тільки зовнішні вияви поведінки учня, а й те, що заховане в глибині його душі, що не виявляється в перекрученому вигляді.

Розвинута інтуїція потрібна педагогові й у процесі його щоденної роботи. Душа дитини незвичайно складна. Тому педагогові в його щоденній роботі часто трапляються такі випадки, коли йому мало допомагають загальні педагогічні норми й правила. Йому потрібно знати, чим в даний момент живе учень, що він думає й відчуває, куди спрямована його душа. Справжній педагог про все це довідується і то безпомилково по найменших змінах у виразі дитячого обличчя, по рухах, інтонації голоса і т. інш.

В свою чергу тонка психічно-педагогічна інтуїція можлива лише при тій умові, коли педагог любить свою працю і своїх учнів. Любов — це той магічний ключ, що відмикає двері дитячих душ і дає йому можливість побачити заховані в них таємниці.

Разом з тим любов є той основний рушій, що приводить до дії всі сили педагога і не тільки забезпечує успіх його праці, а й робить її захоплюючою, наповнює його душу високим натхненням, при якому щоденні дрібниці набувають інтересу й перестають бути нудними, а труднощі стають легкими.

З погляду відповідальності, складності й великих труднощів є велика подібність між становищем педагога й батьків, особливо матерів.

Скільки тубот бере на себе мати, доглядаючи дитину, і якими нудними й одноманітними здаються ці турботи сторонній людині. А проте мати не відчуває ні труднощів, ні їх одноманітності. Щодня вона годує дитину, обмиває її, одягає, пестить, а коли дитина захворіє,

мати не відходить від неї, не спить ночей, прислухаючись до кожного її подиху. А зате скільки чистих радощів переживає мати. Перша усмішка дитини, перше гуління її, перші кроки, що їх робить дитина своїми слабими ніжками, викликають у матері вибухи радості. Їй ніби здається, що це вона сама усміхається, сама вимовляє перші слова, сама робить перші кроки. І тому часто мати разом з дитиною по дитячому усміхається, разом з нею робить „ладки-ладусі”, разом з нею по дитячому вимовляє слова. . . І все це для неї стає джерелом високої і чистої радості.

Чому так? А тому, що мати любить дитину; тому, що вона глибоко відчуває свою єдність з нею.

Майже те саме можна сказати і про педагога. Праця його теж складна, важка і сторонній людині може здаватися нудною й одноманітною. Щоденні лекції, пустоти дітей, крик і шум, дитяча неслухняність. Але справжній педагог не відчуває тягару своєї роботи і не вбачає в ній одноманітності. Кожна пустота дитини, кожний випадок неслухняності мають в собі для нього щось своєрідне, примушують його глибше вдуматись в дитячу душу, шукати нових і нових засобів її виховання, збуджують його творчі сили.

А зате скільки радощів має педагог від своєї праці, коли розкриваються дитячі серця, коли дитячі очі з надією й повним довір'ям дивляться на нього; коли ростуть їх розумові сили; коли під його керівництвом все ширше й ширше розсуваються для учня рямці всесвіту.

Разом з учнями справжній педагог радіє, разом з ними він і сумує. І цей сум і радість не обмежуються для педагога лише роками шкільного навчання. Зв'язок його з учнями не переривається й після того, як вони закінчать школу. Він радіє їх успіхам і журиться їхніми невдачами, бо він вклав у них свою душу, вони стали ніби частиною його, як і справжній педагог став частиною душі учнів.

Любов педагога до учнів — міцна й непохитна. Одних він може любити більше, других менше, але ні до кого з них він не може відчувати злоби, а тим більше почуття помсти, як не можуть відчувати таких почувань до своїх дітей батько й мати.

Неслухняність учнів, недобрі вчинки їх, недбальство і лінивість в науці можуть викликати в нього смуток, хвиливе розчарування, жаль до учнів, іноді тимчасовий гнів, але ніколи не викличуть злоби до них, бажання їм зла.

Завдяки цим особливостям справжній педагог, поки він працює, не знає психічної старости. Щоб не відставати від прогресу науки, щоб завжди стояти на рівні їх досягнень і давати учням повноцінні знання, він разом з ними повинен постійно вчитись. Тому справжній педагог є вічний студент у кращому розумінні цього слова. Постійне спілкування з молоддю, духове єднання з нею робить і його душу молодю.

Педагогові, як і справжньому мистцеві, властиві переживання, що в психології мають назву вчування й перевтілення. Мистець, зокрема письменник, працюючи над мистецьким твором, прим. над повістю чи романом, ніби зливається душею з персонажами утвореними його фантазією, і бодай тимчасово живе їх думками, настроями й почуваннями, ніби перевтілюється в героїв свого твору. Те ж саме можна сказати і про педагога, особливо дошкільника. Як на приклад такого перевтілення, можна вказати на Фребеля.

Вже будучи старим, він від щирого серця грався з малими дітьми, разом з ними переживаючи радість гри, на якийсь час ніби сам робився дитиною. Його сучасники дивувались, а деякі й сміялись, дивлячись, як старий дід з старим обличчям і довгим волоссям з захопленням співав і вистрибував разом з малими дітьми. Але в цьому одна з причин успіху його педагогічної системи.

Все це робить працю педагога цікавою а часто й радісною. Тому не мало видатних учених і філософів

були педагогами. Такими в першу чергу були великі грецькі філософи-ідеалісти: Сократ, Платон і Аристотель. У нові часи такими були Кант, Фіхте, Сковорода, що своїм життям і деякими рисами вдачі дуже нагадує Сократа. Старі і нові часи дали нам зразки справжніх педагогів, що втілювали в собі риси, про які ми писали вище.

Найвидатнішим педагогом старого часу був Сократ, якого дельфійський оракул назвав наймудрішою людиною. Найвидатнішим педагогом нового часу був Песталоцці. Не зупиняючись на детальній характеристиці їх, скажемо бодай коротко про властиву їм основну рису ідеального педагога, — любов до учнів і до педагогічної праці. Більшість наших сучасників знають переважно Сократа, як філософа і мало знають про нього, як про педагога. А проте в житті його на першому плані стояла педагогічна діяльність, а потім уже філософічна.

Це був педагог, що вчив своїх учнів мудрости. Дуже характерним є те, що Сократ не залишив після себе жадних творів, в наслідок чого ми довідуємося про його філософічні погляди лише з творів його учнів Платона і Ксенофонта. Це свідчить про те, що Сократ головну вагу звертав на своїх учнів, конкретних живих людей і саме в них намагався збудити дух шукання істини. Відношення між Сократом та його учнями були до вищої міри сердечними. Він ставився до них, як до своїх найближчих друзів, бесіди його з ними були повні найщирішої сердечности. Зі свого боку й учні відповідали йому глибокою й щирою любов'ю. Про це свідчать спогади Ксенофонта і твори Платона, а особливо його „Апологія Сократа”. В ній відбиті намагання учнів спасти свого вчителя і описана зворушливо й разом з тим величя сцена прощання його з ними. Вся „Апологія” проінята духом глибокої любови й пошани до Сократа, як до великої, мудрої й мужньої людини.

Але Сократ — раціоналіст. Його любов до педагогічної праці й до своїх учнів занадто розсудлива й позбавлена аромату ніжної емоційности. Інший характер має любов Песталоцці. В ній багато мрійности й глибоких зворушливих емоцій. Ще за молодих років Песталоцці вирішив засновати в Нейгофі заклад, в якому б діти бідних селян, сполучуючи навчання з фізичною працею, одержували найкращу підготовку до самостійного трудового життя. В цей заклад Песталоцці вклав усі кошти і, як людина ніпрактична, потерпів крах. А проте ця невдача не зламала енергії ентузіяста-педагога. Він на якійсь час віддається писанню педагогічних творів, в яких відбиває свої погляди на виховання дітей.

Але в скорому часі він повертається до практичної педагогічної роботи, сполучуючи її з роботою теоретичною. Тепер вихованцями його стають діти, що стали жертвами війни, втратили батьків і притулок. Закінчив Песталоцці своє довге життя працею з педагогічному інституті, виховуючи майбутніх учителів. Багато на своєму житті терпів Песталоцці всяких невдач і матеріальних та моральних, часто його не розуміли навіть найближчі співробітники, — і все ж таки до кінця днів своїх він не залишав своєї роботи, бо від усього серця любив її і вбачав в ній своє покликання.

З любов'ю до педагогічної праці Песталоцці сполучував любов до дітей. Це була найкраща форма батьківської любови. Недарма Песталоцці шукав основ і зразків виховання у вихованні родинному, про що особливо свідчить його праця „Як Гертруда вчить своїх людей”.

Любов між батьками й дітьми, на думку Песталоцці, це основа всяких чеснот, а, значить, і основа здорового, християнського виховання.

Глибокою, суто батьківською любов'ю були проінята й відношення Песталоцці до дітей. Він мав повне право сказати: „моя рука лежала в їх руках, їх очі дивилися

в мої очі, їх горе було моїм горем, їх радощі були моїми радощами". Це було інтимне, глибоке єднання душ дітей і педагога.

Оглядаючи педагогічну діяльність таких педагогів, як Сократ, Платон, Ян Амос Коменський, Песталоцці, Фребель, Сковорода, Ушинський, ми приходим до висновку, що це не тільки найвища форма мистецтва, а й джерело найвищого морального задоволення. Такі педагогі заслуговують на всяку пошану, як від сучасників, так і від нащадків, бо вони більше, як хто інший з діячів культури, рухають людство вперед в напрямку наближення його до Істини, Добра й Краси.

Інший характер і інший вплив на формування психічних рис педагога має педагогічна діяльність, коли вона перестає бути мистецтвом, а стає ремеслом.

Це буває тоді, коли педагог не може виробленого ідеалу, не прагне свідомо до реалізації його, а дивиться на свою працю, як на службу, що забезпечує йому існування. Тому його праця в кращому випадкові полягає у виконанні визначених згорі обов'язків. Він може навіть ретельно виконувати їх, але мотиви його діяльності не лежать в самій праці, а в чомусь сторонньому: в бажанні підтримати свою репутацію, як сумлінного робітника, в міркуваннях матеріального характеру і т. інш. Такому педагогові чужа щира любов до педагогічної праці, а тим більше до дітей. Зрозуміло, що в таких умовах праця педагога буває позбавлена всяких елементів творчості і стає для нього самого нецікавою, а часто й нудною. Як заведений апарат, приходять такий педагог у призначені години в школу, відчитує за програмою свої лекції, не вкладаючи в них душі, а передаючи лише зміст шкільних підручників. І так працює педагог з року-в-рік, в наслідок чого він сам перетворюється в якийсь автомат, позбавлений живої душі. Як правило, учні не люблять такого педагога, бо й він не любить їх. Мало того, вони часто ображають його, дають йому всякі прізвища, помічають найменші хиби його, складають про нього всякі анекдоти, пору-

шують на його лекціях дисципліну, а іноді й навмисно дратують його, або роблять йому всякі пакости: вимащують кредою спинку стільця, на якому він сидить, обливають чорнилом лавку, на яку він опирається, кладуть у кишені його плаща образливі записки, а іноді й щось гірше і т. д. Все це загострює відношення між учнями і педагогами. Утворюються два ворожих табори, що вічно воюють між собою: табір учнів і чиновників-педагогів. Кожен з них таборів не нехтує всякими засобами боротьби. Педагогі мстяться на учнях, ставлячи їм низькі оцінки, учні дратують педагогів всякими вихватками, роблять їм всякі пакости. Такі відношення між педагогами і учнями особливо траплялись в дореволюційних російських гімназіях.

У таких умовах вироблялися два близьких один до одного типи педагогів: тип чиновника-автомата і тип педагога, злісного і мстивого садиста. Перший тип яскраво відбитий в оповіданні Чехова „Человек в футляре" це — смішна і жалюгідна фігура. Він дуже ретельний у виконанні своїх педагогічних обов'язків, але в його діяльності зовсім відсутня його власна особистість; він ретельно і пунктуально слідує за програмами, виконує накази начальства, намагаючись ні на крок не відступити від них. Програми, накази й правила стали для нього футляром, в який вкладена вся його особа. Такий же він і в своєму особистому житті. Воно нудне й одноманітне. Всього він боїться, на кожному кроці намагається застерегти себе від будь-якої несподіванки. Навіть у ясну літню погоду він виходить з дому з парасолею і в галошах.

Ще тяжче вражіння справляє герой Романа Сологуба „Мелкой бес" Передонов. Це справжній психопат-садист. Він увесь час тільки мріє про те, щоб найбільше зла і неприємностей зробити своїм учням. І коли це йому вдається, він відчуває велику насолоду.

Так найвище мистецтво, що може стати за джерело всяких радощів, обертається в свою протилежність.

Психологія воєнка

Война — найжахливіше явище в житті людства. вона несе з собою найчисленніші людські жертви, страшну руйнацію здобутків культури. І тому в минулому і сучасному громадські діячі, учені й філософи задумувались над тим, як унеможливити війну в міжнародніх відношеннях. Над цим задумався і славетний німецький філософ Кант, про що свідчить його „Проект вічного миру”. Задумувався і великий російський письменник Л. Толстой. А проте війни існують і набирають все жахливішого й жахливішого характеру. Здавалося-б, що війна й військова служба повинні були б розвивати в людини лише найгірші риси вдачі: жорстокість, злобу, розбещеність, аморальність. Але це не так. По-перше, слід пам'ятати, що є різні війни в залежності від того, яка їх мета. В основному їх можна поділити на агресивні, або нападницькі, і захисні, оборонні. Перші полягають в кровавому насильстві якогось народу-напасника над іншими народами. Напасник силою зброї намагається захопити чужі території, пограбувати інші народи, обернути їх на своїх рабів або на предмет своєї експлоатації.

Прототипом таких воєн можна назвати напади примітивних, диких племен на своїх сусідів з метою грабунку і захоплення полонених, спочатку жінок, а потім і чоловіків з метою повернення їх на рабів. Тепер такі війни, коли вони ведуться з метою поширити територію держави, зветься імперіялістичними.

Оборонні війни мають на меті захистити себе від напасника, відстояти свою територію і права. Коли бореться за свої права і свою територію якийсь поневолений нарід, то такі війни зветься визвольними.

Причиною воєн завжди бувають народи-агресори, навіть у тих випадках, коли не вони починають війну, як це буває часто у визвольних війнах. Тому з повним правом можна сказати: поки існує в міжнародніх відношеннях агресія, доки народи та їх уряди не навчаться

поважати чужих прав, доти існуватимуть і війни. Повстає питання: чи, засуджуючи війни агресивні, слід також засуджувати й війни оборонні? Питання це не теоретичне й не вигадане. Виходячи з невирного розуміння євангельського вчення, дехто засуджує всякі війни взагалі і в тому числі оборонні. Такої думки, між іншими, дотримувався Лев Толстой. Вузько розуміючи слова Христа „не протився злу”, він закликає людство до повного непротивенства, радить скасувати військо, поліцію, суди, податки і т. інш. Але припинити війни і скасувати військо можна лише при згоді на це **всіх** народів в першу чергу народів-агресорів. Коли б на цей шлях стали лише окремі народи, а особливо, коли б від боротьби відмовлялись народи поневолені, то в світі запанували б нечувані ще неправди, насильство і жорстокість. Уявм собі, що поневолені народи СССР зовсім примирились зі своїм рабським станом, а інші народи, як англійці, американці, французи не робили б жадного опору большевицьким. Чи не обернувся-б тоді цілий світ у большевицький концентраційний табір, ще жахливіший, ніж ті табори, що існують тепер у СССР?

Поки існують в світі зло, неправда й насильство, доти існуватимуть війни, військо, поліція й суди.

Захист правди і боротьба зі злом не суперечить духові християнства. Сам Христос вигнав бичем торгуючих із храму, щоб вони не обертали дому молитви на дім торгівлі. Серед християнських святих є багато бувших воєнків і між ними св. Юрій Переможець, патрон України.

Церква засуджує лише напасників, що озброєною рукою несуть у світ насильство й поневолення. Навпаки, вона морально підносить тих, хто жертвенно бореться з насильством і неправдою. В Євангелії сказано: „Більшої любови немає, як хто душу свою положить за друзів своїх”.

Особливе місце серед воєн мають війни релігійні. Вони теж можуть мати агресивний характер в залеж-

ності від того, чи даний нарід намагається нав'язати свою релігію іншому народові, чи він захищає свою віру від напасників.

Але який би характер не мала релігійна війна, вона як правило, супроводиться великим піднесенням духа воюючих, що часто набуває характеру фанатизму. Ні в яких війнах не виявляється так жертвенність, як у війнах релігійних. Смерть за віру на полі бою не тільки не страшить бійців, а для багатьох із них є бажаною. Тому так фанатично настроєна армія виявляє чудеса хоробрости. Такими війнами були хрестові походи, а особливо війни часів реформації. До них можна також зачислити і війни, що їх вів український нарід в XVI-XVII ст., в яких релігійні мотиви органічно зв'язувались з мотивом патріотичним.

Як релігійний фанатизм може сприяти перемогам армії, про це з особливою переконливістю свідчать мусульманські війни в перші століття існування ісламу. Жили собі в пустелях Арабії напівдикі нез'єднані племена, що не являли собою жадної військової потуги. Але з'явився Магомет, приніс їм релігію, що з'єднала їх, запалив їх релігійний фанатизм, і сталося чудо. Об'єднані араби кинулись в ім'я Аллаха і пророка його Магомета завойовувати інші народи. Швидко вони захопили передню Азію, перейшли і підкорили собі північну Африку, а потім перекинулись на континент Європи і підкорили собі Іспанію. І цей потужний рух мусульман зупинився тільки тоді, коли підупав у них релігійний фанатизм, і вони почали використовувати наслідки своїх великих перемог.

Отже безперечно, що характер війни, її мета не може не відбитися на психіці вояка. Одні мотиви і настрої панують у вояка, що нападає на сусідні народи з метою грабунку, й зовсім інші мотиви у вояка, що захищає свою Батьківщину або бореться за визволення її.

Крім того, велику роллю у психології вояка мають національні властивості воюючих народів. Завойовницькі війни вели в середні віки, між іншим, монголи

і нормани. Але між вояками тих і других, при деяких спільних рисах була і величезна різниця.

Національні риси народу складаються під значним впливом природи і занять населення. Особливо велике значення має переважаючий тип занять в доісторичні часи. Вони тяглися тисячеліттями й залишили в психіці народів дуже глибокі й міцнотривалі сліди. Заняття доісторичної людини можна звести до трьох типів: ловецтво, скотарство, хліборобство. Кожне з них занять виробляло у людини певні психічні риси взагалі й риси вояка зокрема.

Скотарі і зокрема ті, що живуть на великих рівнинах, пересуваються й нападають великими масами. Як і ловці, вони переважно мають справу з тваринами. Але це тварини-травояди, а не хижаки. З ними людина не вступає в боротьбу, а лише різними способами використовує їх. Такі умови життя й праці сприяли виробленню таких психічних рис скотарів. У них порівняно слабо розвинуті свідомість і почуття особистої гідности. Вони звикли беззастережно коритись волі ватажка. Крім того, вони легко піддаються масовому гіпнозу. В цьому деяка подібність між скотарями і стадом. Іноді у биків і корів під впливом пролітої на їх очах крові виникає шал великої ярости, що швидко охоплює ціле стадо. Тоді ці спокійні з природи тварини стають страшними. Ніби збожеволівши, вони мчать у безвість і нищать всяку живу істоту, що трапляється їм на шляху. Так само отара може бути охоплена панічним страхом, що примущує її наосліп тікати від дійсної або позірної небезпеки.

Подібні до цього явища властиві й скотарям, особливо на війні. В масовому нападі, охоплені стадною люттю, вони наосліп, як сарана, лавою пруться на ворога. Але, коли ворог зломить їх і почне переслідувати, їх охоплює панічний масовий страх, і вони тікають у безвість. Крім того, скотарям властива жорстокість, позбавлена будь яких елементів лицарства. Харчуючись переважно м'ясом тварин, скотар звикає

до пролиття крові: його не зворушують муки тварин, їх крик, хрипіння й агонія, вони тільки підсилюють його жорсткість. Тим більше скотареві чуже почуття пошани до тварини, бо вона не робить йому гідного опору, не вступає з ним в боротьбу.

Винятком з цього може бути хіба кінь. Скотар — вершник ніби зростається з ним і часто бачить у ньому свого вірного товариша. Жорстокість до безсловесної тварини номад переносить і на людину, особливо слабу й беззахисну.

Гуго Гросс в своїй праці „Форми господарства і форми одруження” відзначає велику жорстокість сучасних бедуїнів, особливо до жінок.

М'якшу вдачу мають скотарі, що невеликими групами жили в горах і не пересувалися масами на великих просторах. Такими нпр. були деякі старо-грецькі племена. Але й вони не були позбавлені жорстокости. Слід, нпр., пригадати людожера Поліфема із „Одисея” Гомера або навіть самого Одисея, що без найменшого жалю повішав своїх невільниць тільки за те, що вони прислужували женихам Пенелопи.

Мисливець в дечому подібний до скотаря, а де в чому дуже відрізняється від нього. Він також харчується переважно м'ясом тварин і звик до пролиття крові. Звідси жорстокість і у відношеннях до людини. Але ця жорстокість інша, ніж у скотаря. Мисливець убиває не тільки птахів і мирних травоядів, а й хижаків і таких небезпечних травоядів, як тури й бізони. З останніми йому часто доводиться вступати в боротьбу, яка не завжди кінчається перемогою людини. Тому мисливець звик ставитись до таких тварин зі своєю пошаною. Підчас полювання він ніби з ними стає на герць. Звідси — лицарськість типового мисливця. Недарома до останнього часу мисливство багатьма трактується, як шляхетне заняття.

Крім того, мисливцеві більш, ніж скотареві, властиві свідомість і почуття власної гідности. Мисливець часто йде на полювання один і тому він звикає покладатися

на себе. Навіть у тих випадках, коли мисливці полюють великим гуртом — а це буває при полюванні на хижаків, або на великих небезпечних травоядів, — кожному з них доводиться більше покладатися на себе, ніж скотареві при перегонах отари з місця на місце. Облава на звіря переводиться звичайно в той спосіб, що окремі мисливці стають або рухаються на певному віддаленні один від одного. Він навіть часто не бачить ватажка, що керує полюванням, і тому ініціатива його не цілком обмежена. Звідси — певна незалежність мисливця, що може з'єднуватись з пошаною до воджя й дисциплінованістю.

А взагалі, як скотарі так і мисливці, ще в старовинні часи відзначались войовничістю і нахилом до грабунку. Таким, нпр., були монголи і нормани. Останні в значній своїй частині жили тим, що нападали на мешканців європейського континенту й грабували їх. Дуже охоче вони ставали, як воюючі, на службу різних європейських володарів, особливо на службу Візантійського імператора. Інакше кажучи, головним джерелом їх існування була війна.

Зовсім інші риси виховувало у доісторичної людини хліборобство. Хлібороб переважно харчується рослинною їжею, він рідко проливає кров, і це сприяє виробленню у нього мирної, а іноді навіть і лагідної вдачі. Цьому також сприяє і матриархат, як переважуюча форма родинного життя доісторичних хліборобів. Жінка, що стояла на чолі родини, злагоднювала відношення між членами її і вносила в життя її елементи естетизму, що завжди підносить психічні переживання людини, посилюючи в них елементи духовости.

Крім того, хліборобство сприяло розвитку у доісторичної людини свідомости власної гідности. В своїй праці він навіть більше, ніж мисливець, звик покладатися на самого себе. Наслідки хліборобської праці залежать виключно від pracowитости й передбачливости самого хлібороба. Наказ і керівництво згори тут мали порівняно невелике значення. Так само

в хліборобстві незначне місце мала спільна праця. А це сприяло розвитку і хлібороба індивідуалізму.

Навіть у війні хлібороб часто змушений був покладатися на себе більше, ніж мисливець, а особливо скотарь, що завжди жив у гурті. А взагалі хліборобові значно менше властива войовничість, ніж мисливцям і скотарям. Земля прив'язує до себе хлібороба. Він хіба може прагнути до того, щоб проширити площу своїх володінь за рахунок сусідньої території. Але в доісторичні часи було стільки вільних просторів, що й таке бажання рідко коли могло з'явитись у хлібороба. Та коли б воно і з'явилось, то це наскільки не сприяло б розвитку войовничості хлібороба. Війна була ненависною для нього, бо вона порушувала його працю, несла за собою руйнацію його господарства, загрозувала його життю.

А проте не слід все це розуміти так, що типовому хліборобові не властиві мужність і хоробрість. Навпаки, він може з великою мужністю боротись за свою землю й родину. Крім того, хлібороб менше піддається масовому гіпнозові, ніж скотар. Тому на війні він менше виявляє того шалу люті, який властивий скотарям; менше він піддається і масовій паніці. А все це робить з хлібороба доброго, стійкого вояка. Про це свідчить вся всесвітня історія взагалі і історія України зокрема. В початках існування нашої держави в складі українського війська було багато варягів, а ще більше було наших предків слов'ян, і вони були не менш хоробрими вояками, ніж варяги. В середні віки українські козаки своєю хоробрістю здобули собі велику славу в цілій Європі. В дореволюційному царському війську кращими частинами були ті, що складались з українців. Багато наших земляків входило в склад гвардії, а кубанці вславились не тільки своїм високим ростом і міцною будовою, а й великою хоробрістю і здібністю орієнтації в умовах війни. З цього погляду особливо заслуговують на увагу кубанські пластуни.

Національні властивості народів кладуть свій відбиток і на сучасні армії. Щоб переконатися в цьому слід, аїж іншим, порівняти поведінку в останній війні німецьких і мадярських вояків, що воювали як спільники і підлягали спільному верховному командуванню. Німецькі вояки (маю на увазі Вермахт) поводитись на окупованих територіях і діяли дуже організовано. Підчас наступу на большевиків вражала пляновість і організованість у рухові німецького війська. Створювалось вражіння, що це не війна, а добре пляновані і вдало реалізовані маневри. Жадного хапання, квапливості й хвилювання. Пляновий і організований характер мала й жорстокість німців. На теренах, де діяли повстанці, німці часто заганяли наших людей, старих, малих дітей, жінок в стодоли і живцем палили їх. Але це робилось теж пляново і організовано з метою найбільше налякати населення.

Німці нещадно грабували Україну: вивозили збіжжя, тварин, бібліотеки, музеї, навіть полтавський чорнозем. Але й це робилось пляново і організовано. Особливо ж вражала організованість німців підчас евакуації України. Перш за все — жадної паніки. Так само, як і при наступі, повна обдуманість і спокій у рухах. Пляново і організовано відступало військо, пляново вивозилось своє і чуже майно, пляново відбувалась евакуація місцевого населення. Мало того, відступаючі німецькі вояки часто допомагали втікачам, без всякої формалістики брали їх на потяги, або на вантажні авта, часто навіть годували їх.

Зовсім іншою була поведінка маляр, особливо у відношенні до місцевого населення. По-одиноці або невеликими групами вони ходили по хатах і грабували мешканців, поводили себе брутально й жорстоко, дозволяли собі насильство над жінками.

Як видно, європейська культура протягом століть не могла злагіднити в маляр монгольських рис.

Крім того, на психічні властивості вояка великий вплив мають структура армії, її традиції, військовий

устав, характер дисципліни і т. інш. Але всі ці чинники мають похідний характер. Вони залежать від національних власнотивостей народу, його історії та рівня культурного розвитку.

Зупинімося зокрема на ролі військової дисципліни. Без неї фактично не може існувати жодне військо, навіть нерегулярне. Війна вимагає пагодженої дії мас, а це можливо лише тоді, коли кожен вояк, кожна військова частина кориться наказам командування й виконує їх; коли вояки відчують відповідальність перед своїм командиром й керуються в своїй поведінці певними виробленими й санкціонованими згори правилами.

Коли ж у війську занепадає дисципліна, військо розкладається й перетворюється в буйну неорганізовану масу, що здібна лише бешкетувати, грабувати, але не здібна воювати.

Така розкладена маса озброєних людей легко може стати зряддям у руках всяких злочинців і авантюристів, які можуть використати її на шкоду народові. Яскравою ілюстрацією до цього може бути царська російська армія, що в 1917 році від військових невдач і большевицької агітації зовсім розклаталась, перебила своїх командирів і стала зряддям в руках порівняно невеликої купи большевиків.

Звичайно відрізняють дві форми військової дисципліни: свідому і механічну. Тут безперечна подібність між школою і військом.

Суть механічної дисципліни полягає в тому, що вояк кориться наказам і правилам, даним згори, і виконує їх, не міркуючи над тим, наскільки вони розумні й доцільні. Єдиний мотив для цього — наказ начальства. Раз начальство приказало — солдат мусить виконати наказ. Така дисципліна тримається на двох засадах: субординації і страху.

В армії, що дотримується такої дисципліни, існує велика різниця в становищі військовиків в залежності від їх рангів. Від нижчих чинів військові установи

вимагають точного виконання правил про те, як поводити себе в присутності начальника, як розмовляти з ним, як вітатися і т. інш. За невиконання цих правил вояків карають, іноді карають дуже жорстоко.

Так само карають вояків за невиконання наказів, за невірність у військовому навчанні і муштрі. Іноді вояків віддають за це під суд. А військовий суд далеко суворіший від цивільного.

Щоб виховати вояків у такій дисципліні, потрібний вишкіл. Він також має виключно механічний характер. Солдати заучували військовий устав і правила на пам'ять, механічно, без всякого пояснення, а тим більше без розумного обґрунтування їх.

Така дисципліна скерована на те, щоб виховати з вояка автомат, що був би зряддям у руках командира і без усяких роздумувань і вагань ішов туди, куди його посилає начальство. Типовим прикладом такої дисципліни може бути російська царська армія, особливо за часи царювання Миколи I-го. Тоді не тільки муштрували солдатів до безтями, а й жорстоко катували їх за найменші недотягнення у військових вправах. Дуже поширене було, як кара, проганяння „винних” через „строй”, що часто кінчалося смертю нещасних вояків.

Механічна дисципліна застосовувалась і в німецькій армії, хоч і не в таких безглузких формах, як в російській.

Свідома військова дисципліна, як показує сама назва її, спирається на свідомість вояків. Вона скерована на те, щоб виховати людей, які знають, за що вони боряться, за що мають жертвувати своїм життям. Тому в арміях з такою дисципліною у підготовці вояків значне місце посідає патріотичне, а іноді моральне й релігійне виховання. Вояків знайомлять з минулим батьківщини, з'ясовують їм завдання, що стоять перед нею, іноді, щоб викликати ненависть до ворога, з'ясовують, якою небезпекою загрожує він батьківщині і т. інш.

Коли всилюють воякам думку, що у війську мусить бути суворий лад, то подають розумні підстави до цього. Так само з'ясовують та обгрунтовують ті правила, що їм має підлягати вояк за час своєї служби й на війні.

У військових уставах, між іншими, зазначається, як мають поводитись вояки в окупованих місцевостях. При застосуванні свідомої дисципліни воякам не тільки подають правила поведінки в таких випадках, а й з'ясовують ці правила, виходячи з інтересів батьківщини, а іноді із засад моралі.

Взагалі при свідомій дисципліні морально-релігійне виховання часто сполучується з вихованням військово-політичним. Свідома військова дисципліна не виключає субординації у відношеннях між вояками різних рангів. Але вона спирається на розумні засади. Вояк кориться наказам командира і виявляє пошану до нього тому, що знає, яку вагу має командний склад. З другого боку, при свідомій дисципліні командири дбають про те, щоб своїми особистими властивостями й своєю поведінкою здобути авторитет у вояків. Крім того, командир, вимагаючи від вояків точного виконання своїх наказів і дотримування уставу під час військового навчання або в бою, — може просто, як старший товариш, тримати себе з вояками поза строем.

Прикладом свідомої дисципліни може бути японська армія. В ній панує дух високого патріотизму, заснованою на релігійних засадах, зокрема на своєрідному, мало доступному для розуміння європейців культі мікадо. Під час військового навчання і в бою командири вимагають від вояків повної субординації й точного виконання своїх наказів. Поза тим вони просто по-товариськи поводяться з вояками.

Свідома дисципліна цілком виправдала себе у війнах Японії з іншими народами. Особливо це треба сказати про російсько-японську війну. Маленька Японія, до того ще не дуже багата на природні багатства, легко розбила велику Росію з її численним населенням і не-

вичерпними природними багатствами. Один з найбільших російських політиків і державних мужів царської Росії граф Вітте перемогу японців пояснював тим, що вони були більше релігійними, ніж росіяни, у яких під впливом російської церковної політики і таких діячів, як обер-прокурор синоду Победоносцев, релігія занепала.

Погоджуючись з думками графа Вітте, маємо додати, що в перемозі японців над росіянами велику роллю відіграла й свідомо дисципліна, заснована на основах релігії і патріотизму.

Крім того, під час війни і після закінчення її японці виявили себе в дуже вигідному для них світлі і у відношенні до полонених. Вони не тільки не знущались з них, не обтяжували непосильними роботами, не морили голодом, а поставились до них з повною гуманністю, а хворих оточили великим піклуванням. Тому полонені після повернення на батьківщину зберегли про японців найкращі спогади. Можна думати, що причина такого ставлення до полонених пояснюється не тільки і не стільки гуманністю японців, скільки міркуванням про те, що слід всіма засобами здобувати симпатії чужинців і не озброювати їх проти себе. Можливо, що такі настанови були дані згори й дисциплінованим японським воякам.

А взагалі японська армія — одна з найбільш хоробрих і організованих армій світу.

Крім національних властивостей народу й умов військового виховання, включаючи сюди дисципліну, військовий устав і вишкіл, велике значення в формуванні психіки вояка має рівень культурності народу. При всіх спільних рисах є велика різниця між психікою і поведінкою римських вояків часів Юлія Цезаря і сучасного німецького вояка. Нарешті, велике значення має сама воєнна техніка. Одних рис психічних вимагала війна, коли вояки зі зброєю в руках стояли один проти одного; коли терен бою обмежувався двома-трьома квадратними кілометрами. Інших рис вима-

гає сучасна війна, коли вояк здебільша не бачить ворога, коли вирішальну роллю в бою має на шабля, спис або меч, а далекобійна гармата, панцирники й літаки. що за якоїсь півгодини бомбами можуть знищити велике місто. Тут від вояка, крім особистої хоробрости й дисциплінованости, вимагається володіння складною військовою технікою, спостережливість, уміння орієнтуватися в місцевості та інших умовах бою.

Маючи все це на увазі, зупинимось на тих основних рисах, що їх мусить мати вояк, щоб з честю виконати свої обов'язки перед народом.

Основною чеснотою, як за старих часів, так і тепер залишається хоробрість.

Визначення цієї чесноти дав ще Аристотель. Воно залишається в силі до останнього часу, хоч і має більш формальний характер.

Аристотель визначає хоробрість, або мужність, як середину між одчайдушністю і боягузством.

Боягуз і одчайдушний, при всій протилежності їх в настроях і в поведінці, мають ту спільну рису, що вони перебувають у полоні афектів. Перший перебуває в полоні страху, другий — у полоні гніву, честолюбства або під впливом масового гіпнозу. Але обидва вони діють напівсвідомо, не обмірковуючи своїх дій, піддаючись голосу сліпих інстинктів. Поведінка того й другого має в собі багато тваринних елементів.

Хоробрість і мужність — це чисто людські риси. Це, як вірно зазначив ще Платон, — є чеснота волі, що властива лише людині. Тварині властиві лише рефлекси, імпульси й інстинкти, і тому їй не може бути властива хоробрість. Коли ми називаємо хоробрими лева або орла, то це тільки образний вираз, своєрідний антропоморфізм.

Як зазначено в початку нашої праці, волевий процес завжди має характер свідомої, цілеспрямованої дії; інакше кажучи, волевий процес завжди є мотивована дія.

Хоробра людина не губить голови й володіє своїми афектами. Вона тримає в своїй свідомості поставлену перед нею мету і добирає відповідні засоби до досягнення її. Хоробрий вояк жертвує своїм життям; коли це потрібно і коли нема можливости уникнути смерті: але він не буде наосліп пертись на багнет або підставляти голову під кулю; він не буде без потреби ризикувати своїм життям. Але в той же час він не буде ховатись за кущами або товарищами, коли треба йти в бій, а особливо, коли треба подати приклад іншим воякам і цим піднести їх бойовий дух.

Інакше кажучи, хоробрий людині властиве панування над своїми інстинктами й афектами. Але ми не хочемо цим сказати, що в такої людини не мають жодної ролі афекти чи емоції. Людина зі зниженою емоційністю, що живе лише холодними розрахунками, також не може бути хороброю. Хоробрий той, хто панує над своїми афектами і спрямовує їх у певному напрямку.

Оскільки ми визначили хоробрість в першу чергу, як властивість волі, себто здібности діяти цілеспрямовано за певними мотивами, то у нас виникає питання, які мотиви хоробрости вояка, або інакше, з яких мотивів вояк ризикує своїм життям. Мотиви ці можуть бути різні, але їх можна поділити на мотиви нижчого і вищого порядку, альтруїстичні й егоїстичні. Є підстави думати, що у війнах первісних людей переважали мотиви другої категорії. Первісні люди нападали на інші племена з метою грабунку, або з почуття помсти.

З тих мотивів діяв і кожний окремий вояк. Але можна припустити, що вже у війнах примітивної людини до цього мотиву ще приєднувався мотив вояцької чести. Цей мотив міг ще діяти тому, що від того, як себе виявила людина підчас війни, залежало її становище в суспільстві.

Ці два мотиви: прагнення до здобичі й військової слави залишаються в доісторичної людини й далі.

Доказом цього можуть бути славетні поеми Гомера „Іліяда” і „Одісея”, особливо перша з них.

Причиною походу Греків на Трою було, те, що Парис викрав дружину Менелая. Греки напали на Трою, щоб помститись за цей вчинок, але ними, крім того, керувало ще бажання захопити здобич: зброю, дорогоцінності, полонянок. Про це з особливою переконливістю свідчить епізод сварки найвидатніших героїв грецьких, Ахіла й Агамемнона. Сварка виникла через те, що при розподілі між вояками здобичі Агамемнон відібрав у Ахіла Бризеїду. Ахіл так образився, що перестав брати участь у боях з Троянцями і повернувся до бою лише тоді, коли Гектор убив Ахілового друга Патрокла. Бажання якомога більше захопити здобичі керувало і іншими грецькими героями, на ґрунті чого між ними, як і між Ахілом і Агамемноном, виникли сварки. Так велика сварка виникла між Одисеем і Аяксом із-за зброї вбитого в бою Ахіла.

Другий мотив хоробрости грецьких героїв — це вояцька честь і слава. Особливо він виступає у Ахіла. Він, як син богині Фетіди, знає, що долею призначено йому загинути під Троєю, і все ж таки з великим завзяттям іде в бій. Керує ним не тільки помста, бо після перемог над Гектором він міг би повернутися на батьківщину, але цього не дозволила йому зробити свідомість вояцької честі. Таку свідомість підтримувала і суспільна думка. Слава про героїв широко розходилася між народами. Про їх героїчні вчинки рапсоди складали пісні й співали їх на бенкетах і сходинах народніх.

Але в доісторичні часи існував ще один мотив хоробрости, — це почуття єдності зі своїм племенем. Таке почуття особливо гостро мусіло виявлятися підчас нападу якогось ворожого племені. Первісна людина, захищаючи себе, захищала в той же час і близьких до неї людей: жінку, дітей, старих, захищала спільне майно. До цього ще приєднувалось почуття товари-

кости, симпатії і дружби до товарищів по зброї. Цей мотив яскраво виступає між іншим у Ахіла.

Але в доісторичний період цей мотив не піднісся ще на такий рівень, щоб його можна було назвати патріотизмом. Останній виступає з повною чіткістю вже в часи історичні. Тепер споріднені племена об'єднуються в народи і творять більші або менші національні держави, кожна з яких має свої відмінності в житті політичному й релігійному, творить свою національну культуру. Свідомі члени нації дивляться на все це, як на своє рідне і тому боронять його від напасників.

Добробут, честь і слава батьківщини стають близькими для них. Захищаючи батьківщину, вони готові жертвувати своїм життям. Можливо, що найскравішим виявом патріотизму підчас збройної боротьби в старовинній історії був героїчний чин царя Леоніда і 300 спартанців, що всі, як один, загинули, захищаючи Термопілі перед навалою величезної перської армії.

Отже, цей мотив залишається, як основний і надалі. Римські вояки, що підбили під владу Риму майже весь старовинний історичний світ, воювали за могутність і славу батьківщини. Мотив патріотизму діяв і в тих народів, що захищали свою самостійність. Як на приклад, можна вказати на вперту боротьбу Юдеїв під керівництвом братів Макавеїв.

Християнство поставило ще один високий мотив хоробрости, віру християнську. З іменем Христа боролися вояки і в римській армії, і це врятувало римську імперію від загибелі. Це усвідомив імператор Константин Великий і проголосив християнство державною релігією. Головним мотивом віра Христова була і в часи хрестових походів. З метою визволити гроб Господній з рук паганців лицарі протягом довгого часу зі всіх країн Європи сунули на Схід і жертвували своїм життям в боях з мусульманами.

Разом з релігійними мотивами в середні віки набуває великої ваги мотив лицарської честі й слави, або свідомости своєї гідности, як вояка.

Є підстави думати, що лицарство має свої коріння в поглядах, в звичаях і віруваннях старовинних галів. Страбон і Цезар характеризують їх як людей виняткової хоробрости, в основі якої лежала висока свідомість людської гідности, любов до свободи й віра в безсмертність душі. Про пошану галів до людської гідности свідчить, між іншим, становище в них жінки. Вона користалася у них такою свободою, якої не знали ні Схід, ні Греція, ні Рим. У галів існували союзи вояків, що звалися братствами. Молоді вояки об'єднувались навколо якогось знатного лицаря, заповідаючи йому свою повну відданість на життя й на смерть, при чому вони твердо дотримувались своєї обітниці, Особливо звертало увагу старовинних письменників призиство галів до смерти. Крім того, як свідчать Страбон і Цезар, гали охоче виступали на захист покритвджених, допомагали сусіднім племенам і з захопленням захищали праве діло.

Подібні риси мав і середньовічний лицар. Він передусім шанував свою честь і боронив її. А честь ця полягав в першу чергу в дотриманні даного слова й обітниці. Давши слово служити свому сюзеренові, лицар визнав за ганьбу для себе зламати це слово. Так само лицар визнав за свій обов'язок захищати слабих, покритвджених, а також захищати честь „Дами серця”.

Щодо своєї особистою чести, то для лицаря вона полягала в хоробрості, фізичній силі й спритності, вмінні володіти зброєю.

Ці особисті якості лицар демонстрував на турнірах, які в той же час були школою, де лицар удосконалювався у володінні зброєю.

За образу чести лицар вимагав сатисфакції, формою якої здебільша був герць. Без цього ображений лицар не уявляв можливим своє даліше існування. Такого ж погляду дотримувалося і середньовічне суспільство. Звідси — часті герці, що нерідко кінчались трагічно.

Багато з цього для сучасного суспільства стало незрозумілим, а навіть комічним. Але в основному середньо-

вічне лицарство сприяло піднесенню людської гідности, пошани до своєї й чужої чести. А це своєю чергою сприяло тому, що елементи шляхетности увійшли й у комплекс війни і ушляхетнили її.

Війна стала для кращих вояків ареною бою за славу й честь, в наслідок чого відступили на задній плян грабунки і насильство.

Лицарська етика вимагала великодушности до переможеного ворога і мирних мешканців, і це послаблювало жорстокість війни. З цього погляду цікаво порівняти „Іляду” і лицарські середньовічні романи.

„Іляда” повна описами грабунків і жорстоких вчинків героїв, не тільки відносно ворожих вояків, а й підлітків і старих, беззахисних людей. Ахіл, перемігши Гектора, прив'язує його тіло до колесниці і чимдужче поганяє коней, а потім кидає труп під ліжко. Ніщо не ціпає гомеровських героїв: ні сльози, ні благання. Єдиним винятком на тім жорстокім фоні є Ахіл, що кінець-кінцем пожалів нещасного Пріама й віддав йому збезчечене тіло вбитого сина.

Цілковиту протилежність „Іляді” являють собою лицарські романи. В них поряд з описами численних пригод, в яких виявляється велика мужність лицарів, є багато описів лицарської шляхетности й великодушности у відношенні до жіноцтва, старих, покритвджених і до переможених ворогів.

В історії українського народу зразками лицарської хоробрости й чести були Святослав Завойовник, Мстислав Хоробрий, Володомир Мономах, Ігор Новгород-Сіверський, герой „Слова о полку Ігоревім”.

Святослав визнавав зниженням своєї лицарської чести нападати на ворога несподівано. Він, як на герці, хотів битися з ним на рівних умовах і тому, йдучи в похід, попереджав ворогів: „іду на вас”.

Нові віки зматеріялізували життя людини і тому знизили у неї свідомість почуття своєї й чужої людської гідности. Це відбилось і на дусі воєн. Ще на

початку нових віків війни провадились на засадах боротьби ідей і вірувань. Такими були війни за часів реформації: тридцятилітня війна в Німеччині, Гуситські війни. До них слід прилучити також боротьбу українського народу з татарами, турками й поляками. Українці вели боротьбу за віру й Батьківщину. Це надавало війнам високого ідейного змісту й сприяло тому, що наш нарід виявляв чудеса хоробрости і виставив зпоміж себе численних героїв, що назавжди залишаються зразками хоробрости й героїзму. Недарма запорожці здобули собі славу хоробрих лицарів у цілій Європі. А далі мотивами воєн все частіше й частіше стають чисто матеріальні інтереси держави: захоплення нових територій з їх природними багатствами, поширення торгівлі, конкуренція з іншими державами із-за матеріальних благ. В звязку з цим знизився й дух самих воєн. Вони стали набувати характеру організованого грабунку. Особливо ця риса характерна для воєн, що їх провадила Англія. Спочатку це були піратські напади англійських моряків на чужинецькі кораблі з метою грабунку. Далі це було збройне захоплення різними купецькими компаніями територій в таких країнах, як Індія, і збройна боротьба з подібними ж чужинецькими компаніями. Характер воєн в основному не змінився й тоді, коли їх стала вести Англія в широкому масштабі, як держава. Це були в повному розумінні цього слова імперіялістичні війни.

Зрозуміло, що при такому характері воєн, ідеалістичні мотиви хоробрости, як високий патріотизм, релігія, лицарська честь і т. інш. відходять на задній план. Місце їх посідає страх, і як засіб підтримувати його, сувора, а іноді й жорстока дисципліна. Сучасний вояк в більшості армій іде в бій тому, що інакше його чекає розстріл. Але страх — ненадійна підпора на війні. Він діє доти, поки вояки бачать міць і силу командування. А як тільки ця сила захиталась (а це буває при поразках і відступах армії), страх перестає діяти, і армія розкладається.

Це усвідомлюють іноді й керівники армій, зорганізованих на засадах терору й механічної дисципліни. Залишаючи в силі терор, вони разом з тим намагаються діяти на свідомість вояків, уводячи їх в облуду, очорнюючи ворогів брехливими вигадками, подаючи в невірному освітленні завдання, що їх ставить собі власна держава. Найаскравішою ілюстрацією такого облудного виховання вояка може бути сучасна советська армія. В підготовці до другої світової війни совети напружували всі сили: на це була спрямована майже вся промисловість; голодне і голе населення змушене було тягти з себе останні жили, щоб виконувати і перевиконувати виробничі норми, державні позики забирали у населення майже половину мізерного заробітку. Провадилась жорстока „чистка” армії від „ненадійного” елементу. Були зліквідовані численні советські командири і в тому числі такі талантовиті люди, як Тухачевський і Блюхер. У війську до найвищої міри посилювалося шпигунство, все воно від командира до останнього вояка перебувало під терором.

І разом з тим большевицька влада через своїх політруків і агітаторів намагалася всилити у вояків думку, що ССРСР передова країна світу, що в ній тільки існує справжня свобода і „щасливе й радісне життя”, що в капіталістичних країнах панує найжорстокіша експлуатація трудящих і, як наслідок цього, — неймовірні злидні.

Але брехня такої пропаганди була очевидна, особливо для поневолених народів, що на собі відчули всі „блага” большевицької влади. І тому, коли почався наступ німців на ССРСР, советські вояки почали сотнями тисяч здаватись до полону. Страх перестав діяти, воювати за большевицьке ярмо не було сенсу. Врятували ССРСР і советську армію від катастрофи Гітлер свою дурною політикою і допомога англо-американців. Населення ССРСР побачило, що німці несуть з собою терор і рабство і тому на Україні почалось повстання, а у росіян піднісся патріотизм і вони почали завзято боротись з німцями.

Готуючись до третьої світової війни, більшовики використовують попередній досвід і тепер посилили ідеологічну підготовку населення через школу, радіо, пресу і т. інш. Одним з засобів підготовки і при тому дуже ефективним є організація шкіл т. зв. „суворовців”, в яких в спеціальних умовах готуються советські яничари. Все це дає підстави думати, що в майбутньому зударі двох світів ССРСР буде підготований краще, ніж до другої світової війни. А проте брехня і тепер впливає на гору, чому допомагає й посилений більшовицький терор, і це мусить послаблювати бойовий дух більшовицької армії. Він міг би бути зовсім ослаблений, коли б політики демократичного світу краще розуміли серйозність більшовицької загрози і вживали проти неї відповідні заходи.

В світлі поданих вище думок зупинимось бодай коротко на характеристиці УПА та її вояків. Підставою будуть для нас розмови з ув'язненими та відомості про них з української й чужинецької преси.

УПА, що з часів німецької окупації України підчас другої світової війни й до останнього часу веде боротьбу за волю Батьківщини, має своє коріння ще у визвольних рухах нашого народу XVI—XVII ст. Як відомо, за часів Богдана Хмельницького повстання охопило весь український нарід, не тільки козаків і селян, що найбільше терпіли від поляків, а й частину української шляхти, що мала ті ж самі права, що й польська шляхта. Основною рушійною силою цих повстань було прагнення українського народу до волі і ненависть до рабства.

Повстання закінчилось приєднанням України до Москви на основі Переяславської угоди. Але воно відновилося в XVIII ст. в формі гайдамаччини. Будучи спрямоване проти польських поміщиків, що тривали в жорстокій неволі українських селян, воно своїм великим розмахом і завзяттям повстанців злякало й російський уряд і російських поміщиків і фактично було

подавлене не поляками, а московським військом і при тому подавлене в підступний спосіб.

Гайдамаччина була суто селянським рухом і не ставила собі широких державно-політичних завдань.

Здавалось би, що після Полтавської трагедії прагнення українців до державної самостійності зовсім завмерло. Але в дійсності було не так. Ідею боротьби проти московського поневолення плекали не тільки українські емігранти, як Орлик, Войнаровський, а й дехто з українського дворянства, що лишилися на Україні, як, нпр. Капніст. Але це були лише іскри, що залишилися від великої пожежі в минулому.

В половині XIX ст. ці іскри, як ідеї боротьби за свою „хату”, в якій „своя правда, і сила, і воля”, роздув своєю геніяльною творчістю Шевченко, а після нього такі поети, як Франко, Леся Українка і Олесь. Події 1905—1906 збуджують у кращих представників українського народу надію на волю, що, між іншим, яскраво відбито в творах славетного поета Олесь, який в цих подіях вбачав початок відродження України („яка краса відродження країни”) — закликав українців до повстання.

Все це створило ґрунт для українського визвольного руху 1917—1920 р. Багато героїзму і жертвенности виявили в цей час українські вояки, але боротьба закінчилась для України кривавою і тяжкою поразкою. Де причина цього? Українські соціалісти шукають її в непередготованості й несвідомості мас. Таке твердження тенденційне і не відповідає дійсності. Маси українського народу не були вже такими темними й несвідомими. Вони міцно тримались своєї мови, звичаїв і традицій і відчували тягар Москви, а війна 1914—1917 багатьом з українських селян, що воювали на фронтах, відкрила очі на експлуаторську роллю Москви. Тому українських селян легко було організувати на визвольні змагання. Я пам'ятаю, як охоче селяни в могому селі записувались у „вільне козацтво”, хоч цей рух і не мав добрих агітаторів. І так було в бага-

твох селах. Отже, причина поразки України не в темряві народніх мас, а в недостатній національній свідомості керівників, що в більшій кількості були соціалістами і перебували під впливом російських соціалістичних партій, навіть належали до них. Якраз в той момент, коли валилась царська влада, а большевики ще не увійшли в силу, вони прагнули до того, щоб в купі зі своїми одондумцями росіянами будувать єдину соціалістичну російську державу, і не тільки не хотіли організовувати українського війська, а навіть боролись проти творення його. Для них соціалізм стояв на першому місці, а Україна на другому. „Коли України не буде срціалістичної, то краще нехай не буде ніякої”, сказав один із таких провідників, і так думали більшість із них. Крім того, більшість політичних керівників цього періоду були атеїстами й матеріалістами і не ураховували великої ролі релігії в житті українського народу.

Так був пропущений слушний момент для боротьби за українську самостійну державу, і Україна попала в страшну большевицьку неволю.

Але й тепер боротьба не припинялася, хоч і мала інші форми, ніж в 1917 — 1922 р. Вільнолюбні українські хлібороби не хотіли йти в колгоспну неволю і робили большевикам великий спротив. І хоч цей спротив був поборений, але серед українського народу залишилось сильне незадоволення і ненависть проти большевицької системи. Такі настрої панували не тільки серед старшого покоління селян, а також серед молоді, особливо після 1933 року. До цього часу більшість її, особливо студенти високих шкіл, вірили большевицькій пропаганді і без критики сприймали марксоленінську науку. Але штучно організований большевиками голод на Україні розкрив очі українській в першу чергу селянській молоді, і вона навіть почала творити підпільні організації.

Коли в 1941 році на Україну прийшли німці, більшість населення, в першу чергу селянство, зустріли

їх, як визволителів. Але скоро стало ясным, що приход німців є тільки зміна одного ярма на друге. І коли до цього був один ворог, то тепер їх стало два.

Так створився ґрунт до Української Повстанської Армії, що за часи другої світової війни боролася з німцями і большевиками, а тепер провадить уперту боротьбу з останніми.

Але честь використання цього ґрунту й організації УПА найбільшою мірою належить ОУН. Про це свідчить і керівник повстанців генерал Чупринка.

ОУН ураховала помилки політичного керівництва 1917-22р. Визвольну боротьбу будувє вона на засадах здорового націоналізму і християнської релігії. „Гаслом УПА є „Бог і Батьківщина”. Отже мотив патріотизму тут органічно поєднується з мотивом релігійним. Це надає визвольній боротьбі високого ідейного змісту. Відновлюються традиції козацьких часів, коли українці протягом століття з надзвичайною стійкістю й героїзмом боролися за народ хрещений і віру християнську. Дуже важливим у пропаганді ОУН є відсутність імперіалістичних тенденцій. Закликаючи українців до боротьби з поневолювачами, вона не ставить завдання поневолювати інші народи. Такі засади боротьби цілком відповідають духові християнства і напрямкам сучасних міжнародніх відносин. На наших очах все посилюється й посилюється боротьба поневолених народів за свою державну незалежність. Народи, що здавалось зовсім помирилися зі своїм рабським станом, втратили свою національну культуру і навіть мову, відроджуються і вперто борються за свою незалежність. З цього погляду може найхарактеристичнішим прикладом можуть бути народи Ідел-Уралу. Московська русифікаторська політика, жертвами якої стали вони коло п'ятьсот років тому, призвела до того, що вони майже зовсім русифікувались: втратили свою національну культуру, звичаї і навіть мову. В двадцятому столітті вже трудно було відрізнити якогось селянина-мордовина чи черемиса від рязан-

ського мужика. І ось ці народи вертають тепер до національної свідомості і починають боротись за свою самостійність.

Характеристичною рисою пропаганди і агітації ОУН є її чесність і правдивість. Всупереч большевикам, що всіма засобами намагаються задурити голови населення і увести його в оману, ОУН ставить своїм завданням розкрити очі українського населення і показати йому дійсність у правдивому світлі.

Як засоби пропаганди, ОУН використовувала публічні лекції, організацію бібліотек, поширення серед народу відповідної літератури, бесіди, театральні вистави, академії з приводу визначних подій української історії, або на честь видатних українських діячів.

Все це мусіло діяти в першу чергу на свідомість слухачів, виховувати в них розуміння своєї національної окремішності і тих завдань, що ставить історія перед українським народом.

Але керівники урахували також велику роль в народних рухах почуття. Тому велику увагу вони звернули на українську пісню, музику, організацію масових походів. В цих походах брали участь численні маси українського населення, особливо молоді. Учасники походів убирались в українські строї і стрункими колонами шли під звуки музики. Урочистістю відзначались походи на Маківку, на могили бійців, що впали в боротьбі з ворогами України. Поляки часто нападали на такі походи, були й криваві жертви, але походи все ж таки відбувалися із року в рік.

Нарешті ОУН звернула увагу на фізичне виховання молоді. З цією метою творились спортові організації, відбувались змагання команд. Але поряд з тим це був і попередній військовий вишкіл. Вся це дало швидкі і прекрасні наслідки. Із бувших пригнічених польською неволею селян виховувався новий тип людини: сміливої, мужньої, фізично міцної і вправної, людини, пройнятої любов'ю до своєї Батьківщини й готової пожертвувати для неї своїм життям.

Таким чином ОУН ще перед другою світовою війною в основному підготовлювала на західних землях добрі кадри для боротьби за волю України. На східній Україні, як сказано вище, існувало велике незадоволення проти большевицької влади, навіть серед молоді були невеликі підпільні організації. Але при досконало організованій і надзвичайно широко розгорнутій сітці НКВД розгорнути на Східній Україні протибольшевицьку роботу було неможливо. А проте на початку другої світової війни пішло на східню Україну чимало енергійних націоналістів з Заходу і понесли з собою ідеї ОУН. У визвольний рух швидко почала включатись українська молодь, особливо тоді, коли німці відверто грабували і нищили український нарід.

Можливо, що не будь пропаганди ОУН, багато української молоді пішло б у большевицьку партизанку, бо в декого з українців виникала така думка: німці такі ж насильники, як і большевики, але перші з кожним днем ставали все брутальнішими й брутальнішими в своєму насильстві, а большевики, навчені досвідом тяжкої війни, ще зможуть змінити свою політику. Від такого хибного кроку значну частину наддніпрянської молоді врятувала пропаганда ОУН, в наслідок чого ця молодь почала вступати в підпільну організацію, що з початку боролась з німцями, а потім і з большевиками.

Боротьба проти останніх продовжується до нинішнього часу. В ній воляки УПА виявили надзвичайну хоробрість. Їм доводиться воювати з дуже міцним ворогом, озброєним найновішою зброєю. В цю боротьбу большевики втягнули не тільки численні загони НКВД, а й залоги червоної армії.

Мало того, вони з метою остаточного знищення УПА склали угоду з Польщею, Чехословаччиною, на чийх теренах діяли частини УПА. До цього ще треба додати безоглядний жорстокий большевицький терор: спалювання сіл, розстріли мирного населення, вивози на

Сибір, тортури з метою одержати відомості про УПА і т. інш. Нарешті треба взяти до уваги шпигунство і провокацію, в чому большевики виявили себе як неперевершені майстри. Мало знайдеться на світі народів, що змогли б це все витримати й не заломитися. Але УПА витримала і цим відкрила себе невмирущою славою. Спричинилися до цього-незрівняна мужність, велике завзяття, сталеві стійкість і організованість. Як правило, упівці, ні чоловіки, ні жінки не здаються в полон: вистрілявши всі кулі на ворога, останню випускають у себе або розривають себе гранатами. Причин такої мужності слід передусім шукати у високій ідейності упівців. Вони твердо знають, що ризикують життям за віру й Батьківщину. Це для них найбільші вартості. Тому й хоробрість їх має особливі риси. Вона перш за все позбавлена розгнужданості й самохвальства, тих рис, що характеризують т. з. „широкою натурою”, якій скрізь „море по коліні”. Типовий упівець — скромна і стримана людина. Він свідомий тих високих і важких обов'язків, що взяв на себе, і більше думає про них, а не про свою особу. Він ризикуює своїм життям за високу ідею, а не через честолюбство. І тому, коли його чин не принесе ні користі, ні слави Батьківщині, він не стане ризикувати життям, бо воно потрібне рідному народові. Але коли треба боротись з ворогом, або коли ворог оточив зо всіх боків і відрізав всі можливості відступу, упівець бореться до останнього і нарешті кінчає самогубством.

Висока ідейність веде за собою гуманність у відношенні до мирного населення й переможеного ворога. Упівці воюють з тими, хто поневолює й нищить український нарід, і не воюють з мирними селянами або з жінками, безпомічними, старцями і дітьми. Тим більше упівці не грабують населення і не насилують жінок. Такі вчинки розглядаються в УПА, як злочини і суворо караються.

Подібне ж ставлення упівців і до переможеного ворога. Тим часом, коли большевики садистично нищать

полонених або піддають їх жорстоким тортурам з метою виявити військові таємниці, упівці часто обмежувались тим, що обеззброювали полонених червоноармійців і пускали їх на волю. Зате вояки УПА не дають пощади енкаведистам, бо знають всю підлоту їх, знають, що й помилуваний енкаведист ще з більшою люттю й підступністю буде шкодити Україні.

Взагалі ж воякам УПА не властива жорстокість, як не властиве й самохвальство, бо ці риси рідко, коли з'єднуються зі справжньою хоробрістю. Часто трапляється таке явище. Командири, що у мирний час жорстоко поведуться з вояками і здаються рішучими і хоробрими, в бою виявляють себе малогідними боягузами. Навпаки, люди скромні і лагідні часто в бою виявляють себе героями. Це вияснюється тим, що жорстокість є виявом егоїзму й тваринних інстинктів, а хоробрість є чисто людська риса, що спирається на ідейність.

Але хоробрість упівця має ще особливі риси, якими вона відрізняється від хоробрости вояків державної армії і, між іншим, від хоробрости гайдамаків. Останні йшли проти панів, бо не могли вже терпіти панської сваволі й жорстокої експлоатації. Ними керувало стихійне почуття помсти й бажання звільнитися від панського ярма. Гайдамакам не властива була ідея місійності. Але вона глибоко вкорінена в свідомість упівця, що дивиться на боротьбу з ворогами, як на високе поклонання.

Тому типовому упівцеві властива жерственність, що іноді має характер приреченості. Умови боротьби УПА такі тяжкі, а вороги остільки численні й сильні, що упівець має мало надії на те, що він уціліє в боях. А це своєю чергою викликає тонкі, глибокі й складні почуття. Тому в упівця часто з'єднуються риси, що з першого погляду здаються нез'єднаними: це мужність і чутість, що іноді набирає характеру ніжності. Бували випадки, що упівці плакали за вбитим у бою конем. Плакали не тому, що кінь потрібний у війську, а тому,

що загинув бойовий товариш, до якого упівець прив'язаний як до друга. Плачуть упівці і на похоронах своїх командирів і товаришів по зброї. Але, осушивши сльози, вони ще з більшим завзяттям ідуть у бій.

Почуття ніжності з особливою глибиною виступає в коханні типового упівця. Воно має в собі багато елементів трагічного, що підносить його на рівень своєрідного ідеального кохання, в якому на задній плян відступають фізіологічні моменти, а панують чисті духовні почуття. Ідучи в повстанський загін, упівець знає, що його на кожному кроці чекає смерть, що він імовірно вже ніколи не побачить своєї милої. І тому вона особливо близькою й дорогою здається йому, і тому таким бажаним і радісним здається духовне єднання з нею.

Але обов'язок перед Батьківщиною кличе упівця до боротьби з ворогом, і він залишає може й назавжди свою милу.

Такі настрої упівців дуже яскраво відбилися у складених ними піснях.

Ось, наприклад, заклик до визвольної боротьби за самостійну Соборну Україну, повний бадьорості і віри в перемогу:

„Ні сліз, ні ридань, ні прокльонів,
Ні кволости дряхлих старців,
А нових сотень, батальйонів,
Нових і незламних борців.

Єдиним могутнім девізом
Зітремо кордонів Збручі;
Держава — це кров і залізо,
Свобода — це вістря мечів.

Знад Дону, Кубані, Кавказу
Знад Прута і Тиси ріки
Послушні одному наказу
Повстанські залізні полки.

Таким же духом бадьорості пройнята й пісня „Сходить місяць понад темним лісом”, яка кінчається словами:

„Встає, встає нарід, вже сходить сонце волі,
Вже досить мук, неволі і оков,
Вже досить мук, неволі та заслання,
Сурми заграли, час волі настав,
Вся Україна горить вогнем повстання,
Спішіть нарід весь до повстанських лав.

Повстанець — партизан жертвує всім для своєї Батьківщини, жертвує й своїм молодим коханням, що могло б дати йому особисте щастя.

В пісні „Іди від мене, моя укохана”, розповідається, як молодий парубок, ідучи в УПА, відсилає від себе свою милу, бо його обов'язок — чайкою літати по Україні й боротись з її ворогами.

В пісні

„На покинутих згарищах
Сумно віють вітри”

повстанець кидає „заплакану дівчину свою” і обіцяє лише зі славою повернутись до неї”.

Між упівськими піснями є й сумні пісні, але й сум їх пом'якшується свідомістю виконаного обов'язку перед Батьківщиною. Така, напр. пісня: „Розпрацався стрілець зі своєю ріднею”. Він загинув в бою і перед смертю звертається до своєї рідні:

„Нехай сестри і браття і мати старая
Нехай вони за мною не плачуть:
Я в степу лежу за Вкраїну святу,
Чорний крук наді мною закряче”.

Крім особистої хоробрості вояків, успіхи УПА в тяжкій боротьбі з ворогами пояснюється і доброю організованістю.

А остання своєю чергою обумовляється високою дисципліною. Як ми зазначили вище, дисципліна може бути механічна й свідома. Яка ж дисципліна існує в УПА? Всяка повстанська армія організується на засадах добровільності. Тільки тоді, коли вона вже зовсім перемагає ворога, можлива обов'язкова мобілізація населення. До того часу така мобілізація швидко б привела армію до розвалу, бо в ній почалось би дезертирство, зрада, шпигунство і т. інш. Воювати з насильником можуть з успіхом тільки люде національно свідомі. Тому й у повстанській армії можлива лише свідома дисципліна. Рівень цієї свідомости може бути ріжний. Це залежить від складу армії та її командирів. Вояки УПА це здебільша українські селяни, а частково робітники та інтелігенція. Здавалося б, що свідомість і жертвенність вояків відповідає їх освіті. Але в дійсності це не завжди буває так. Часто прості українські селяни, будучи вояками УПА, виявляють не менше, а іноді навіть і більше свідомости і жертвенности, ніж інтелігенти.

Щодо командного складу УПА, то він різноманітний. В ньому є офіцери, що були раніш у німецькій армії, бувші офіцери польської або советської армії. Зрозуміло, що вони можуть вносити в УПА дух і дисципліну тих армій, в яких вони раніш служили, а разом з тим і дух механічної дисципліни. Але це можливе лише на початках, поки командир сам не пройнявся вповні духом повстанської армії. Тоді він навіть мимоволі мусить перейти до свідомої дисципліни, інакше він не утримається на своєму посту або його група розпадеться.

Засоби свідомої дисципліни відомі. Це пропаганда, а також особисті властивості й приклад командира. Пропагандивна робота в УПА стоїть на високому рівні. Командири провадять з вояками систематичні заняття в галузі українознавства і сучасної політики, УПА видає свої газети і брошури, розповсюжує листівки і т. інше.

Велике значення у війську, а особливо і в бою має приклад командира. Нестійкий командир, а особливо такий, що ховається за плечі вояків, не збудить у них завзяття й хоробрости й не буде користуватись їх пошаною. Навпаки, хоробрий командир, що не губить голови в бою, а на випадок потреби сам іде попереду загону, збуджує у вояків ентузіазм і користується у них великим авторитетом, а іноді й любов'ю.

Карність упівця виникає із свідомости обов'язку. Трудно сказати, хто кого перевищує в карності: чи упівці чи упівки. В УПА беруть участь досить численні жінки й дівчата. Найбільше вони працюють в Червоному Хресті, як сестри-жалібниці, а проте беруть активну участь у пропаганді, організаційному відділі, господарському, відділі зв'язку. Не працюють лише в Службі Безпеки.

На всіх цих відтинках жінки і дівчата показали зразки високої карности й героїчної мужности. Ось приклади такої героїчної карности. Молода жінка-упівка, виконуючи обов'язки зв'язкової, призначила збори в умовленому місці. Її повідомили, що большевицькі агенти знають уже про місце зборів. Але жінка все ж таки пішла, щоб не залишати в небезпеці своїх товаришів. Її захопили большевики, і вона, щоб не видать повстанських таємниць, отруїлась. Другий випадок. Молода дівчина Марійка виконувала обов'язки зв'язкової. За нею дуже пильно сліdkували енкаведисти. Зробивши засідку, вони захопили Марійку і з нею двох стрільців. Щоб дізнатись від неї про важливі військові таємниці, большевики почали жорстоко мучити її, а в кінці прибили гвіздком її язик до дошки. Але Марійка нічого їм не сказала.

Ще подібний приклад. Дівчина Підгірянки була окружною в УЧХ. Большевики захопили її пораненою і тому вона не встигла застрелитись. Її довго допитували і нарешті посадили на палю. Але вона в страшних мучках залишилась твердою й нічого не видала большевикам. Це видно з того, що жодна з таємниць, що

була відома Підгірянці, не стала відомою більшовикам, бо інакше вони нарobili б УПА і місцевому населенню багато лиха.

Ще один приклад карності, сполученої з високою жертвенністю. Молода 15-літня дівчина працювала в УЧХ під Тарнополем. Стався бій між більшовиками і бійцями УПА. Троє бійців було поранено і один між ними дуже тяжко, так що не міг рухатись. Дівчина втягла його в селянську хату і, чекаючи приходу більшовиків, прикрила бійця периною і сіла на нього. Більшовики дійсно прийшли, заставили дівчину в сльозах, обшукали всю хату, а бійця не знайшли.

Між вояками УПА панує дух єдності і дружби. Це те побратимство, що ним вславилися в минулому наші козаки. Дружба існує як між рядовими вояками, так і між вояками і командирами.

Всі вони б'ються за одну справу, всіх їх єднає велика ідея, і ранги не можуть ділити їх. Усігти, як правило, не залишають поранених товаришів і з ризиком для свого життя виносять їх з бою. Але іноді самі поранені, відчуваючи наближення смерті, благають своїх товаришів, щоб вони для суспільного добра залишили їх. Наведемо приклади. Дівчина Тамара, що діяла в загоні УПА в Карпатах, була тяжко поранена в бою з більшовиками. Хлопці тягли її з собою, але вона бачила, що вони її не врятують і самі загинуть, благала їх залишити її. Коли більшовики наблизились, вона розірвала себе гранатою.

Другий подібний випадок. Більшовики оточили великий загін упівців, ті прорвали кільце, але між ними був один тяжко поранений. Його винесли товариші, але стан його був безнадійний. Бачачи це і не бажаючи, щоб із-за нього гинули інші бійці, він благав їх залишити його в корчах. Але його побратим, не зважаючи на благання, залишився з ним і при наближенні більшовиків розірвав себе гранатою.

Подібно до героїв „Ліяди”, бійці УПА іноді ризикують життям, аби не залишити трупів товаришів на

поталу ворогам. Ось приклад, в якому виступає високий героїзм української жінки.

Великий загін більшовиків наступав на малу групу упівців, що отаборилися на цвинтарі. Бійці УПА відступили, залишавши на цвинтарі 5 трупів. Більшовики поставили коли них сторожу. Але, коли смеркалось, дві медсестри витягли своїх мертвих товаришів, щоб поховати їх.

Високою ідейністю й дисциплінованістю вояків УПА пояснюється гідне поводження їх з місцевим населенням. Як правило, вояки УПА ніколи не грабують і не насилують жіноцтва, як це часто роблять інші армії, а особливо армія більшовицька. Таке поводження УПА з місцевим населенням великою мірою сприяє тому, що останнє з великою симпатією ставиться до повстанців, допомагає їм харчами, дає притулок, ховає від ворога і часто попереджує про його напад. Характеристично, що особливими симпатіями УПА користуються у дітей і підлітків.

Допомагають УПА переважно українці. Але чимало було випадків, що допомогу їй давали й чужинці і навіть поляки, що з давних давен ворогують з українцями. Але свідомо дисципліна зовсім не означає дисципліни слабої, що не ставить перед вояками суворих вимог і зовсім не карає за невиконання наказів і недотримання військових правил.

При такій слабій дисципліні повстанська армія не могла б існувати, бо умови її боротьби далеко складніші й трудніші, ніж армії регулярної. Але свідомий характер дисципліни і тут виявляється в тому, що кари, хоч суворі, мусять бути справедливими й доцільними, і справедливість і доцільність їх мусить розуміти кожен вояк.

Характеристику бійців УПА закінчимо одною з найхарактеристичніших рис, що являє собою джерело не тільки її хоробрости й карності, а також жертвенности й високої гуманности. Це є глибока й щира релігійність. Як правило, бійці УПА стають на молитву зранку і звечера, ретельно говіють і причащаються,

моляться перед боєм, урочисто святкують великі християнські свята, Різдво і Паску Великдень. Вони носять на шії хрести і образки, найчастіше образ Матері Божої, в складених ними піснях є часті звертання до Бога. І це не є лише форма без змісту, а вияв щирого, глибокого релігійного почуття. В УПА релігійними стають навіть ті, що приходять до неї байдужими до релігії. Цим вояки УПА, з одного боку, нагадують своїх предків козаків, середньовічних хрестоносців і воєнків часів реформації, а з другого, являють собою прототип майбутнього воєнка, коли дійде до рішучого й остаточного зіткнення двох світів: комуністично-матеріалістично-атеїстичного і ідеалістично-християнського.

Тільки такі вояки, як бійці УПА, що борються в ім'я Християнської Правди, можуть розбити пекельні сили большевизму.

Назвемо імена упівців, що лягли героїською смертю, подаючи зразки високої хоробрости, лицарськості та українського патріотизму.

Передусім згадаємо одного з командирів УПА — Залізняка. Він прийшов німецьку військову школу і до вступу УПА був командантом поліції. Жорстока експлуатація й переслідування німцями українців спричинилися до того, що він пішов до УПА і став одним з командирів її. Попередня німецька школа привчила Залізняка до точности й карности. Сувору дисципліну він завів і в своєму загоні.

Але цю дисципліну не можна назвати механічною. Вона не була спрямована на те, щоб убити свідомість воєнка і зробити з нього автомат. Він часто вів з воєнками розмови з метою виховати у них лицарськість та український патріотизм. Оскільки лицарськість в основному спирається на свідомість людської гідности, він розмовляв з воєнками про гідність командира, він намагався високо тримати свій власний авторитет. Але він домагався цього не зовнішніми засобами, не тим, що вимагав зовнішніх виявів пошани до себе, не карами, а лицарською поведінкою. Можливо, що він наслі-

дував Святослава Завойовника. Він намагався не відрізнитися в одязі від звичайних воєнків, не вимагав для себе ніяких привілеїв в побуті. Коли під час Різдвяних Свят Кухар підніс йому у подарунок якесь особливе печиво, Залізняк не прийняв його і відчитав кухареві.

Щоб тримати високо свій авторитет серед воєнства, він багато працював над собою, як з боку психічного, так і фізичного. Все це він робив не з метою задовольнити дріб'язкове самолюбство, а з метою викликати у воєнків пошану до себе, як командира. В бою він подавав приклад хоробрости, при нападі ставав так, щоб його бачили воєнки і щоб можна було ними керувати.

Ставлячи до себе великі вимоги, він ставив такі вимоги і до воєнків. Ось один з його наказів: „під час боротьби мусиш забути про все особисте”. Крім того, він заброняв воєнкам ходити до дівчат і за невиконання цього наказу карав. Карав він і за менші провини. Паприклад, одного разу він покарав бунчужного за припалену муку.

Взагалі це був суворий мужній лицар, воєнка, що дуже нагадував собою старовинних варягів. Недаром він придбав собі і прізвиська „Залізняк”.

Іншу вдачу мав другий командир УПА — Ягода. Це був типовий українець. Гарний з себе, він був дуже зрівноважений і не підпадав афектам. У нього завжди було усміхнене обличчя і тому він здавався людиною дуже м'якої вдачі. А проте це була людина тверда і до себе і до інших. Він вимагав, щоб всі його доручення виконувались беззастережно... І цього він досягав. Воєнки ставились до нього з повним довір'ям і любов'ю. Слова: „Командир сказав”, — були для воєнків найавторитетнішим доказом істини. Коли проватор Юрченко захотів підірвати у воєнків авторитет Ягоди, то нічого з цього не вийшло. Так саме з великим довір'ям і пошаною ставились до нього й селяни. З ними він дуже легко лагоджував найскладніші справи.

Цього він досягав перш за все завдяки особистій вдачі: розсудливості, зрівноваженості, і винятковій хоробрості.

Це був реаліст, що завжди дивився прямо в вічі дійсності і обмірковував свій кожний крок. Людей до свого загону він підбирав з великою обережністю, щоб часом не пролізла в УПА якась не бажана людина. Так само він не затримував тих, хто не хотів бути в його відділі. У вояків він виховував почуття честі і до кожного з них мав індивідуальний підхід. Так нпр, він якийсь час толерував двох вояків п'яниць, і зумів так вплинути на них, що вони перестали пити. Велике значення мав особистий приклад Ягоди. Весною 1944 року він утік з німецького війська і, як командир УПА, брав участь у численних боях, виявляючи велику мужність і такт. Йому довелось діяти на відкритих теренах, де боротьба далеко трудніша й небезпечніша, ніж в покритих лісами горах. І в таких умовах в численних боях з ворогом він виходив переможцем. Особливо він уславився в бою на Грубешівщині. Тут бо упістів відбили цілий польський батальйон.

В бою Ягода умів шукати ворога і часто робив ризиковні наступи. При таких якостях командира і великому довірі й любові до нього вояків, Ягоді не потрібно було вживати кар. І він їх дійсно майже зовсім не вживав. А дисципліна і жертвенність його відділу були надзвичайні. Не було випадку, щоб хтось із його вояків здавався живим до полону.

Загинув Ягода в 1945 р. в бою під Жовквою. Це була трагічна втрата для УПА. Коли над могилою Ягоди виступив виховник Осип і запитав вояків: „Де ваш батько?“, цілий відділ заридав.

Роля УПА в сучасному й майбутньому нашої Батьківщини надзвичайно велика. Вона своїм прикладом показала, що боротьба з більшовиками можлива і безперспективна. В наслідок страшного більшовицького терору і неймовірно широко розвинутої сітки шпигунства, для багатьох задавалось, що боротьба з боль-

шовиками цілком неможлива. Про такі настрої більшості свідчить вже той факт, що навіть значна частина українських емігрантів не вірила в саме існування УПА. Тепер гіпноз більшовицького терору розвіяний, і це дає надію на перемогу й визволення не тільки українцям, а іншим поневоленим народам ССРСР.

Крім того, УПА великою мірою сприяла і сприяє об'єднанню українського народу. Тим часом, коли на еміграції в умовах спокійного життя не тільки залишається в силі Збруч, УПА його засипає. Ми вже згадували про те, що між бійцями УПА існують дружні відношення незалежно від того, хто звідки походить, бо всіх єднає боротьба за спільну ідею. Але цього мало, УПА сприяє все міцнішому й міцнішому з'єднанню і мирного населення Східної і Західної України.

Героїчні дії УПА і її висока ідейність викликають подив і пошану, як серед українців Заходу, так і Сходу.

Крім того, велику роль відіграє широка розгорнута пропаганда УПА, в якій велике місце посідає ідея Соборної України.

Нарешті, багато важить також допомога населенню, що її часто дає УПА. Вона має різні форми. Це розгром більшовицьких тюрем і звільнення в'язнів не лише на теренах Галичини, а й на теренах Наддніпрянщини, розгром грабінницьких продовольчих загонів тощо. В 1946 року під час голоду багато людей зі Східної України приходили в Галиччину і тут одержували допомогу.

При цьому вояки УПА провадили серед голодуючих братів зі Сходу пропаганду і ширили між ними повстанську літературу. Так міцнішала єдність українського народу, що його зла доля поділила штучними кордонами. Бували випадки, що навіть ті зі східних українців, що їм довіряли більшовики й посилали в Галиччину на якусь роботу, перероджувались і ставили національно-свідомими і, як могли, рятували своїх братів галичан від більшовиків.

Велику послугу зробили вояки УПА українському народови тим, що своїм героїзмом вславили ім'я Україн навіть серед тих, що раніше про неї не чули й нічого не знали. А щодо поневолених большевиками народів, то для них УПА стала прикладом і передовим військом у боротьбі з большевиками. АБН, в якому Україна відіграє провідну роль, міг створитись значною мірою здяки ділам УПА.

Тому далекозоріші західні політики починають все більше і більше приділяти уваги нашим повстанцям, визнаючи, що їх героїчні чини мають велике міжнародне значення. Доводиться лише пожаліти, що не приділили достатньої уваги УПА наші письменники на еміграції. Не можна сказати, щоб вони не писали про повстання. Але це писання типу Косачевої „Чудесної балки”, де як героїня виводиться большевицька проститутка, що співає брутальні московські пісні й садистично розстрілює людей, або примушує інших розстрілювати їх.

І таке письменство підтримують і славославляють літературні критики й журналісти, що пишуть українською мовою, хоч деякі з них спільного нічого з українським народом не мають і навіть дозволяють собі нахабно плювати йому в обличчя.

А проте який невичерпний і прекрасний матеріал для письменника дає героїчна УПА, скільки величних постатів, що мусять стати зразками не тільки для нашої, а й для всякої взагалі молоді, скільки складних і трагічних подій, що їх мало знає історія інших народів, скільки тонких і психічних переживань.

Будемо сподіватися, що хиби старшого покоління виправить українська молодь.

Сподіваємось, що вона напише високомистецькі твори, в яких відіб'є в правдивому світлі дії УПА та героїчні постаті її бійців, і цим виконає наш обов'язок перед ними. Бо велика ганьба для народа, що забуває своїх героїв, які поклали за нього своє життя. А ще більша ганьба тим, хто пам'ять цих героїв опоганює такими писаннями, як „Чудесна балка”.

Психологія пастиря Церкви

Служба пастиря Церкви, обов'язки та властивості його становлять собою основну проблему богословської науки, що зветься пастирське боголовіє. Вона дуже складна й глибока. Ми не ставимо собі завдання всебічно розглянути її. Ми хочемо лише бодай в загальних рисах зупинитись на тих психічних властивостях, що їх мусять мати пастир Церкви в сучасних умовах небувалого ще зудару двох світів.

Перше засадниче питання, що в цьому аспекті повстає перед нами, — це питання про те, чи мусять в цьому зударі брати участь пастир Церкви, і коли мусять, то яку саме. Відповідь на це питання стоїть в тісному зв'язку з вченням про Царство Боже. Богослови і хоїстиянські письменники по — ріжному розв'язують цю проблему.

Ще в перші віки християнства визначалась течія, що її можна назвати аскетичною. це був період найжорстокіших переслідувань християн з боку поганців і разом з тим період глибокого морального занепаду паганського світу. Щоб зрозуміти всю глибину цього занепаду, досить згадати глядіаторські бої. Десятки тисяч римлян і між ними високі урядовці й навіть імператори з великим захопленням і насолодою дивились на те, як на арені потоками лилась людська кров, як молоді здорові люди безглуздо, на забаву пересичених істот в людській подобі сотнями убивали один одного.

Явищами тако ж самого гатунку було віддавання християн на поїдання хижим звірям, що теж мало характер видовища, або „живі смолоскипи” — теж видовище, створене з наказу Нерона, коли тисячі християн були прив'язані до стовпів, облиті смолою й запалені.

В таких умовах значна частина віруючих християн прийшла до думки про скорий кінець світу і пришестья тисячлітнього Царства Христового. А взагалі багато

християн мали тоді повну відразу до тодішнього світу з його політичним устроєм, звичаями, побутом, культурою й цивілізацією. Вони хотіли забути цей світ і марноти його і всією душею з'єднатися зі світом духовним і таким чином підготувати себе до вічного Царства Небесного. З цією метою вони йшли в пустелі і там віддавались посту, молитві й містичним переживанням.

Таке розуміння Царства Божого, як вічного блаженства на небі, і заперечення потреби брати активну участь у т. зв. світських справах, мало місце не тільки в середні віки і не тільки серед церковних діячів, а й серед людей світських: Прикладом цьому може бути Гоголь, що у своїй „Переписці з друзями” провадить ту думку, що царство Боже є виключно Царство Небесне. З цього Гоголь робить відповідні висновки й щодо служіння пастиря Церкви. За словами Гоголя, священник мусить зовсім зректися земних світських справ і цілком віддатися духовному життю. Мало того, він мусить уникати спілкування зі своїми парохіянами і зустрічатися з ними лише підчас Служби Божої і на сповіді.

Інакше кажучи, священник, як його уявляє собі Гоголь, — це аскет, що відмовився від світу, щоб цілком віддаватися молитві й посту.

Таке розуміння ідеї Царства Божого не відповідає євангельському вченню. Все, що існує в світі, є творіння Боже, і, хоч гріхопадіння спотворило його, а все ж таки не зробило його абсолютно злим. А головне те, що Христос Своїми хресними стражданнями зняв прокляття гріха. Сам Христос поділяв мирні радощі з родиною Лазаря. Він був також присутній на весіллі в Кані Галилейській.

Апостол Павло не ставить аскетизм, себто відмовлення від майна й родини, в обов'язок усім вірним, а вбачає в ньому вияв свободної волі тих, хто може все це вмістити.

Гріховними є не самі по собі блага й радощі земні, а таке захоплення ними, коли вони стають основною, або навіть єдиною метою життя, коли за для них забу-

ваються блага духовні. Так само ні Христос, ні апостоли не заперечували держави й різних громадських установ: „Віддайте Кесареві Кесарево, а Боже Богові”, сказав Христос, а апостол Павло пише: „всяка душа властям придержачим нехай кориться”. Особливо це стосується держав християнських, що як в своєму законодавстві, так і в керівництві життям громадян перебувають під впливом Христової науки.

Але Христос, не засуджуючи засадничо мирних радощів земних, не заперечуючи держави, в той же час каже: „Шукайте найперше царства Божого і правди його, а все інше додасться Вам”. „Шукайте скарбів на небі, бо де скарби ваші, там і серце Ваше”.

Ці слова Христа вказують нам, як ми повинні розуміти ідею Царства Божого. Виходячи з них, треба відрізнити Царство Боже на небі і на землі. Тому і в молитві Господній сказано: „Нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі”.

Основною метою життя, як окремої людини, так і цілого людства мусить бути Царство Небесне, бічне блаженство з Богом. Але, щоб досягнути його, людина мусить підчас свого земного життя прагнути до того, щоб воля Божа здійснювалася і на землі. Інакше кажучи, окрема людина й людство мусить прагнути до найбільшої реалізації ідеї Царства Божого на землі. Це означає, що земне життя мусить все глибше й глибше проймається духом християнства, що життя людей все міцніше й міцніше мусить будуватися на засадах християнської любові.

Звідси пастирі Церкви не мусять відмовлятися від участі в житті держави й суспільства. Навпаки, участь ця повинна бути найактивнішою. Але вона має особливий характер, що відрізняє пастиря від світського громадського чи політичного діяча. Пастир є перш за все служитель Церкви, він в першу чергу опікується душами вірних. В політичному й громадському житті він прагне реалізувати вчення Христа, ширити й поглиблювати в суспільстві віру Христову,

організувати в суспільстві опіку над старими, хворими й убогими, боротись проти безбожництва й неправди і цим сприяти наближенню Царства Божого на землі, а разом з тим готувати вірних до Царства Божого на небі. (прим. більш детально про Царство Боже див. в моїй книжці. „Виховний ідеал, ч. 1).

Питання про діяльність пастиря Церкви в зв'язку з ученням про Царство Боже набуває особливо великого значення в сучасних умовах. Для всіх, навіть для дітей старшого віку ясно, що починається страшний удар сил Добра і Зла. Це є удар не тільки зброї, а й ідей. Можна навіть сказати, що основну роль в ньому мають ідеї. Сама військова техніка, при всій її досконалості, не вирішує навіть справи в бою. Перемагає той, хто з більшим фанатизмом віддається ідеї. Це добре зрозуміли сили пекла і тому поряд з терором розгорнули широку й добре організовану пропаганду.

Мало того, в своїй боротьбі вони всебічно використовують навіть Церкву. Будучи впертими й жорстокими безбожниками, вони відкрили церкви, що протягом 20-25 років були складами для збіжжя або антирелігійними музеями, і навіть відновили патріархат, що був ліквідований в Москві вже майже 230 років тому. Але це було найбільше оганьблення Церкви Божої, якого ще не знав світ. В перші віки християнства римські імператори та їх уряди тисячами нищили християн, розпинали їх на хрестах, віддавали їх на розшматування звірям, а сучасні нерони, знищивши сотні тисяч віруючих християн і десятки тисяч священників і єпископів, тепер зробили Церкву своїм знаряддям, стисліше, знаряддям НКВД. На чолі Церкви вони поставили найогиднішого кар'єриста, що ні перед чим не зупиняється, коли йде справа про його особисті інтереси.

Для підготовки священників сталінської церкви большевики заснували декілька духовних семінарій і академій. Це є в повному розумінні енкаведівські школи. Працюють вони за плянами і під доглядом НКВД, або,

як тепер кажуть МГБ. Добір професури і студентів проходить під доглядом і за участю енкаведистів. В цих школах майбутні пастирі проходять у всіх деталях розбудовану школу підступної большевицької провокації, донощництва, опоганювання релігії, морального й релігійного розкладу. Таким чином сталінські духовні школи виховують найогидніших і найнебезпечніших енкаведистів, що мають за своє завдання, з одного боку, використовувати церкву, як знаряддя комуністичної партії, а з другого, розвалювати її з середини. Особливу роль в підступній і злочинній роботі сталінських енкаведистів в рясі відіграє сповідь. Використавши релігійний настрій віруючих, сталінські священники про все, що вони почули від парохіян, доносять НКВД.

Отже можна собі уявити, яка є тяжка боротьба з большевиками зокрема з большевицькою агітацією і пропагандою. Передову роль в цій боротьбі має Церква Христова та її служителі. Від катастрофи, що швидкими темпами насувається зі Сходу, світ можна врятувати тільки тоді, коли конструктивні сили його об'єднуються навколо Церкви Христової і з іменем Христа в серці й на устах підуть проти сил пекла.

Це зрозуміли не тільки церковні діячі, а й багато діячів світських, навіть ті з них, що раніше були байдужі до релігії... Добре усвідомляють це й большевики. Недарма ж вони відновили церкви, настановили патріарха і нагороджують його та подібних йому сталінських діячів церкви високими советськими орденами.

Велика відповідальність, трудність і складність боротьби з большевизмом ставлять до пастиря Церкви великі й високі вимоги, Особливо це треба сказати про пастирів, що перебувають на теренах, опанованих большевиками. Становище їх дуже подібне, а може ще й трудніше, ніж становище пастирів Церкви в перші віки християнства. Щоб зрозуміти його, а також ті небезпеки як зовнішні, так і внутрішні, що загрожують пастирю, слід зупинитися на становищі Української Автокефальної Православної Церкви в Східній Україні

в роки 1921-30 і на становищі грекокатолицької Церкви в Західній Україні після другої світової війни.

Всім українцям відомі нечувано жорстокі переслідування Української Автокефальної Православної Церкви та її пастирів більшовиками.

До пастирів Церкви більшовики застосували подвійний засіб. З одного боку вони розстрілювали їх, мордували в катівнях ЧК, засилали на каторжні роботи в концтабори, а з другого боку підступними засобами намагались перетягти їх на свою службу в першу чергу для розвалу Церкви. Отже в цій жахливій боротьбі виявилось два типи священнослужителів. Одні з них залишилися твердими в своїй вірі, пішли на муки і навіть на смерть за віру Христову, показавши цим високий приклад своїй пастві. Такими були митрополит Василь Липківський, Єпископ Яреценко, Борецький та інші, а також численні відомі і невідомі священники.

А поряд з тим були й такі єпископи й священники, що з причин страху чи користи відступили від Христа, пішли на службу до більшовиків, допомагати їм руйнувати Церкву, доносили на її пастирів, стали найогиднішими Юдами-зрадниками.

Приблизно те ж саме сталося в західній Україні після другої світової війни. Більшовики нещадно нищили греко-католицьку Церкву і замість неї насаджували й насаджують церкву сталінську. Пастирів Церкви вони намагались перетягти на свій бік, а, коли ті не згоджувались, арештували їх, розстрілювали або засилали на каторжні роботи, тих же, що йшли на більшовицьку службу, забезпечували матеріально, нагороджували і т. ін. І тут серед пастирів Церкви виявились, з одного боку, мужні борці за віру Христову, що за неї пішли на муки й смерть, і з другого боку, Юди окаянні, що за тридцять сребряків продали Христа і пішли на службу до ворогів Його. До перших в першу чергу належать митрополит Шептицький та Йосиф Сліпий, до других Костельник та інші.

На цих прикладах видно, якими рисами має відзначатися справжній пастир Церкви, особливо в сучасних умовах.

Це перш за все жертвенна відданість Церкві й непохитна твердість у вірі Христовій. Такого пастиря ніщо не може захитати: ні підступні переконання ворогів, ні матеріальне бідкування, ні погрози, ні тортури, ні каторга, ні сама смерть. Вони, як ті святі мученики перших віків християнства, готові все стерпіти в ім'я Христа і Слави Божої.

Тим більше вони не піддаються на всякі обіцянки благ земних: великої платні, високого становища, ситого й спокійного життя.

Такої стійкості і християнської мужності вимагають в першу чергу умови пастирської служби на теренах, опанованих більшовиками. Але таких же властивостей духа, хоч може і в меншій мірі, вимагає пастирська служба і на теренах, що більшовиками не опановані. Більшовицька пропаганда й агітація діють скрізь, хоч і не в таких формах, як за залізною заслоною. Скрізь шириться більшовицька пропаганда і агітація, скрізь є комуністичні організації, в кожній державі є п'яті колони, що діють за вказівками Москви. Як глибоко в'їлась більшовицька пропаганда в свідомість значної частини людей, про це свідчать численні факти, і між ними зміст деяких українських газет. Редактори і співробітники їх ніби борються з більшевизмом, а коли прочитаєш їх статті, побачиш, що це якась дивна боротьба. Ідеологія їх має багато спільного з ідеологією більшовиків: визнання матеріялістично-атеїстичної системи Маркса-Леніна за найвище досягнення науки, віра в діалектично-матеріялістичну методу, як у найкраще і непомильне знаряддя наукового мислення, визнання колгоспів, як вищої форми організації сільського господарства і т. інш. І поряд з тим — повна ненависти відкрита або прихована боротьба проти ідеалістичного світогляду й релігії. Тим часом, коли в пресі цього напрямку зовсім нема статтів, спря-

мованих проти вчення Маркса й марксистів, в них часто трапляються повні злоби й брутальності статті, спрямовані явно чи приховано проти християнського ідеалізму.

Будучи в своїй більшості малоосвіченими людьми, що через свою обмеженість без критики сприйняли поверхову й брехливу марксівську науку, вони вживають найбільш образливих і навіть брутальних епітетів на адресу своїх ідейних ворогів з метою вкрай здискредитувати їх... Називають їх примітивістами й розсадниками примітивізму, неуками, шароварниками і т. інш. А ідеалістично-християнську ідеологію, вони, не розуміючи, що таке містика, називають містикою, протиставляючи її „справжній”, „передовій науці” Маркса-Леніна. На жаль ця підступна й нечесна дискредитація дає свої наслідки: в українському суспільстві на еміграції ширяться марксо-ленінські ідеї (хоч вони й неназиваються цим ім'ям) і підриваються авторитети тих, хто стоїть на засадах християнства та ідеалістичної філософії.

Пастир Церкви не повинен бути байдужим до цього дуже небезпечного явища. Він мусить знати, що прихований і навіть неусвідомлений марксизм кінець кінцем може стати неприхованим і усвідомленим.

Пастир Церкви мусить мужньо і наполегливо боротись з усякою антихристиянською ідеологією і в першу чергу з ідеологією большевиків, що є найзапеклішими ворогами християнства. Але ця боротьба інша, ніж боротьба науковця, журналіста, а тим більше політичного діяча. Вона має провадитися не в аспекті чисто земних, злободенних інтересів, а в аспекті вічного вчення Христа. Пастир мусить торкатися навіть дрібних справ, коли вони криють в собі небезпеку для вірних, але розглядати їх не дріб'язково, а глибоко, в світлі Христової науки. Особливо пастирю Церкви треба уникати всякої партійної боротьби, що знижувало б його пастирську гідність. Пастир мусить стояти вище всяких партій, а особливо вище всякої партійної

гризні. Крім того, в боротьбі з антихристиянською ідеологією пастир не мусить забувати заповіді любови, що є стрижнем християнства. Як би людина низько не впала, які б шкідливі погляди не мала, вона залишається для пастиря образом і подобою Божою, хоч і спотвореним відступством від Христа. Завдання пастиря полягає в тому, щоб очистити цей образ від бруду. І це тим більше, що не всі матеріялісти, атеїсти і антихристияни стали такими цілком свідомо, зі злої волі. Багато між ними є таких, що довго перебували в антихристиянському оточенні й не мають чіткого уявлення про християнство або мають про нього перекручене уявлення. Особливо це стосується тих, хто виховався в большевицькій школі, де ввесь час провадилась уперта і брехлива пропаганда проти християнства. Коли такі люди попадають у християнське оточення, відвідують Службу Божу, слухають мудру проповідь пастиря, вони перероджуються й стають добрими, віруючими християнами. Це не означає, що всі такі. Є чимало впертих, злісних ворогів Христа і Церкви Христової. Своїми ділами вони можуть викликати в пастиря гнів, як викликали його у Христа ті, що дім молитви обернули в дім торгівлі. Але це мусить бути праведний гнів; в основі його мусить лежати не ненависть, не злоба, не бажання зла, а навпаки, бажання добра, бажання спрямувати людину на вірний, християнський шлях. Така настрої пастиря в його боротьбі за віру Христову зміцнюють його силу, дають йому наполегливість і нерідко приводять до доброго кінця.

Зрозуміло, що ідеологічна боротьба за віру Христову вимагає від пастиря ґрунтовної і всебічної освіти. Він перш за все мусить досконало знати Святе Письмо, що є його головною зброєю в боротьбі з ворогами християнства та головним керівництвом в його пастирській діяльності й особистому житті.

Так само зрозуміло, що пастир мусить ґрунтовно знати богослов'є зі всіма його розгалуженнями та історію Церкви вселенської та своєї національної.

Але, крім того, пастир Церкви мусить бути добре обізнаний і з світськими науками. Перш за все він мусить ґрунтовно знати історію філософії. Без цього він навіть не зможе у всій глибині розуміти Християнське вчення, бо християнські богослови, починаючи ще з перших віків християнства, широко використовували грецьких філософів, особливо у формулюванні істин Христової науки. Знання філософії потрібне пастиреві, щоб поборювати антихристиянську пропаганду. В основі останньої завше лежить якась філософічна система, що має своє коріння в минулому і зв'язана так або інакше з іншими філософічними системами.

Це, зокрема, стосується й до маркситської системи. Щоб боротись з нею і доводити її реакційність, треба ґрунтовно знати не тільки її саму, а й інші філософічні системи, з якими вона зв'язана. Крім філософії, пастир Церкви мусить бути добре озброєний знаннями й з інших наук, як історія, література, природничі науки і т. інш.

Зрозуміло, що для такої широкої освіти не досить чотирьох років перебування у високій школи. Коли для підготовки лікарів тілесних хвороб потрібний п'ятирічний курс навчання, то для підготовки керівника й лікаря душ людських потрібно не менше сімох років.

Але жоден серйозний фахівець не обмежується шкільним навчанням. Щоб не відставати від науки, він мусить систематично поповнювати свої знання й після закінчення школи. Це особливо стосується пастиря Церкви, авторитет якого у всіх відношеннях мусить стояти дуже високо.

Помимо знання, пастир мусить добре володіти словом, як усним, так і писаним. Один з найважливіших обов'язків пастиря — це проповідництво. Проповідь є один з наймогутніших засобів впливу на вірних, настановлення їх у слові Божому, християнського вихо-

вання і боротьби з впливом на них всяких ворожих християнству систем.

Церковна проповідь має деякі відмінності порівняно до світської промови. Крім змістовності, обґрунтовності, стрункості в побудові, правильності й чистоти мови, гарної, чіткої й виразної дикції, — вона має ще свої особливі відмінності. Це перш за все стосується загального стилю її. Стиль її високий, релігійний. Слухаючи проповідь пастиря, віруючі підносяться над щоденними дріб'язковими інтересами й переживаннями і поринають душею у вищий, духовний світ. Пастир не тільки може, а іноді й повинен у своїй проповіді торкатись справ земних, але освітлювати їх так, щоб духовні очі слухачів розглядали їх в світлі високої Христової науки.

А особливо пастир Церкви в своїй проповіді мусить уникати найменшої вульгарності.

Світські промовці з метою оживити свою промову і зробити її цікавішою для слухачів часто використовують анекдоти. Це зовсім неприпустимо в церковній проповіді. Так само не припустима в ній іронія, або найменше глузування. Треба пам'ятати, що в Євангелії нема жадної згадки про те, щоб Христос сміявся.

Зовнішня форма мусить відповідати її змістові. Проповідник мусит якнайчастіше посилатись на текст Св. Письма; коли ж він посилається на висловлювання вчених і філософів, то це не мусить бути засобом ілюстровання власної вчености; за змістом і формою проповідь мусить бути пройнята духом християнської смиренности. Уникаючи вульгаризму в змісті проповіді, пастир мусить уникати його і в формі її. Вязкі вульгаризми в мові будуть профанацією пастирського слова і самого храму Божого. Маючи високий церковний стиль, проповідь мусить бути приступною для розуміння віруючих. Для цього пастир мусить добре знати психіку своїх парафіян і, зокрема, рівень їх інтелектуального розвитку, світогляд, коло заінтересовань і т. інш.

У всякій промові велике значення мають такі додаткові мовні засоби, як інтонація, міміка і жестикуляція. Якщо слово, як таке, передає в першу чергу думки промовця, то названі вище додаткові засоби передають у першу чергу його почуття. Зрозуміло, яка велика роля їх у церковній проповіді, що ставить своїм завданням не тільки навчити віруючих, дати їм знання слова Божого, а й подіяти на їх серце, викликати в них каяття у своїх гріхах, благоговіння перед Богом, радість духовного єднання з Ним.

Але й тут церковна проповідь має свої особливості порівняно зі світською промовою. Інтонації й рухи церковного проповідника повинні бути урочисті й повні релігійного благоговіння. Крім того, їм мусить бути властива певна стриманість. В ній не повинно бути жадної театральності, що у глибоко віруючих людей викликає відразу.

Одна з найважливіших вимог до проповідника — його власна щирість, віра в те, що він подає віруючим у своїй проповіді, і відповідні до цього релігійні переживання. Проповідник ніби розкриває у проповіді свою душу, і на зустріч її розкриваються душі віруючих.

Пастир Церкви, будучи вчителем довіреної йому пастви, є також священнослужителем, що відправляє Службу Богу й dokonує таїнства Церковні. Урочиста Служба Божа діє на душу людини ще більше, ніж проповідь, а церковні таїнства оновляють душі віруючих і роблять їх причетними Божої благодати. До революції на Україні мені доводилось зустрічати і навіть бути у близьких стосунках з простими священниками, що через брак належної освіти не були підготовані до проповідництва. Але деякі з них користались у своїх парафіян великою пошаною і мали на них великий позитивний вплив. Це значною мірою пояснюється тим, що вони самі були глибоко віруючими християнами і з благоговінням відправляли Службу Богу й Церковні таїнства. Цим я не хочу сказати, що про-

повідь не має істотної ролі в діяльності пастиря. Навпаки, в сучасних умовах напруженої боротьби християнства з большевизмом вона конче потрібна. Я хочу тільки сказати, що в умовах мирного життя навіть малоосвічений, простий, але глибоко віруючий священник може мати добрий вплив на парафіян саме через Службу Богу.

Підчас Служби Божої віруючі залишають щоденні дрібні турботи, підносяться душею до неба і вступають в єднання з Богом. Особливо великий вплив має Служба Божа на душу людини в критичні моменти її життя: в часи народних лихоліть, епідемій, підчас війни і т. інш. В такі моменти людина усвідомлює, що тільки милосердність Бога може врятувати її і з палкою молитвою звертається до Бога.

В загонах УПА служба Божа відправляється по можливості перед кожним значним боєм. Щиро помолившись, вояки УПА віддають себе в руки Божі і мужньо йдуть в бій за Батьківщину і віру Христову.

Як згадувалось вище, вояки УПА ранком і увечері стають на спільну молитву, регулярно й урочисто святкують християнські свята, особливо Різдво і Паску Великдень, говіють і причащаються. Тому то при кожному значному відділі УПА є свій священник.

Від пастиря, як священнослужителя, в першу чергу вимагається глибока віра і щира релігійність. Тут не місце найменшої штучності й театральності. Є священники, що, будучи холодними до релігії і навіть невіруючими, підчас Служби Божої вдають велике релігійне піднесення, що доходить до екстази. Це є одна з найгірших форм лицемірства й кощунства, поругання над Службою Божою. Така служба впливає лише на людей примітивних. Люди з тонкою душею почувають фальш і відвертаються від священника - актора.

Це не означає, що священник не мусить дбати про красу Служби Божої. Навпаки, він мусить дбати про найкраще оздоблення Храма Божого, про співи церковні й організацію гарного хору, про урочистість Служби

Божої, про красу церковного убрання. Все це підносить релігійний настрій віруючих, збуджує в них благоговіння й урочисті релігійні почуття.

Але всі ці піклування мусять іти від щирого серця і не в свою славу й користь, а в славу Богу.

Нарешті священик є батько й опікун своїх парафіян. Він перш за все дбає про їх душі: наставляє їх у вірі Христовій, застерігає від помилок і гріха, по батьківському тактовно й з любов'ю докоряє за порушення заповітів Божих, допомагає вернутись на шлях правди й добра, втішає в часи страждань і розпуки, прагне до того, щоб і в житті родинному, і в житті громадському та державно-політичному панували справедливість і любов. Разом з тим пастир Церкви піклується і про матеріальний добробут своїх парафіян. Предметом його піклування є в першу чергу старі, хворі, немічні, вбогі.

Він відвідує їх, підтримує їх своїми порадами, скільки може, сам допомагає, а головне організує суспільну допомогу через всякі харитативні організації. Тут пастир має особливу вагу. Він знає своїх парафіян, знає, в чому кожний з них має нужду.

Для того, щоб так виконувати свої обов'язки, пастир Церкви мусить бути в найтісніших зв'язках зі своїми парафіянами: відвідувати їх у домівках, закликає до себе, бути частіше на всяких зборах, що не заперечують гідності пастиря. Це зовсім протилежне тому, що радить Гоголь, на думку якого, священик має відгородитись від громадянства і жити ізольовано аскетичним життям.

Але, вступаючи в єднання зі своїми парафіянами, пастир ні на хвилину не мусить забувати свого високого сану і не припускати нічого, що знижувало б його пастирську гідність. Випивка, курення, сумнівні своїм змістом анекдоти, зайва розв'язність у суспільстві — все це для пастиря Церкви небажане, а іноді й неприпустиме.

Ніколи не треба забувати слів апостола: „не впирайтесь вином, бо в ньому є блуд”. Слід також пам'ятати слова Теодозія Печерського, що рішуче засуджував всяке вживання алкоголю.

Пастир в своїй Службі Богові й народові завжди мусить бути готовий на жертву. Коли його парафії загрожує якась велика небезпека, він мужньо, з іменем Христовим на устах виступає на захист її, хоч би це й загрозувало йому якоюсь небезпекою. Так неодноразово бувало в історії християнських народів, так бувало і в історії українського народу. Священик, як той добрий євангельський пастир, сам мусить бути готовим душу свою покласти за вівці свої. Коли на них нападає вовк, пастир не тікає, як це робить наймит, а жертвенно захищає своїх овець, бо він любить і знає їх, як і вони люблять і знають його. Отже, основна рушійна сила в діяльності пастиря — це любов до Бога і до свого стада духовного.

Ми дали коротку характеристику доброго пастиря Церкви. Але є й різного типу пастирі-наймити, що не мають любови ні до Бога, ні до пастви своєї. Не будемо зупинятися на характеристичі їх, бо вона цілком протилежна тому, що сказано вище про добрих пастирів. Скажемо тільки, що, коли служба і діяльність доброго пастиря є найпочесніша серед всіх інших видів діяльності, і коли він сам заслуговує на найбільшу пошану й визнання, то діяльність пастирів наемників, а тим більше зрадників типу сталінців є найганебнішою, а в сучасних умовах найшкідливішою, і самі вони заслуговують на найбільший осуд.

Гра

Ще у XVIII ст. на гру навіть педагогі дивились, як на щось несерйозне, і не надавали їй значення у вихованні дитини. Докорінну зміну в поглядах на неї вніс геніяльний Руссо. Він визнав, що гра є одним з найхарактерніших виявів дитячої природи, який має ве-

лике значення в формуванні особистості людини. Під впливом Руссо педагогі нового часу починають все більше й більше приділяти уваги процесу дитячої гри. В XIX ст. виникає й швидко розвивається нова галузь психологічної науки, психологія дитинства. Проблема дитячої гри зайняла в ній одно з найважливіших місць. З'явилось декілька теорій гри. Кожна з них давала своє пояснення цього надзвичайно цікавого процесу в психічному житті дитини. Найбільш відомі теорії гри Шілера, Спенсера, Гросса, Бюлера, П'яже. Всі вони фактично доповняють одна одну. Не зупиняючись на кожній з них, ми за вихідну точку в аналізі процесу гри візьмемо теорію Гросса. На думку останнього гра є вияв інстинкта, властивого як тварині, так і людині. Період гри є підготовка тварини до серйозної діяльності у дорілому віці. Так лисиця виводить своїх дітей із нори і грається з ними. Ця гра у всіх деталях відтворює підстергання й напад на здобич, Так само й людська дитина, граючись, вправляє свої сили й набуває навичок, що будуть потрібні їй, коли вона виросте.

Доказом вірності теорія Гросса є, між іншим, той факт, що діти різних статей, маючи спільні ігри, часто граються по різному. Так дівчата люблять гратись з лалками: купають, годують, одягають їх, виносять гулять. Інакше кажучи, вони роблять з лялькою те, що робить мати з дитиною, таким чином готуються до виконання материнських обов'язків у майбутньому. Навпаки, хлопці дуже часто граються у війну: стріляють із луків, б'ються дерев'яними мечами, підстерігають „ворогів”, нападають на них, вигукують військові кличі і т. інш.

Але теорія Гросса не дає ґрунтового розкриття мотивів, що спонукають дитину гратись, принаймні тоді, коли у неї розвивається свідомість і вона вже виходить із стадії неусвідомлених інстинктів. Цю проблему розв'язує теорія Бюлера. Останній визнає, що основним мотивом гри є задоволення, що його, граю-

чись, відчуває дитина. З цього погляду гра відрізняється від праці. Тим часом, коли дорослу людину головним чином цікавить наслідок праці, самий процес її може бути для неї тяжким і неприємним, дитини ж заохочує самий процес гри.

Щодо змісту дитячої гри, то він дуже різноманітний і залежить від віку дитини й оточення, в якому вона живе.

Перші гри дитини мають часто інстинктивний характер і тому можуть бути названі функціональними. Вже на першому році життя дитина, лежачи в люльці грається своїми ногами, тягнучи їх до рота, робить різні рухи руками. Це їй дає велике задоволення і, разом з тим, розвиває її систему м'язів. Приблизно, в 2 і пів місяця дитина починає цікавитися зовнішнім світом, в першу чергу речами, що оточують її. Приблизно на дев'ятому місяці життя дитина любить, стоячи в люльці, кидати на підлогу речі, що попадаються їй під руку. Це вона може повторювати багато разів, відчуваючи при цьому велику насолоду, як це видно із її веселого реготу, коли вона бачить, як упала і грюкнула якась річ. Можна думати, що джерело дитячої радості в даному разі подвійне: з одного боку, це сам по собі рух речей, а з другого відчуження дитини, що вона є причиною цього руху.

На другому році життя, коли дитина починає ходити, світі в якому вона живе, поширюється, а разом з тим міняється й зміст дитячої гри. Вона починає гратись речами, що її оточують. Спочатку це має характер звичайних маніпуляцій. Дитина зносить до купи або переставляє речі, відчуваючи задоволення від того, що вона робить зміни в навколишньому світі. Але поступово ці маніпуляції набувають певного, усвідомленого змісту, і дитина переходить до конструктивних ігор. На зміст їх дуже великий вплив має оточення, в якому живе дитина. Вона, як та губка впоює в себе те, що вона бачить або чує, і все це відтворює в своїх іграх. Наслідуючи дорослих, вона садить сад або город, бу-

дує хати, мости, пече хліб або пиріжки, варить борщ, їздить кіньми або машиною, воює, стріляє з рушниць або пістоля, кидає бомби і т. інш. Тут великої ролі набувають іграшки: ляльки, іграшкові тварини, візочки, машини, конструктори. Та дитина не обмежується тим, що вона бачить і має під руками, і творить свій світ, яким вона диспонує, не рахуючись ні з законами природи, ні з законами логіки. Звичайнісіньку лозинку вона перетворює в коня і мчиться на ньому в бій з ворогом; коли у дівчинки нема ляльки, вона обгортає ганчірочками якийсь цурупалок, і він стає для неї живою й улюбленою дитиною. Дитяча гра набуває певного сюжету, що поступово ускладняється й упорядковується. Дитина вступає в царство ілюзій. І якими чудовими іноді бувають ці ілюзії, скільки чистих радощів дають вони дитині!

Все для неї оживає: губляться межі між дійсним і недійсним, між мертвим і живим, між можливим і неможливим. Захопившись грою, дитина починає вірити в реальне існування витворів своєї фантазії і до мертвих речей ставить, як до живих істот. Джемс Селлі в своїх „Нарисах психології раннього дитинства” описує таку сценку. Дівчина, гуляючи з матір'ю в парку, почала переносити до купи камінці. На запитання матері, навіщо вона це робить, дівчинка відповіла: „щоб їм не було сумно”. Як видно, камінці стали для неї живими істотами, що потребують суспільства і нудьгують на самоті. Мені доводилось спостерігати такі сцени: Дитина укладає ляльку спати й накриває її ковдрою. Дорослий ненароком зачіпляє ковдру і стягає її з ляльки. Це так обурює дитину, що вона кидається на дорослого і починає бити його. На запитання дорослого: чого вона б'ється? дитина відповідає: „а тобі хіба не було б холодно, якби з тебе стягли ковдру?”. Спочатку дитяча фантазія працює без всякого плану й системи, в діяльності її нема стійкості. Прутик, що був конем, швидко перетворюється на шаблю або щось інше. Але поступово діяльність фантазії набуває

певної пляновості, сюжети дитячої гри набувають все складніших і чіткіших форм.

Гра в усіх її формах є джерелом найчистіших і найінтенсивніших джерел дитячих радощів. Тому для дитини, можливо, не має більшої неприємності, як заборона гратись.

Так само дитині буває дуже неприємно, коли хтось порушить її ілюзії і зі світу, утвореного її фантазією, поверне її до цього нудного буденного життя. Дуже вірно таке розчарування дитини відбито в автобіографічній повісті Л. Толстого „Дитинство й юнацтво”. Поміщицька родина виїхала з дітьми в ліс на пікнік. Розташувались на лісовій галявинці. Діти зразу почали гратись. Побрали в руки ломачі, сіли на траві і почали „гребти”, уявляючи, що вони плывуть у човні річкою. Старший хлопець Володя, вже підліток, покинув гребти. „Чого ти не гребеш”, — спитали його молодші діти. — „А хіба від того, що я буду гребти, ми посунемося хоч трохи наперед?” — в свою чергу спитав Володя. Ілюзія гри щезла, разом з нею щезла й радість, і діти перестали гратись. Повстає питання: чого саме діти так радіють, граючись?

Першим джерелом дитячої радості, що її викликає гра, має чисто інстинктивний характер. Дитина відчуває приємність, коли вона ссе материнську грудь і задовольняє інстинкт харчування. Так само відчуває вона приємність, коли вона, схопивши свою ногу руками, тягне її до рота, бо цим задовольняється її інстинкт гри. На цьому ступні свого розвитку дитина мало чим відрізняється від молодих тварин. Лошатко, застоявшись у стайні і будучи випущене з неї, починає несамовито бігати, брикатись та іржати, бо в ньому діють накопичені сили, що шукають для себе виходу. Дивлячись на таке лошатко, ми можемо безпомилково твердити, що воно відчуває велику насолоду.

Задоволення інстинкту, як джерело радості в процесі гри, залишається чинним і в дальшому розвитку дитини. Але людина — не тварина. На ґрунті ін-

стинктів у неї уже на першому році життя починає діяти чисто людська душа, а тому збагачується й почуття радості від гри. Вона спочатку відчуває, а потім крок за кроком усвідомлює своє „я” як щось окреме від зовнішнього світу, і процес гри радує її саме тому, що вона в ньому відчуває зріст своїх сил, поширення і поглиблення своєї особистості.

Так дівчинка 5-6 років, граючись з лялькою, відчуває радість від почуття й хоч неясної свідомості, що вона така, як і мама. Подібно до мами вона годує й пестить свою дитину-ляльку, одягає її і кладе спати. Подібно до мами вона учить її бути чемною й слухняною та карає її за неслухняність.

Так хлопець — дошкільник граючись, уявляє з себе хороброго вояка. Він літає на коні, рубає ворогів шаблякою і це відчуття своєї сили й хоробрости дає йому велику насолоду.

А про все це — не лише ілюзія. В процесі гри дійсно розвиваються й міцніють сили дитини, збагачується її душа. Перш за все це треба сказати про сили фізичні.

Уже в іграх раннього дитинства розвивається й міцніє мускулатура дитини. Дитина робиться не тільки міцнішою, а й спритнішою. Скільки, наприклад, спритності треба, щоб вивертись від удару, услизнути від товариша, що ось-ось наздоганяє, спіймати під ряд десять-двадцять разів м'яча, що відскакує від стіни, прострибати на одній нозі і т. інш. Разом з тим в процесі гри міцніє здоров'я дитини. Вона глибше дихає, у неї швидше рухається кров, енергійніше відбувається обмін речовин. Взагалі треба сказати, що гра, особливо на свіжому повітрі, навіть корисніше впливає на організм дитини, ніж гімнастика. Вона більш забезпечує гармонійний розвиток дитячого організму. А головне те, що гра супроводиться почуттям задоволення, що благотивно впливає на всі органічні процеси дитини.

Тому то діти, що позбавлені можливості вільно гратись, здебільшого бувають блідими, слабкими і фізично нерозвиненими.

Ще більші і позитивніші наслідки дає гра в галузі психічного розвитку дитини. В першу чергу завдяки гри у дитини розвивається й удосконалюється процес сприймання. Граючись дитина привчається чітко відрізняти кольори, звуки, кінстетичні й дотикові подразнення. Недаром славетна дошкільниця Монте-со рі свою знамениту систему вільного виховання процесів сприймання у дітей побудувала на засадах гри.

Так само в процесі гри розвивається у дитини логічне мислення, бо гра привчає дитину не тільки сприймати й спостерігати, а разом з тим і міркувати, робити висновки. Та мабуть найбільше сприяє гра розвитку дитячої фантазії. Роблячи якийсь місток чи хатину, конструюючи машину, дитина наперед творить її у своїй уяві, спочатку у невиразній формі, а потім у все більш виразній. А особливо велика роль фантазії у тих моментах гри, коли дитина відходить від дійсності і творить свій світ образів, як це буває, напр. у сюжетних іграх.

Тут дитина не тільки творить у своїй свідомості окремі образи, а й сполучає їх в суцільні картини, що в певній послідовності змінюють одна другу. І це не с пуста гра фантазії, подібна до марення. Фантазування дитини в процесі гри поширює її духовий обрій, виводить її за рямці свого вузького „я”, допомагає їй глибше зрозуміти людей і природу. Граючи роллю матері, дитина починає розуміти материнські обов'язки й переживання. Те ж саме треба сказати про дитину, що грає роллю вояка, лікаря, судді, чи вчителя.

Дуже велике значення має гра в розвитку почуттів дитини. Зокрема зупинимось на розвитку соціальних почуттів, що має місце перш за все в процесі групових ігор.

В наймолодші роки кожна дитина є більший або менший егоїст, якому трудно вийти за межі свого „я”.

Тому маленькі діти, сходячись між собою, часто сваряться і не можуть довго гратись вкупі. Але поступово вони пізнають один одного, і натикнувшись на чужий егоїзм, починають обмежувати себе й усвідомлювати, хоч і неявно, права інших. З другого боку, поступово збільшується задоволення від спільної гри, діти починають відчувати потребу один в одному, їх як магнетом, тягне до товаришів. Так зав'язується дитяча дружба, що часто має зворушливий характер і тягнеться довгі роки, залишаючи в душі найкращі спогади.

Крім того, спільні гри виробляють у дитини здібність організувати, діяти, підкорюватися певним правилам, бути дисциплінованими. Це вже не тільки риси почуття, а й волі та вдачі. Помимо того гра, особливо групова, виховує у дитини наполегливість, витривалість, послідовність у дії, свідомість відповідальності і т. інш.

Все це дає нам право разом з Гросом визнати, що гра є підготовка до життя й праці дорослої людини. Але ми дуже помилилися б, коли б дивились на гру лише як на підготовку. Вона сама по собі має глибший сенс і зміст. Будучи невичерпаним джерелом дитячих радостей, наповнюючи її життя цікавим змістом, вона не зникає і в дальшому розвитку людини. Грають не тільки діти, а й дорослі. У останніх гра має характер розваги й спочинку від праці, часто нудної й одноманітної. Гра дорослих має багате спільного з грою дітей. І тут і там головне джерело почуття задоволення — від самого процесу гри. Такою, напр. є гра в шашки, шахи і т. інш. Іноді навіть гри дорослих і за своїм змістом мало чим відрізняються від ігор дитячих. Такими, напр., є гра в сусіда, в жмурки, в зіпсований телефон і т. інш., що часто практикуються на всіх вечірках і родинних святах. Створюється враження, що дорослі, розважаючись хочуть знову пережити безжурні і щасливі хвилини дитинства.

Але серед дорослих часто трапляється і перекручення самої природи гри. Таким слід визнати гри азарті,

і в першу чергу гру в карти. В них люди шукають задоволення не від самого процесу гри, а від його результату, себто від виграшу. Тут гра вже замінює собою працю, але не корисну, а шкідливу, а іноді й безчесну.

Дуже близько до гри стоїть спорт. Мало того, він, як і гра дорослих, часто має той же зміст, що й гра дітей. Для прикладу досить назвати футбол, відбиванку, перегони, що мають багато спільного з дитячою грою в м'яча, з біганням на перегонки і т. інш.

Характерною особливістю спорту є змагання. Останнє часто має місце і в дитячих іграх, особливо групових. Але тут змагання не має того значення, що в спорті.

Спорт у першу чергу сприяє вихованню фізичних здібностей людини: зміцнює мускулатуру, розвиває спритність і витривалість. Крім того, він виховує такі психічні риси, як наполегливість, організованість, дисциплінованість, товарицькість і почуття відповідальності. Тому він є доброю підготовкою до військової служби. Та коли захоплення спортом переходить певні межі, то вплив його на людину може бути дуже шкідливим. Людина тоді перестає цікавитись питаннями науки, мистецтва, громадського життя, інтелектуальні й моральні здібності її занепадають, весь зміст її життя зводиться до тренажу й змагань перед публікою. Особливо це стосується до професійних борців.

Дуже близько до гри стоїть мистецька діяльність. У мистця, як і в дитини в пепроцесі гри, інтенсивно діє фантазія. Як і дитина, мистець живе у світі образів, створених його власною учвою, і в моменті великого захоплення подібно до дитини ставиться до цих образів, як до чогось реального (Див. розділ „Праця мистця”). Він навіть на якійсь час може перевтілюватись у персонажі своїх творів і переживати те, що переживають вони. А виконання творів найскладнішого мистецтва, драматургії, навіть має назву гри.

Подібно до того, як мала дитина грає ролі мами або тата, так актор на сцені грає ролі Макбета, Отелло чи Хлестакова. Між грою актора й дитини є велика різниця в техніці і в змісті гри, але природа їх та сама.

Нарешті слід відзначити, що у деяких людей все їх життя, як особисте, так і громадське має характер гри. Не маючи власного обличчя, вони весь час носять маску, грають якусь роллю: то мудрих науковців, то самовідданих громадських діячів, то безмежно хоробрих людей, то нещасних жертв чиясь несправедливості. Але це вже є перекручення високо-вартісних процесів дитячої гри.

Утома і вправа

Праця незалежно від її характеру не може тягтися без кінця. Попрацювавши якийсь час, людина буває змушена припинити працю, бо продуктивність її падає, а сама людина відчуває тяжке почуття, що дедалі стає непроможним. Такий стан зветься втомою. Він включає в себе елементи суб'єктивні й об'єктивні, психічні й фізіологічні.

Психічним або суб'єктивним елементом втоми є почуття неохоти до праці, бажання залишити її, відчуття занепаду сил, при чому кожне нове напруження їх викликає почуття неприємності.

Об'єктивним або фізіологічним елементом втоми є обтяження організму токсинами, або продуктами розпаду, що відбувається в організмі під час праці й отрує його. Отруйний характер токсинів доведено на досвіді над тваринами. Коли в організм якоїсь тварини, приміром, увести кров втомленої миші, вона виявляє всі ознаки втоми і навіть може загинути.

Отже, занепад працездатності людини в наслідок втоми фізіологічно пояснюється отруєнням організму і в першу чергу нервової системи.

Між суб'єктивним і об'єктивним елементом втоми звичайно буває більше або менше співпадання, а іноді

буває й розходження. Буває так, що людина фізіологічно не втомлена, суб'єктивно відчуває себе стомленою, і навпаки — людина фізіологічно стомлена і навіть перевтомлена не відчуває себе такою. Перше часто трапляється через нехоть до роботи — друге при великому захопленні нею.

Втома в певних межах є цілком нормальне явище й не відбивається шкідливо на організм людини, бо нормально функціонуючий організм людини порівняно швидко виділяє токсини. Навпаки, перевтома є явище шкідливе як з погляду фізіологічного, так і психічного.

Подамо коротко симптоми перевтоми. Перш за все вона відбивається на діяльності судинної системи. Серце перестає нормально діяти. Рух його робиться неправильним. В зв'язку з цим порушується і дихання. Воно стає поверховим і частим, іноді навіть спазматичним. Порушується й психічна діяльність людини, особливо знижуються функції вищих психічних процесів. Тим часом, коли ще діє механічна пам'ять, логічне мислення і творча фантазія послаблюються. Так само послаблюється естетичне й моральне почуття. Людина робиться байдужою і апатичною. Єдине бажання у неї — спочити.

Але, крім втоми й перевтоми, психологія відзначає в процесі праці ще й явище вправи. Його можна визначити, як поступове включення в працю.

Колц людина починає працювати, продуктивність праці стоїть порівняно не на високому рівні. Але поступово вона зростає поки не настає, період втоми, коли продуктивність праці падає,

Це явище має свої психологічні й фізіологічні причини. На початку роботи остання не зразу стає основним змістом переживань людини. В свідомості її ще панують образи й почування, що безпосередньо з роботою не зв'язані. Лише поступово людина зосереджує на роботі всю увагу. Тоді всі її психічні й фізичні сили діють в одному напрямку і це підвищує продуктивність праці.

Фізіологічно явище вправи можна пояснити тим, що токсини в невеликій кількості збуджують діяльність організму, а у великій — знижують її.

Чинники втоми

Ріжна праця і різні умови її по-різному стомлюють людину. Всі ми зацікавлені в такій організації праці, щоб при найменшому виснаженні фізичному чи психічному праця давала найбільші й найкращі наслідки. Одною з умов такої організації є знання чинників втоми. Тільки знаючи їх, людина може раціонально організувати свою працю.

Чинники втоми дуже різноманітні: вони можуть бути психологічні й фізіологічні, зовнішні і внутрішні.

Перш за все втома залежить від характеру й змісту самої праці. Досліджено, що неоднаково проходить процес втоми при праці фізичній і розумовій. Праця фізична взагалі швидше стомлює людину, ніж праця розумова. Двадцять хвилин тяжкої фізичної праці вже викликають у людини втому, тим часом така тяглість праці розумової звичайно втоми не викликає. Зате після праці фізичної швидше наступає спочинок, ніж після праці розумової. Коротенька павза після праці фізичної вже відновлює сили, тим часом, коли для спочинку від праці розумової потрібно не менше, ніж 10 хвилин.

Після дового періоду фізичної праці потрібні менші канікули, ніж після праці розумової.

Є різниця і в рівнях труднощі цих різних видів праці. Як праця фізична, так і розумова можуть бути легкими й труднішими. Цікаві дослідження над рівнем труднощі різних шкільних дисциплін провадив відомий швейцарський психолог Клапаред. Він навіть встановив т. зв. поногенний коефіцієнт різних дисциплін (понос — труд, праця) і розташував в їх з погляду труднощі в певному порядку. Перше місце в таблиці Клапареда посідає математика, поногенний

коефіцієнт якої Клапаред визначає цифрою 100. Дали йдуть клясичні (грецька і латинська) мови, потім граматики рідної мови. Менший поногенний коефіцієнт мають хемія й фізика, ще менший ботаніка й зоологія і найменший малювання.

Цікавим є те, що до трудних дисциплін Клапаред зачисляє й гімнастику, що будучи введена в середину занять між теоретичними дисциплінами, знижує увагу й продуктивність праці на наступних за нею годинах. Звідси висновок: гімнастику треба ставити в розпису лекцій на останню годину, а на початку занять доцільно обмежуватись короткотривалою зарядкою.

Сам Клапаред не надає цій таблиці поногенности різних дисциплін категоричного значення. Він зазначає, що труднощі тієї чи тієї дисципліни залежить не тільки від її змісту, а й від методи викладання її. Наочне викладання полегчує учням розуміння й засвоєння дисципліни, викладання абстрактне, навпаки, утруднює її. Це цілком вірно зауваження Клапареда стверджує шкільна практика. Математика при живому викладанні, при вмілому застосуванні різних наочних посібників і пов'язанням з реальним життям перестає бути трудною дисципліною. Навпаки, ботаніка, що її Клапаред зачисляє до легких дисциплін, може бути трудною для учнів, коли вчитель викладає її сухо, без достатніх наочних посібників.

Крім того, Клапаред твердить, що труднощі, або легкість дисципліни залежить і від особи вчителя. Є вчителі, що вже своєю вдачею й поведінкою захоплюють учнів до праці й полегшують їм засвоєння дисципліни. Є навпаки вчителі, що своєю вдачею пригнічують або нервують учнів і стомлюють їх.

Та при всій відносності значення таблиці Клапареда, має велике практичне значення той висновок, що його може дати аналіз цієї таблиці. Коли ми розподілимо дисципліни, включені в цю таблицю, на дві групи: трудних і легких, то побачимо, що до першої групи зачислені дисципліни з абстрактним змістом, до другої

— дисципліни з більш конкретним змістом. Нпр., математика, особливо алгебра, є дисципліна абстрактна, ботаніка, а особливо малювання — дисципліни конкретні. Різниця в поноженості їх може бути з'ясована часто психологічно. Конкретне мислення більше спирається на працесприймання і уявлення, що є нижчим ступенями в розвитку мислення і, як такі, вимагають меншого напруження. Абстрактне мислення оперує переважно поняттями, що є вищим ступенем в психічному розвитку людини і тому вимагає найбільшого напруження.

Велике значення з погляду продуктивності праці мають умови, в яких вона відбувається. Маємо тут в першу чергу чисто гігієнічні умови. Коли праця відбувається в тісному приміщенні з задуршливим повітрям, вона стомлює людину значно скорше й більше, ніж така сама праця, що відбувається на свіжому повітрі, або в добре обладнаному з гігієнічного боку приміщенні. Має також значення і температура, в умовах якої відбувається праця. Є певний мінімум і максимум температури, найбільш сприятливої для праці. Але тут є різниця між працею фізичною і розумовою. Найбільш сприятлива для розумової праці температура — 18 ст. Ц. Фізична праця може бути високопродуктивною і при нижчій температурі. Так, нпр., у шкільних майстернях може бути температура 13-15 ст. Ц. Впливає на продуктивність праці й час доби, в якій вона відбувається. В праці, як і в житті взагалі, є певні ритми, зміна піднесення й падіння. Це стосується й до праці. Досліди доводять, що продуктивнішою буде праця в першу половину дня, себто до 12 години. В другу половину вона занепадає. В шкільному навчання найпродуктивнішим буває час до 10-11 години. При цьому багато педагогів стверджують, що такою не є перша година навчання. Це можна пояснити законом вправи. Протягом першої лекційної години учень ще не встигає увійти в працю і дати максимум продуктивності її.

Після 12 години продуктивність праці знижується, і це тягнеться приблизно до 6 години. Після цього продуктивність праці знову підвищується і такий стан тягнеться приблизно до 8 годин, після чого продуктивність праці знову падає.

Взагалі ж нічна праця менш продуктивна і більш стомлює людину, ніж праця денна. Таке твердження ніби заперечує деяким фактам дійсності. Деякі розумові робітники, зокрема студенти, звикли працювати вночі й запевняють, що їх праця в такий час буває значно продуктивніша, ніж праця денна. Але це є своєрідний самообман. Нічна праця може здаватися продуктивнішою з двох причин. По-перше, вночі буває менше шуму, і це дає можливість розумовому працівникові більш зосередитися на своїй праці. Це причина об'єктивна, якої ми заперечувати не будемо, хоч шуму, що заважає праці, можна уникнути і вдень. Головна ж причина такого враження від нічної праці — суто суб'єктивна. Справа в тому, що більшість людей, що звикли працювати вдень від 11-12 години почувують втому і лише з трудом можуть працювати розумово. Але, коли вони переможуть себе, то через деякий час вони відчують збудження енергії, голова ніби робиться світлішою, праця йде ніби легше й успішно. Але це є лише наслідок нового збудження нервової системи, що потім шкідливо відбивається на стані здоров'я людини та на її працездатності. Після такого збудження людина, як звичайно, погано спить, прокидається зовсім розбитою фізично й духовно і не може нормально працювати наступного дня.

Фізіологи і психологи досліджували вплив на працю людини діб року. Більшість з них прийшли до того висновку, що найбільше сприяє продуктивності праці осінь. Цей період сприяє як праці фізичній, так і розумовій. Найменше сприятливим для праці періодом є весна. Тоді людина відчуває занепад сил і швидко підлягає втомі. Зима більше сприяє праці розумовій, а літо фізичній. Ці висновки ще не мають достатньої

обгрунтованости, хоч скільки практика і відповідає їм.

Значним фактором втоми є також особисті фізичні й психічні властивості робітника чи учня. По-перше, велике значення має вік. Різниця між дорослою людиною й дитиною полягає не тільки в тім, що перша здібна до більшого напруження й більшої продуктивності праці, ніж друга, а також у темпах виникнення втоми.

Дитина взагалі стомлюється швидше, ніж доросла людина. Тому дитині не тільки слід давати менше навантаження працею, а й коротший термін для останньої. Зате дитина швидше й відпочиває після праці. Останнє почасти з'ясовується швидшим, ніж у дорослому, протіканням всіх фізіологічних процесів і в тому числі процесу виділення з організму токсинів.

Нарешті, великий вплив на процес праці має фізичний, а особливо психічний стан працюючої людини. Нпр., хвороба знижує нашу працездатність, а здоров'я сприяє підвищенню її. Праця підчас хвороби, або зразу після закінчення її дуже стомлює людину, а іноді призводить і до послаблення розумових здібностей на більш-менш довгий час. Так, нпр., є факти, що розумова праця після неповного одужання від черевного тифусу призводить до послаблення пам'яті.

Мало продуктивною і втомлюючою буває праця також тоді, коли людина працює з переповненим шлунком, або виснажена голодом. Деякі отруйні речовини підвищують продуктивність праці, а деякі знижують її. До перших, між іншим, належать кава і чай. Вони збуджують нервову систему, підносять настрої, прискорюють асоціації. Тому дехто з розумових працівників підчас нічної праці вживає міцний чай або каву. Це дає позитивні наслідки на якийсь час, але зловживання цими напоями шкідливо відбивається на загальному стані нервової системи. Часто при фізичній праці й на війні люди вживають алкоголь, вбачаючи в ньому засіб підвищення енергії й продуктивності праці. Але дія алкоголю інша, ніж дія теїну і кофе-

їну. Він не стільки підвищує енергію, скільки послаблює діяльність гальмуючих центрів, і тому людина під впливом алкоголю іде, як кажуть, на пролом. Крім того, під впливом алкоголю порушується координація рухів, вони робляться безладними, неупорядкованими, людина втрачає контроль над ними і все це шкідливо відбивається на праці. А головне те, що за періодом збудження нервової системи в наслідок вжитого алкоголю швидко настає період занепаду сил, коли людина втрачає працездатність. Що ж до систематичного вживання алкоголю, то воно руйнує організм людини і кінець — кінцем робить її інвалідом.

Не менший вплив на працездатність людини має психічний стан людини. Всім відомо, що цікавість до роботи, захоплення нею підвищує продуктивність її і, навпаки, відсутність цікавості, а тим більше відраза до неї знижує її продуктивність. На цю тему дуже цікаві думки висловлює в своїй праці „Метода проєктів” американський учений Кільпатрик. Він доводить, що в праці „від усього серця” діє „закон готовності”. В такому випадкові всі наші здібності й досвід уже на самому початку перебувають в стані мобілізованости. Людині не доводиться втрачати енергії на переборення інерції й спротиву та всяких сторонніх асоціацій. Всі сили її спрямовуються на працю, асоціації діють швидко й безперервно. Така робота дає задоволення, й після закінчення її в людини виникають нові проєкти праці.

Зовсім інший характер має праця, накинена згори. При ній людині доводиться вживати немало енергії, щоб примусити себе працювати, увага працівника завжди відтягається в бік усяких сторонніх асоціацій, така праця здається людині неприємною і тому не викликає бажання продовжувати її.

Але інтерес до праці не тільки підвищує продуктивність її, а також зменшує втому від неї. Цю тезу стверджують численні факти. Наведу декілька з них. Війна вимагає від вояків величезного напруження нервів,

а часто й великих фізичних зусиль. До цього ще треба додати дуже тяжкі гігієнічні умови життя на фронті: сидіння у вогких, а іноді й брудних шанцях, ненормальне харчування, тяжкі переходи і т. інш. І все ж таки, не зважаючи на такі умови життя, патріотично настроєні вояки в більшості не хворіли на фронті. Навпаки, коли вони після закінчення війни поверталися додому і попадали в нудні, одноманітні обставини, вони починали хворіти. Причина — піднесення духа на війні і занепад його після закінчення її.

Наведу дуже показовий приклад із власного життя. В 1916 році, будучи викладачем у середній школі, я був обраний ще й на посаду діловода. Канцелярська праця ніколи не подобалась мені, а тому я її дуже занедбав. В березні 1917 році, коли мені прийшлося складати звіт, я примушений був забирати додому документи, переглядати рахунки, підводити підсумки і т. інш. Все це я робив не тільки з неохотою, а навіть з огидою, сотні разів докоряючи собі за те, що взявся за таку роботу, а в червні дійшов до такого стану, що зовсім знесилився і через запаморочення не міг стояти на ногах. Коли я був в такому безпорадному стані, до мене прийшов син відомого українського поета Александра і повідомив мене, що повітова земська управа вирішила послати мене в Київ на інструкторські курси, після закінчення яких я мав би читати лекції на курсах перекваліфікації українського вчителства. Коли я сказав Александрову, що я при своєму фізичному стані навіть не зможу виїхати до Києва, він рішуче заявив, що я мушу їхати, бо послати на курси крім мене, нема кого, а справа українізації школи невідкладна. А щодо моєї подорожі до Києва, то зі мною поїде одна знайома мені вчителька, яка догляне за мною.

Я перебував у стані майже повної абулії і не заперечував своєму приятелю. Днів через два до мене приїхала візником знайома вчителька, відвезла мене на станцію, і ми поїхали з нею до Києва. На курсах почалися лекції. І диво! Не зважаючи на напружену

роботу, я почав оджувати, а коли скінчилися курси, я почував себе зовсім здоровим. Після того я без всякого спочинку читав лекції на вчительських курсах в Прилуках, Ромнах і Хоролі. Праця була надзвичайно складна і тяжка. Мені довелося читати лекції з української мови, української літератури й педагогічної психології. До кожної лекції доводилось ретельно готуватись, бо жодної з тих дисциплін я раніш не викладав та й не міг викладати, бо до революції на Україні існували лише російські школи. Тому мені доводилось працювати з ранку до пізнього вечера. І при всьому тому я не відчував втоми. Лекції свої читав я з великим піднесенням, часто по пам'яті цитував вірші; численна аудиторія в 300-400 чоловіків уважно слухали мене. Після закінчення курсів я поїхав в Київ на всеукраїнську педагогічну конференцію, а повернувшись, без відпочинку приступив до праці в Полтавському учительському інституті, а далі в університеті.

Що ж вернуло мені, зовсім хворому, сили, що дало мені можливість без найменшої шкоди для здоров'я виконати складну й тяжку роботу? Все це дав мені патос, велике захоплення ідейною роботою.

Наведені вище й подібні їм факти доводять, яку силу має дух людини, коли він зосереджений на якійсь ідеї, коли він веде людину до якоїсь мети. Тоді людина являє собою цілість, в якій понад усім панує дух. Тому римське прислів'я: „В здоровому тілі здоровий дух” можна перефразувати так: „Міцний дух зміцнює й тіло”.

Цим можна пояснити і той факт, що багато розумових працівників працювали до глибокої старости і майже до останньої хвилини свого життя зберігали свіжість думки. Такими були Сократ, Платон, Кант, Дарвін, Спенсер, Павлов, Планк і багато інших. До цього ще треба додати, що Кант, Дарвін і Спенсер мали від природи слабе здоров'я.

Підтримувало їх захоплення працею, регулярність і систематичність її. На цих прикладах має вчитись і українська молодь. Гасла її мусять бути такі: „Дух мусить панувати над тілом”, „Систематична праця до останньої хвилини життя”.

Особистість

Бажання, хотіння, боротьба мотивів — це все абстракції, що ми вилучуємо зі складної конкретної психічної дійсності, щоб краще вивчити названі вище психічні процеси. Останні, крім загальних рис, мають ще риси індивідуальні, що залежать від властивостей особистости, що їй вони належать. Приміром, уявлення всякої людини підлягають законам асоціації, висновування всякої людини має форми індукції, дедукції чи аналогії, але в кожній людині процеси уявлення й логічного мислення мають своєрідний, тільки їй властивий характер. Те ж саме треба сказати і про вольові та емоційні процеси.

Тому при дослідженні психічного життя людини не слід обмежуватись лише аналітичною методою, а треба застосувати й методу синтетичну. Інакше кажучи, не слід із цілоти душевно-тілесного життя людини лише видокремлювати окремі процеси й вивчати їх, а слід крім того дослідити процес творення особистости, як душевно-тілесної цілоти.

Але перед тим, як приступити до розв'язання цього питання, зупинимось над тим, який зміст ми будемо вкладати в поняття особистости.

Часто це поняття ототожнюють з поняттям індивідуальности. Але при всій близькості цих понять, в змісті їх є і деяка різниця. Поняття „індивідуальність” ширше, ніж поняття „особистість”. Воно означає органічну цілість, що відокремлена як така від навколишнього для неї світу і розвивається відповідно до своїх внутрішніх законів, переробляючи згідно зі своєю природою дії зовнішніх чинників. Поняття

„особистість”, крім названих вище рис, включає ще й свідомість своєї окремішности від навколишнього світу. Тому індивідую можна назвати тварину, але її не можна назвати особистю. Останій термін можна прикласти лише до людини, бо лише вона підноситься до такого рівня психічного розвитку, що свідомо ставить собі певні завдання, протиставляє себе зовнішньому світові, свідомо переробляє природу відповідно до своїх потреб.

Але особистість не дається людині в готовому вигляді, — вона поступово розвивається й формується. Це формування відбувається як нашарування. Основою його є темперамент, себто дані природою психофізичні властивості людини, що характеризують силу й темпи реакцій її на зовнішні подразнення. Поряд з темпераментом стоїть обдарованість, себто природні нахили й здібності людини. Дали йде тип, себто ті риси людини, що виробляються в неї під впливом оточення, умов родинного життя й виховання, професії, традицій і т. інш. Нарешті, найвищим шаром в сформованій особистості є характер, що розвивається на ґрунті трьох попередніх шарів і визначає в першу чергу ті риси особистости, що являють собою наслідок свідомої праці над собою.

Темперамент

Як зазначено вище, темперамент характеризує силу й темпи реакцій людини на різні подразнення. Ці реакції можуть бути сильними або слабкими, глибокими або поверховними, швидкими або повільними. Для прикладу візьмим реакції різних людей на образ. Один може реагувати на неї бурхливо і зразу, але скоро забути її. Другий не візьме її близько до серця і не зверне на неї особливої уваги. Третій не буде бурхливо реагувати на неї, але вона глибоко засяде в його серці і довго буде мучити його. Такі властивості людини й мають назву темпераменту.

Темперамент визначає як фізіологічні, так і психічні, переважно емоційні, властивості людини, а також рефлекси та імпульси її, себто рухи, що являють собою основу волі. На проявах темперамента можна чітко бачити зв'язок душі й тіла і розуміти, що людина є душевно-тілесна істота. При гніві вона червоніє, при страхові блідне і т. інш.

Цей зв'язок і був основою різних теорій темпераментів, що класифікували їх ті чи інші властивості організму. Перша теорія і класифікація темпераментів належить грецькому лікарю Гіппократу. Причину різниці, яка існує між людьми в їх реакціях на подразнення, Гіппократ вбачає в перевазі в організмі тієї чи іншої рідини. Таких рідин він визнає чотири: червона (артеріальна) кров, чорна (венозна) кров, жовч і флегма (лімфа). Перевага в організмі червоної крові дає сангвінічний темперамент, чорної — меланхолійний, жовчі — холеричний, флегми — флегматичний. Кожному з цих темпераментів Гіппократ дав чітку характеристику, що в основному залишається до останнього часу.

Теорія Гіппократа стоїть близько до сучасних т. зв. секреторних теорій, що зв'язують темперамент з діяльністю залоз внутрішньої секреції. Так, нпр., доведено, що секрет надниркової залози (аднералін) викликає збудження організму, підвищує енергію його; посилене виділення секрету щитовидної залози викликає підвищений настрій і прискорює темпи асоціації, навпаки, послаблена діяльність цієї залози призводить до млявості й апатії.

Крім того, існують ще конституційні теорії темпераментів. Найбільш поширена між ними — теорія Кречмера. Він зв'язує темперамент з конституцією, себто структурою тіла людини. За Кречмером існують чотири конституції: астенична, пікнічна, атлетична і диспластична. Астенична властива така будова тіла: витягнута вгору, тонка постать, продовгасте вузьке обличчя, тонка довга шия, вузькі плечі, вузька грудна

клітина, малий живіт, короткий тулуб, довгі ноги, відсутність нахилу до відкладання товщі.

Протилежність астеника є пікнік. Ознаки його конституції такі: товста, широка постать, широка кругла голова, коротка товста шия, великий товстий тулуб з розвинутою великою червиною, короткі ноги, нахил до відкладання товщі.

Атлета характеризують такі ознаки: струнка, високо пропорційно складана постать, чітко визначені риси обличчя, довга м'язиста шия, широкі плечі, розвинений раменний пояс, широка й висока грудна клітина, порівняно невелика, втягнута червина, пропорційна довжина рук і ніг, розвинена система м'язів, відсутність нахилу до відкладання товщі.

Щодо конституції диспластичної, то Кречмер характеризує її, як невизначену, як таку, що включає в себе ознаки різних конституцій.

Названими вище конституціями відповідають і певні темпераменти. Останні Кречмер поділяє на ціклоїдні і шизоїдні. Ці терміни він взяв з психіатрії, від назви двох психічних хвороб: цікличного психозу і шизофренії (деменція прекокс). На його думку психічна хвороба є посиленням і перебільшенням виявом тих рис, що властиві нормальній людині. Тих, що мають риси, які в перебільшеному стані характеризують цікличний психоз, він називає ціклоїдами; тих, що мають риси, які в перебільшеному стані дають шизофренію, він називає шизоїдами. Ціклоїдний темперамент, за Кречмером, властивий пікнікам. Найхарактерніша риса його — екстровекованість психіки, себто переважне спрямування її на зовнішній світ. Звідси ціклоїд легко сходиться з іншими людьми, цікавиться громадським життям і т. інш. Друга характеристична риса ціклоїда — легке підпадання настрою і швидкі переходи від одного настрою до іншого. Взагалі ж ціклоїдові більше властиві веселі настрої.

Людям з астетичною й атлетичною конструкцією властивий темперамент шизоїдний. Найхарактеристич

диться з людьми, завдяки своїй жвавості активізує суспільство і часто стає бажаним членом його. Але дружба його не тривка й ненадійна.

Холерик, подібно до сангвініка, має швидкі реакції, але на відмінність від нього — сильні і глибокі. Він часто бурно реагує на подразнення, і реакція його швидко не проходить. Він уперто йде до наміченої мети, не зупиняючись перед перепонами. Йому властива агресивність, а це в свою чергу викликає опір у тих, з ким він стикається. Позитивною рисою холерика є його енергійність і наполегливість. Але через свою агресивність він часто вступає в боротьбу з іншими, і це часто робить його неріємним членом суспільства.

Мелянхоліка характеризують повільні і глибокі реакції. Вражіння не зразу, а повільно охоплюють його, але охоплюють глибоко і надовго, при чому часто буває так, що реакція по своїй силі й довготривалості значно перевищує подразнення. При цьому треба зазначити, що типовому мелянхоліку властиве явище, що його можна назвати наростанням внутрішніх переживань. Приміром, якась незначна образа спочатку не викликає у мелянхоліка сильного почуття, але поступово останнє посилюється й посилюється. Мелянхолік не забуває про образу, довго думає про неї, переживає її, і вона кінцем кінцем обертається у щось значне й гнітюче. Таке наростання почувань можна порівняти з тим, як діти роблять сніжну бабу. Спочатку береться маленький комочок снігу, а потім він поступово обертається на велику кулю. Щось подібне діється і з переживаннями мелянхоліка. Із цього видно, що мелянхолік живе переважно внутрішнім життям: йому властиві роздумування й самоаналіза та зв'язана з цим замкненість в собі. Крім того, мелянхолікові більше властиві сумні переживання. Через замкненість і перевагу сумних настроїв мелянхолік з трудом сходиться з іншими людьми. Йому властиве виборочне відношення до людей; він вагається і роздумує, поки з ким зійдеться й відкриває свою душу. А зате, коли

мелянхолік з кимсь сходиться, він стає вірним і надійним другом.

Нарешті, флегматика характеризують повільні і разом з цим слабкі реакції. Він рідко коли виходить зі стану рівноваги і рідко впадає в стан афектів. Як неприємні, так і приємні вражіння не викликають у нього сильних переживань. Все він робить з повагою і з розмислюю. Флегматизм дехто ототожнює з лінівством. Але на це нема підстав. Флегматикам часто буває властива впертість, систематичність і послідовність праці, в наслідок чого вони досягають іноді кращих наслідків, ніж люди інших темпераментів. Прикладом цього можуть бути голляндці, що, за характеристикою деяких психологів, в своїй більшості мають флегматичний темперамент. Протягом віків вони ведуть уперту й завзяту боротьбу з морем. І завдяки саме тій упертості й спокійній систематичності, їм пощастило не тільки відстояти свою землю, а й відвоювати в океана нові території, які вони обернули у квітучий сад. Рідко який інший нарід міг би зробити те, що зробили голляндці.

Ми дали характеристику типових, так би мовити, чистих темпераментів. Але чисті темпераменти трапляються порівняно рідко. Більшість має комбіновані темпераменти, як холерико-мелянхолійний, холерико-сангвінічний і т. інш. Така комбінація іноді дає позитивні наслідки щодо властивостей особистості. Так нпр. український психолог Сікорський в книзі „Ілюстрована психологія” пише, що холерико-мелянхолійний темперамент сприяє розвитку творчих здібностей. Як на приклад, він вказує на Микель Анджело, що, на його думку, мав саме такий темперамент.

Певні темпераменти характеризують не тільки окремих людей, а й цілі народи. Щоправда, цього не можна мислити так, що цілому народові властивий певний темперамент. Фактично в кожному народі існують всі темпераменти, але один з них є переважаючий. Ми згадували вже вище, що серед голляндців переважає темперамент флегматичний. Є також підстави

думати, що більшості французів властивий сангвінічний темперамент.

Серед українців — чоловіків переважають два темпераменти: холерико-мелянхолійний і флегматичний, серед українок сангвініко-холеричний і мелянхолійний. Взагалі українцеві властиве повільне наростання емоцій, що потім переходять в бурхливі довготривалі афекти. Це не солом'яний вогонь, що швидко спалахне і також швидко погасне. Це жар, що поволі розгорається, а потім довго горить гарячим полум'ям.

З великою яскравістю така властивість українця відбита Шевченком в постаті Яреми Галайди. Зпочатку він терпляче зносить знущання над собою, аж поки образа не переходить у нього в полум'яне обурення й помсту, що ні перед чи не зупиняється. Але кінчилась боротьба. Галайда повертається до мирного життя і стає ніжним чоловіком і спокійним господарем. В особі Галайди відбита історія українського народу, особливо з того часу, як він втратив свою державу. Протягом століття він терпів знущання над собою поляків, але не мирився з ним, не став у душі рабом. Повільно, але неухильно нарастало в ньому обурення проти поневолювачів, аж поки не спалахнуло полум'ям великого повстання, що тривало майже століття, коштувало багато крові, як Україні, так і Польщі, і привело до розвалу останньої.

Дуже характерним є те, що типовому українцеві поряд з завзяттям і мужністю властива чутливість, що іноді виливається в сльозах. Плаче не тільки українська дівчина, „при місяці стоя”, а „плачуть козаченьки в турецькій неволі”. За Морозенком плаче не тільки його стара мати, а і „вся Україна плаче”. Взагалі про сльози дуже часто згадується в українській пісні. Але це не є вияв слабости природи, т. зв. сентименталізму, а тим більше це не є ознака відсутности мужности. Плакали й гомерівські герої, а між ними найхоробріший між греками Ахіл. Здібність українця плакати свідчить не про відсутність мужности і твер-

дості, а про здібність до глибоких почувань. Дуже характерний з цього погляду Гонта, що, виконуючи обітницю, вбиває своїх синів, а потім гірко плаче над ними. Це все риси мелянхолізму, що виявляються в глибині почувань і нахилу до роздумувань і самоаналізи, а разом з тим і в здібності до творчости в галузі науки й мистецтва.

Досить часто трапляється серед українців і флегматичний темперамент. Крайні форми його відбиті Тоголем в особах Солопія, що повільно плентається за волами, не звертаючи увагу на лайку подруги своєї Хіврі, і в особі Пацюка, що лінується навіть простягнути руку за варениками, а чекає, поки вони сами, викупавшись у сметані, не плигнуть йому в рот.

Щодо української жінки, то як сказано вище, їй в більшості властивий сангвініко-холеричний або мелянхолійний темперамент. Типова українська жінка весела, балакуча, дуже рухлива й працьовита. Цілий день вона в дії і при цьому не губить бадьорости. Разом з тим українській жінці властиві агресивність і впертість. Часто буває так, що в українській родині фактичним головою є не чоловік, а жінка, що тримає в руках чоловіка. Такі риси української жінки яскраво відбиті в українських народних піснях („Била жінка мужика”, „Ой посіяв мужив та в полі ячмінь” та інші) а також в художній літературі.

Рідше серед українського жіноцтва трапляється мелянхолійний темперамент. Це ніжні натури, здібні до глибокої любови з нахилом до журби. Дівчата й жінки цього типу були мабуть авторами ніжних і сумних пісень про кохання, що їх так багато в українському фольклорі.

Темперамент дається людині від природи і тому визначає стійкі риси особистости. Але це не означає, що він не може підлягати змінам. Перш за все він може мінятися з віком. Більшість дітей при всій різниці між ними мають в собі риси сангвінічного темпе-

раменту: швидкі темпи вражінь, більша або менша поверховість їх, швидка зміна настроїв і т. інш.

Навпаки, старість уповільнює темпи вражінь і зміну їх. Крім того, темперамент може більш або менш змінюватись під впливом хвороб, образу життя, занять і т. інш.

Це стосується не тільки окремих людей, а й цілих народів. Разючим прикладом цього можуть бути американські янки. Вони значно відрізняються від англійців, від яких вони походять. Американці більш нервові і більш рухливі; їм бракує властивої англійцям зрівноваженості й спокою. Причин таких змін треба шукати в підсонні Америки, що значно відрізняється від підсоння Великобританії, а також в побуті і взагалі в умовах життя.

Так само німецькі колоністи, що оселилися на Україні в кінці XVIII і на початку XIX ст. відрізняються від тубильців Німеччини не тільки темпераментом, а й зовнішністю. Живучи більше сотні років серед української природи й українського народу, вони наблизилися до українців.

Обдарованість

Крім темпераменту, люди відрізняються один від одного ще й своїми природними нахилами й здібностями, що взагалі мають назву обдарованість. Уже сама назва, „обдарованість” показує, що нахил і здібності в своїй основі дані або подаровані людині. Таке розуміння їх відповідає і євангелському вченню. Це видно з притчі про таланти. Сенс її полягає в тому, що кожна людина має від Бога своє покликання й відповідні до нього здібності, або таланти. Рівень цих здібностей може бути більший або менший, але не існує жодної людини, що не мала б покликання, себто певного призначення, що його вона має виконати в міру своєї обдарованості.

Філософічне обґрунтування вчення про обдарованість можна знайти ще в старовинній грецькій філософії, зокрема в системах Платона і Аристотеля. Основою філософічної системи Платона, як відомо, є вчення про ідеї, як вічні первообрази, ідеальні взірці, за якими існують окремі речі цього скороминулого світу. Таким чином властивості річей і явищ і в тому числі властивості людини визначені ще до її народження. Це глибоке вчення великого грецького філософа стверджується існуванням типів буття, що в своїх основних рисах залишаються незмінними: дерево при всіх умовах залишається деревом, тварина — твариною. Людина завжди залишається людиною з даними їй духовно-тілесними властивостями і здібностями.

Але Платон проводить занадто різку межу між світом чистих, незмінних ідей і мінливим світом окремих річей, відриває один світ від другого, через що лишається нез'ясованим, яким саме способом чиста ідея, як зразок, може діяти в окремій речі й формувати її. Крім того вчення Платона про ідеї занадто підкреслює універсальне, загальне і зовсім знецінює індивідуальне. З огляду на це система Платона, даючи пояснення загальної обдарованості людини здібностями інтелектуальними, емоційними і вольовими, не з'ясовує обдарованості індивідуальної, властивої кожній людині зокрема. Саме таке з'ясування можна знайти в філософічній системі Аристотеля. Він визнає існування двох субстанцій: матерії й форми. Перша з них характеризується інертністю, пасивністю. Друга — активна, діяльна. Фактично форма в системі Аристотеля відповідає ідеї в системі Платона. Але тим часом, як Платон різко розмежує ідею й мінливі речі, загальне й індивідуальне, Аристотель об'єднує матерію й форму в окремих, індивідуальних речах і явищах. Не існує форми окремо від матерії і матерії окремо від форми. Форма — це та діюча сила, що спрямовує розвиток річей в певному напрямку. Вона є захована в речах потенція, що поступово розкривається й реалізується.

З'ясувати це можна на прикладі жолудя. В ньому захована форма, або потенція дуба: в наслідок розвитку з нього виростають коріння й листя і нарешті формується величне й могутнє дерево.

Те ж саме можна сказати і про людину. Уже при самому народженні, вона має в потенції не тільки риси, властиві всім людям, а й певні нахили і здібності, що властиві лише їй. В міру розвитку ці риси розкриваються й розвиваються. При сприятливих умовах цей розвиток іде нормально, при несприятливих природні нахили і здібності перекручуються й спотворюються.

Та найстисліше до розв'язання проблеми обдарованості підходять представники філософічно-богословської течії, що називається креаціонізмом. Вони вчать, що людина, як образ і подоба Бога, не лише нащадок своїх батьків, що відтворює їх властивості. Кожна людина являє собою щось нове, своєрідне і неповторне. Вона є вічна й богоподібна індивідуальність. А тому вона не просто народжується, а твориться Богом. Кожна людина є безпосереднє Боже творіння, що має своє призначення і свою Богом дану обдарованість. Представники цієї течії йдуть навіть далі. Вони доводять, що душа людини приймає участь в творенні тіла. Це не випадок, що одна людина має одні фізичні властивості, а друга інші. Такі думки висловив ще наприкінці XVII і початку XVIII ст. відомий лікар Шталь. Погляди його не слід розуміти так, що душа цілком свідомо формує своє тіло. Це є пластична передсвідомо дія душі. Такі думки висловив також Зеландський єпископ Мюнстер (помер 1854). „Без сумніву. — пише він, — в основі тіла лежить певна схема, визначена форма, відповідно до якої, наскільки це дозволяють зовнішні перепони, збираються й упорядковуються матеріальні часточки; над поборошенням цих перепон постійно працює діюча з середини сила, і нові речовини, що вона безперестанно засвоює замість тих, що відходять, вона вносить в тіло відповідно до первісної схеми. Коли б не існувало цієї схеми, цієї неви-

димі форми, то ми властиво не могли б сказати, що людина має тіло, тому що матерія безперервно міняється, тоді, як ця схема у властивому сенсі тіло... завжди виникає з нової речовини". Далі він пише:

„Було б повним свавільством говорити про душу лише тоді, коли прокидається свідомість. Душа існує завжди, і саме вона розвивається, саме вона й доходить до свідомості" („Різні твори").

Ця гармонія між душею і тілом з особливою чіткістю виявляється у високообдарованих людей. Моцарт ще в ранньому дитинстві мав надзвичайно тонкий слух, що пояснюється особливою будовою його слухового апарату. Він робився вередливим і плакав кожного разу, як чув фальшивий тон. Щоправда історія знає факти невідповідності між будовою тіла і обдарованістю. Так, нпр., геніальний композитор Бетховен був глухий. Але він оглух вже тоді, коли його музичні здібності досягли повного розвитку.

Взагалі, вчення креаціоністів, хоч і не набуло ще достатньої обґрунтованості, через свою глибину заслуговує на повну увагу.

Психологія відрізняє обдарованість загальну й спеціальну. Під першою звичайно розуміють певний рівень інтелектуальних здібностей людини. Для дослідження цього рівня психотехніка вживає різні тести обдарованості. Їх можна поділити на дві групи: синтетичні і аналітичні. Перші мають на меті обстежити обдарованість дорослої людини чи дитини в цілому. Другі обстежують рівень розвитку кожної окремої інтелектуальної здібності, як, наприклад, сприймання, пам'ять і т. інше. Найбільш поширеними тестами першої категорії є тести французьких психологів Біне і Симона. В Америці ці тести застосовуються у переробці Термена, в СССР вони застосовувались до 1936 року в переробці П. Соколова. Тести складені так, що для кожного віку, починаючи з трьох років і кінчаючи 15 роками, добрано по п'ять завдань. Як видно з цього, тести призначені для обстеження дітей дошкільного і шкіль-

ного віку. Тестування починається з того, що дослідник встановлює паспортний вік дитини й дає їй завдання, що відповідають цьому вікові. Коли дитина не виконає всіх завдань, дослідник дає їй завдання попереднього року і так доходить до завдань того року, що їх дитина виконає всі. Далі дитині дається завдання слідуєчих за паспортним роком, аж до того року, з якого дитина не виконає жодного завдання. Після цього робиться обрахунок всіх виконаних завдань і встановлюється т. зв. інтелектуальний вік дитини. Нарешті вираховується загальний показник обдарованості, або т. зв. IQ. Математично це є відношення між інтелектуальним і паспортним віком. Прим., коли паспортний вік дитини дорівнює 10 рокам, а інтелектуальний 8 рокам, то її IQ дорівнює 80. Показник IQ від 75-100 визначає нормальну, або пересічну обдарованість, показник від 100 і вище — обдарованість наднормальну, показник від 50-75 субнормальну, або дебільність, показник від 50 і нижче — відсталість, або імбецильність.

Прикладом апалітичного тесту може бути система Россолімо. Вона пристосована до обстеження окремих здібностей дитини, як пам'ять, увага, логічне мислення і т. інш. Для обстеження кожної з тих здібностей дитині дається по 10 стандартизованих завдань. Кількість виконаних завдань по кожній здібності наноситься на графік, в наслідок цього одержується крива, що зветься психологічним профілем, який показує, як розвинуті у дитини її окремі інтелектуальні здібності.

Не заперечуючи зовсім значення тестів обдарованості, як засобів дослідження здібностей людини, мусимо зазначити, що вони не можуть бути єдиним засобом такого дослідження, бо наслідки тестування залежать не тільки від дійсного рівня інтелектуального розвитку дитини, а і від різних випадкових причин, як тимчасовий стан її здоров'я, поведінка дослідника і т. інш. Тому тестування може бути лише допоміжним, хоч і важливим засобом дослідження. Основним же засобом його мусить бути систематичне спостереження

протягом менш-більш довгого часу з застосуванням протокольних записів і щоденників, вивчення продуктів діяльності дитини і т. інш.

Специфічна обдарованість полягає в нахилах і здібностях людини до певного рода діяльності. У декого вона чітко виявляється ще в дитинстві, або принаймні в юнацтві. Особливо рано вона виявляється у музик. Так, Моцарт ще в ранньому дитинстві виявляв музичний талант. Досить рано, принаймні в юнацькі роки виявляються визначні здібності до математики й до малювання. Значно пізніше виявляються філософічні таланти. Часто буває так, що через неухважність батьків і школи специфічні здібності дітей не знаходять відповідних умов для свого розвитку і через це занепадають. Особливо це треба сказати про селянських дітей, таланти яких часто загигають, не одержавши для себе відповідної підтримки.

Високообдарованих людей прийнято поділяти на таланти і генії. Зрозуміло, що провести між ними чітку ріжницю дуже важко. Звичайно, під талантом розуміють здібності творити вже на готовому ґрунті, розвивати, поширювати й поглиблювати те, що вже виявлено, або намічено попередниками. Геній є творець нового, він прокладає нові шляхи в культурному чи політичному житті людства.

Крім того, талантовита людина не завжди є всебічно розвинена; тим часом, коли ознакою генія завжди є всебічність, бо лише вона дає людині широкую орієнтацію навіть в якійсь одній галузі діяльності. Прикладів талантовитих людей можна навести багато і то зі всіх галузів науки, мистецтва, техніки, політики. Серед філософів високоталантовитими, але не геніальними людьми були Емпедокл, Епікур, Сенека, Джіордано Бруно, Бекон, Джон Стюарт Міль, Шопенгауер; серед письменників і поетів — Еврипід, Аристофан, Овідій, Петрарка, Віктор Гюґо, Леся Українка, Олесь. Всі вони дали високоартісні філософічні або літературні твори, але не створили нічого такого, що поклато б

початок нової визначної й вартісної течії в філософії або літературі. З іменем Епікура, нпр. зв'язується течія в галузі етики, що зветься епікурейством. Але це не є нова течія, бо в онтології Епікур наслідує і продовжує Демокрита, а в етиці продовжує і поглиблює Аристипа.

Геніяльних людей значно менше. В філософії такими були Сократ, Платон, Аристотель, Декарт, Лайбніц, Кант; в галузі літератури й поезії Софокл, Есхіл, Данте, Шекспір, Гете, Шевченко. Всі вони дали могутні твори, вплив яких буде відчуватися, поки існує людство й людська культура; всі вони були людьми з широкими інтересами і всебічним розвитком. Але на прикладі наведених вище геніяльних людей видно, як іноді трудно бува провести межу між високоталантовитою й геніяльною людиною. Перш за все маємо зазначити, що абсолютна творчість із нічого не властива людині, як істоті обмеженій в своїх силах і можливостях. Тому й геніяльна людина творить на якійсь основі, що певною мірою існувала до неї. Так само трудно встановити межі всебічності. Тому зачислюючи ту чи іншу видатну людину до категорії геніїв, треба брати до уваги не лише її творчість як таку, а й епоху, в яку вона жила, беручи епоху в цілому. Генії, звичайно, з'являються в переломові моменти історії людства, коли починається якийсь зворот в культурно-му чи політичному житті народу чи цілого людства. Генії це люди, що відзначені перстом Божим і покликані вести людство вперед.

Як визначення людей високої обдарованості, що відіграли велику роль в історії народу, часто вживають назву „велика людина“. Але з нею сполучують ріжний зміст. Більшість поняття великої людини ототожнюють з поняттям „геній“. Наприклад, Платона, Александра Македонського, Канта називають геніями і великими людьми. Проти цього заперечує, між іншим, відомий німецький філософ Шлеєрмахер, а слідом за ним і данський богослов мораліст Мартен-

сен. „Велика людина, — пише він, — не є просто геній, тому, що хоч геніяльність нероздільна з ним, однак геній — не завжди велика людина. Шекспір є великий поет, Рафаель і Моцарт — великі мистці, але лише на тій підставі називати їх великими людьми означало б невірнo вживати терміни. До поняття великої людини з конечністю стосується те, що вплив генія нерозривно зв'язується з впливом великої особистості, і що він спрямований не до одної якоїсь галузі людського сприймання, впливає не лише на окремі кола суспільства, а на суспільство в цілому, своєю творчою діяльністю викликає організацію суспільства, зі всією множиною сфер, сил і завдань“. („Моральне богослов'є“, стор. 258).

Звідси Мартенсен робить висновок, що велика людина не може мати місця в галузі мистецтва й науки, тому що ці галузі занадто вузькі й однобічні для великої людини. Великі люди, на його думку, можуть бути лише в галузі політичної і релігійної діяльності. „Великі люди, — пише він, — це ті, що заснували нові держави або відновили занепаді держави, хто спричинився до розквіту нового суспільного життя серед руїн, а також і ті, хто були засновниками релігії, або релігійними реформаторами і створили нові організації в галузі релігії“.

Тільки на цьому ґрунті відбувається той всеохоплюючий вплив, що просякає у всі класи і сфери суспільства“).

В наведених вище думках є певна рація. Одні з геніїв мають вплив більший або менший, ширший або вужчий. Так, нпр., Рафаель при всій безперечній геніяльності мав на європейське суспільство значно менший вплив, ніж Магомет на свім арабський. Але не можна погодитися з тим, що великі люди можуть бути лише в галузі політичної та релігійної діяльності. Коли навіть визнавати за великих людей лише тих геніїв, що своєю творчою діяльністю впливали на суспільство в цілому, то не можна не визнати за вели-

ких людей деяких письменників і поетів. Є поетичні твори, що протягом віків впливали на всі галузі життя народів і формували їх світогляд, побут вдачу і т. інш. Такими творами нпр., були „Іліяда” і „Однсея”. Тому, коли б Гомер був дійсною, а не вигаданою особою, ми мали б повне право назвати його великою людиною. Те ж саме треба сказати й про Шевченка. Своєю творчою діяльністю він поклав початок нового визвольного руху на Україні, що поступово розгорається у велике полум'я, в огні якого згорить неволя українського народу й народиться нова самостійна соборна Україна. „Кобзар” Шевченка має великий вплив на весь український нарід в цілому не залежно від місця народження, станової приналежності, стану освіти і т. інш. Тому ми маємо всі підстави Шевченка, що був у першу чергу поетом, називати великою людиною. Так само ми не можемо погодитися з Мартенсеном, коли він називає великими людьми тих, що „створили нові організації в галузі релігії”. Не всі ці організації були корисними для людства, а деякі з них, як напр. секта хлестів або скопців, являють собою кощунственну профанацію християнства.

Взагалі треба брати до уваги не тільки розміри впливу людини на суспільство, а також якість цього впливу.

Великою можна назвати тільки ту людину, що мала широкий **позитивний** вплив на людство, сприяла піднесенню його духовної й матеріальної культури, піднесенню його морального стану, ширила ідеї гуманності і т. інш. Сталін мав і має на життя численних мільонів людей такий вплив, яким користалися дуже мало видатних діячів історії. А проте його не можна назвати великою людиною, бо вплив його виключно руйнуючий і злочинно шкідливий.

Життєвий шлях людини може бути вдалим або невдалим, щасливим або нещасливим у великій залежності від того, чи йде вона своєю дорогою, або інакше, чи відповідає її професія покликанню. Ще Сковорода писав, що одною з причин нещастя й невдач є „не-

спродственні” природі заняття. Тому набирає великого значення питання про вибір професії, а, значить, і високої школи.

З цією метою в ХХ ст. в різних країнах, а особливо в Америці, застосовують тести для дослідження здібностей молоді до того чи того вида діяльності. Існують тести летунів, вагоновожатих і т. інш. Про них слід в основному сказати те ж саме, що й про тести загальної обдарованості.

Загальна й спеціальна обдарованість даються нам при народженні. Звідси виходить, що вирішальну роль має тут спадковість. Дійсно, досить часто буває так, що батьки передають свої таланти дітям. Так англійська родина Пітів протягом довгого часу давала визначних політичних діячів, родина Бахів протягом 10 поколінь давала визначних музик; славетний український поет Олесь передав свій поетичний талант сину — Ольжичу. Але передача талантів від батьків до дітей не є постійним явищем. Історія знає численні факти, що у талановитих і навіть геніяльних батьків були пересічні або навіть бездарні діти.

Є деякі підстави думати, що поява видатних, а особливо геніяльних людей обумовлюється самим ходом розвитку людства, чи окремих народів. В певний час з'являється геніяльна людина, кладе початок новій течії чи в політиці, чи в науці або мистецтві, а потім нові покоління продовжують те, що започаткував геній. Стоячи на засадах релігії, це явище можна з'ясувати, як дію Божого Правління.

Обдарованість характеризує не тільки окремих людей, а цілі народи. Не всі з них мали однакову роль у розвитку людської культури. Так, нпр., з цього погляду є різниця між англійцями чи французами, з одного боку і абесинцями чи корейцями з другого. Але разом з тим слід зазначити, що історія не знає жодного всебічно обдарованого народу. Найбільш наближаються до ідеалу всебічності старовинні греки, що залишили після себе величезну спадщину в галузі

науки, особливо філософії і педагогіки, в галузі скульптури, архітектури, поезії і т. інш. Але значно менше вони зробили в галузі права і в цьому їх доповнили римляни.

Взагалі, кожен нарід має свої особливі нахили і здібності, так би мовити, свою національну обдарованість. Так, напр., французи багато зробили в галузі математики й соціально-політичних наук, англійці — в галузі техніки й природознавства. Звертає на себе увагу той факт, що напрямок обдарованості народу може протягом віків під впливом різних чинників мінятися. Прикладом цього можуть бути, між іншими, італійці. Їх предки — римляни були добрими політиками, воювали й господарями. Італійці не зуміли, як слід налагодити свого політичного життя і, починаючи з середніх віків до останнього часу в міжнародньому житті були скорше об'єктом, а не суб'єктом, себто в багатьох випадках не вони самі, а хтось інший керував їх політичним життям.

Крім того, слід відзначити, що подібно до окремої людини, нація переживає певні періоди свого розвитку, себто має своє дитинство, юнацтво, дозрілий вік і старість. Відповідно до цього в історії народу є періоди розквіту його сил і періоди занепаду. Так, нпр., сучасні греки зовсім не подібні до своїх старовинних предків: за нові часи греки не дали жадного геніяльного мистця або філософа.

Різниця між народами щодо рівня обдарованості стала за основу т. зв. расової теорії. Представники її напр., французький соціолог Густав Лебон, поділяють нації на вищі, середні й нижчі. До перших належать ті народи, що ведуть перед в розвитку людства і визначаються винахідливістю і взагалі творчими здібностями. Це є французи, англійці, німці, скандинави, бельгійці, голландці, італійці, еспанці. До середніх рас належать народи, що, будучи позбавлені творчих здібностей і винахідливості, здібні переймати й засвоювати куль-

турні здобутки передових народів. Сюди, за Густавом Лебоном, належать слов'яни, японці та інші.

Нарешті, до нижчої групи Густав Лебон зачисляє народи, що, на його думку, не тільки нездатні до винахідництва і культурної творчості, а навіть не можуть засвоювати культурних здобутків вищих рас. Це — тубільці Америки, мурина, австралійці, полінезійці.

Саме на засадах такого поділу людства на вищі і нижчі раси заснована ідеологія націонал-соціалізму. Жах другої світової війни, подібна до большевицької жорстокість, що її виявили німці у цій війні, плянове й холодне нищення мільйонів людей через масові розстріли, спалювання живими в спеціальних печах, газування, прищеплювання людям, як тим крілкам, з експериментальною метою інфекційних хвороб, жорстокі медичні досліди над ними, що перетворювалися на жахливі тортури, — все це свідчить, яку велику моральну небезпеку для людства заховує в собі расова теорія. Під впливом її навіть інтелігентна людина, як, напр. німецькі лікарі, морально тупіє, перестає відчувати в другій людині не тільки образ і подобу Божу, а й подібну до себе істоту. Їх зовсім не зворушують муки жертв; навпаки, вони іноді мають їй особисту насолоду. Тому серед гестапівців як і серед енкаведистів, так багато садистів. Важко й уявити собі, до якого жахливого стану дійшло б людство, коли б на світі запанували расова теорія і зв'язана з нею ідеологія. Це було б світове канібальство, що спустошило б землю, знищило б всі здобутки людської культури, призвело б до того, що людина стала б найогиднішою твариною на землі.

З об'єктивного погляду не можна заперечувати того, що між народами є різниця в рівні їх культурного розвитку та їх ролі у творенні всесвітньої культури. Але це можна значною мірою пояснити несприятливими історичними, географічними, кліматичними та іншими умовами. Прикладом цього, між іншим, можуть бути українці. В княжий період вони були одним з найкультурніших

народів Європи, а тепер Україна не має своєї держави, а своїм культурним рівнем вона поступається не тільки перед Німеччиною, Англією та Францією, а навіть перед Польщею. Причина цього — в наших внутрішніх сварках і в геополітичному положенні Україна на відкритих просторах між Азією та Європою. При зміні міжнародних відносин, і взагалі політичної ситуації Україна зможе надолужити пригаяне і стати в ряди передових народів світу. Крім того, слід взяти до уваги те, про що ми згадували вище, а саме, що кожний нарід, як і окрема людина, проходить у свему розвитку певні періоди. Можливо, що деякі народи, як, нар., африканські тубільці перебувають ще в стані дитинства і в майбутньому їх чекає пишний розквіт своєї оригінальної культури.

Доказом цього між іншим може бути й те, що майже на ділому світі поневолені народи починають боротьбу за свою самостійну державу й національну культуру.

Нарешті, не слід забувати, що на світі мало залишилося народів, що в непорушності зберегли расову чистоту. Ще в старі часи в наслідок воєн, переселень, торговельних стосунків і т. інш. народи змішувались між собою, завдяки чому змінювалися їх фізичні і психічні риси. Принаймні в Європі в кінці середніх і на початку нових віків майже не було народів чистої раси. Наприклад, німці, які за Гітлера так підносили ідею расової чистоти, фактично не були чистими германцями. Прусаки, що виявили себе, як найзавзятіші нацисти, мають в собі багато слов'янської крові. А останній час, особливо після другої світової війни процес змішування рас іде надзвичайно швидкими темпами і в широкому масштабі. І знову ж таки, як на сміх нацистам, найширше він розгорнувся на теренах Німеччини. На Сході — це домішка крові російської польської й монгольської, на Заході — домішка крові американської, муринаської і частково української й російської.

Нацисти дивляться на змішування рас, як на явище виключно негативне, як на таке, що мусить повести за собою виродження нації, внутрішню боротьбу, розклад держави й занепад культури.

Наука ще не дослідила ґрунтовно наслідків змішування ріжних рас. Але деякі факти свідчать про те, що таке змішування дає іноді дуже позитивні наслідки. Від мішаних подруж часто родились талановиті і навіть геніяльні діти. Таким напр. був Пушкін, в якому текла муринаська кров, Лермонтов, предками якого були шкоти, Олександр Дюма, що мав в собі африканську кров, Державин і Турґенєв, що мали в собі кров монгольську.

Тип

Людину не можна уявляти лише як індивідуума, що має свої психічні і фізичні властивості. Вона разом з тим є член суспільства. Аристотель мав всі права назвати людину „зоон політикон“, себто громадською твариною. Археологія доводить, що в доісторичні часи люди жили великими родинами, а потім племенами. В часи історичні творяться нації і, як їх політичне оформлення — держави. Живучи в суспільстві, людина виконує певну громадські обов'язки, разом з іншими членами свого народу бере участь у творенні матеріяльних і духових вартостей, захищає свою батьківщину, живе спільним релігійним життям, разом з іншими розважається. Роля людини в суспільному житті подвійна. З одного боку вона активна, а з другого, — пасивна. Людина своєю працею і взагалі поведінкою дає щось суспільству, а з другого боку, вона щось бере від нього. Ці дві сторони суспільного життя людини, міцно зв'язані між собою так, що іноді між ними трудно провести межу. Працюючи для суспільства в будь якій галузі культурної діяльності, людина використовує існуючу вже техніку, засвоюючи щось від суспільства, вона по-своєму переоблює його і цим вносить в нього щось своє.

Отже, суспільство є дуже важливим чинником у формуванні людської особистості. Але дія цього чинника цілком інакша, ніж темперамента і обдарованости. Тим часом, коли останні визначають риси, якими людина відрізняється від інших людей, під впливом суспільства у людини виробляються риси, спільні з іншими членами свого народу. І це не є риси, що характеризують лише сучасників людини, а й його предків, культурні здобутки яких передаються від покоління до покоління. Завдяки цим рисам людина стає членом нації, як органічної єдності поколінь минулих, сучасних і майбутніх.

Отже, суму властивостей людини, які вона одержує від суспільства і які роблять її подібною до інших членів останнього, можна назвати типом.

Термін „тип” широко вживається в історії письменства і в літературній критиці для означення мистецьких образів, що втілюють в собі характерні риси, спільні для якоїсь категорії людей. Так, напр., Ярема є тип гайдаамки, Катерина — української покритки часів кріпацтва, гоголівський Плюшкин, — тип скнири поміщика, Чічіков — тип спекулянта часів кріпащини.

В психології термін „тип” вживається значно рідше. Для характеристики елементів, що з них складається особистість, психологи звичайно обмежуються термінами „темперамент” і „характер”.

Відомий фізіолог, психолог і педагог П. Лесгафт для характеристики людини вживає ще термін „тип”. Він його розуміє так, як зазначили ми вище, себто, як сукупність рис, що виробляються в людини під впливом суспільного оточення. В своїй дуже цікавій праці „Шкільні типи” Лесгафт з'ясовує генезу різних шкільних типів і подає характеристику їх.

Тип людини за Лесгафтом, починає формуватись ще в ранньому дитинстві в умовах родинного життя. Основним чинником при цьому є різні форми впливу на дитину з боку дорослих, або, як каже Лесгафт, різних форми подразнень. Вони можуть бути природні або штучні, бути заснованими на якихось принципах і бути

послідовними, або безпринциповими і непослідовними. Штучні, або додаткові подразнення Лесгафт поділяє на кари і нагороди. В зв'язку з цим Лесгафт розподіляє дітей за такими типами:

Лицемірний,
м'яко забитий
злісно забитий,
честолюбний,
добродушний,
пригнічений,
нормальний.

Лицемірний тип виробляється у дитини в таких умовах, коли оточуючі дитину люди, в першу чергу батьки, керуються в своєму житті егоїстичними інтересами й позбавлені будь яких принципів. У відношеннях до дітей ця безпринциповість виявляється у відсутності якоїсь певної лінії. Напр., сьогодні батьки можуть побити дитину за те, що вона затаїла щось від них, а завтра за те, що вона передала комусь чужому зміст розмови між батьками.

В таких умовах у дитини не виробляються сталі принципи моралі. В своїй поведінці вона, за прикладом батьків, привчається керуватись егоїстичними мотивами і пристосовуватись до ситуації. Коли для такої дитини буває це вигідним, то вона може брехати і лицемірити.

Таке ж лицемірство і нещирість дитина виявляє і в школі. Вона намагається всіма засобами звернути на себе увагу вчителя й заслужити його ласку. Але цього вона прагне досягти не ретельним і сумлінним виконанням шкільних завдань, не доброю поведінкою, а чисто зовнішніми засобами. Підчас лекції на запитання вчителя вона перша підносить руку і поводить себе так, щоб учитель звернув на неї увагу. На перервах вона підходить до учителя, ласкаво розмовляє з ним, леститься до нього. Але їй не властива щира любов і пошана до вчителя; лицемірна дитина навітьне від того, щоб іноді посміятися з нього. Не здібна

лицемірна дитина і до щирої дружби зі шкільними товаришами. Вона намагається зійтись зі сильнішими або багатшими товаришами і виявляє призирство до бідних і слабих. Іноді вона не від того, щоб донести на своїх товаришів.

Після закінчення школи з таких учнів виходять лицеміри, безпринципові егоїсти, що керуються в житті особистими інтересами та іноді не зупиняються і перед дрібними злочинами.

Мняко — забитий тип виробляється в умовах чисто тваринної любові батьків, зокрема матерів до своїх дітей. Мати, керуючись виключно материнським інстинктом і не думаючи про виховання у дитини високих духовних рис, всю увагу звертає на те, щоб задовольнити в першу чергу її матеріальні потреби і дати їй максимум задоволення. Вона настирливо годує дитину, напихає її солодощами. Боячись, що б дитина не застудилась і не захворіла, така мати занадто кутає дитину, особливо, коли виносить або виводить її на свіже повітря. Вона намагається все зробити для дитини і звільнити її від найменшого напруження. Навіть тоді, коли дитина підросте, мати одягає й умиває її, на прогулянці водить її за руку. Особливо ж вона турбується, щоб дитина їла. Часто навіть тоді, коли дитина має 6-7 років, мати годус її з ложки. До цього ще треба додати безконечні пестощі дитини, поцілунки, ласки і т. інш.

Всі ці ніжності й турботи буквально забивають дитину, позбавляють її всякої енергії й ініціатива. Вона звикає, що за неї все зроблять, і тому вона не знає ніяких обов'язків, а лише ставить вимоги до інших.

Виходить дійсно мняко забитий, або заласканий тип. В школі такі діти виявляють повну безпомічність. Їм трудно дається навчання, бо вони не звикли до найменшого напруження думки, вони не уважно сидять в класі і з трудом розуміють учителя. На перервах вони звичайно не беруть участі в грах товаришів і без-

помічно стоять в стороні. Звичайно, учні кепкують з таких дітей, а ті відповідають на це слізьми.

Звичайно, діти мняко забитого типу погано вчаться і потребують у науці сторонньої допомоги. Найчастіше, поки діти вчаться в молодших класах, їм допомагають батьки: розв'язують їм математичні задачі, пишуть виклади і т. інш. Зможні батьки для своїх безпорадних дітей часто наймають репетиторів. А це ще більше посилює їх безпорадність.

Безпорадними недорослями виходять діти мняко-забитого типу і в житті. На посаду вони влаштовуються лише за протекцією, яку знаходять не вони самі, а родичі. До праці вони ставляться без зацікавлення і не виявляють в ній жадної ініціативи.

Протилежність мняко-забитого типу є тип злісно забитий. Виробляється він в умовах жорстокого виховання, коли, як засіб впливу, вживаються карі. Останні озлоблюють дитину, особливо, коли вони несправедливі. Дитина перестає любити батьків, а іноді навіть відчуває до них злобу й бажання помсти. Разом з тим у неї взагалі розвивається недовіра до людей і в першу чергу до дорослих. Вона замикається в собі і робиться підозрілою.

Відповідно до цього вона поводить себе і в школі. До вчителя вона ставиться без пошани та з недовірям і часто намагається чимсь нашкодити йому. Саме діти цього типу часто порушують в класі дисципліну, і то в залісний спосіб. Але коли вчитель своєю тактовністю й чутливістю зуміє викликати у такого учня довіра до себе, той починає ставитись до нього з пошаною і навіть з любов'ю.

В протилежність до дитини лицемірного типу, учень зліснозабитого типу сходиться переважно з упослідженими товаришами, особливо з тими, кого зневажають і ображають. Він підтримує й захищає їх.

Як бачимо, дитина злісно-забитого типу не позбавлена позитивних і навіть шляхетних рис, спираючись на які

школа може виправити її і направити на вірний життєвий шлях.

Але, коли цього не станеться, з дітей цього типу виростають озлоблені песимісти, що часто мають нахил топити в алкоголі свої неприємні переживання.

Честолюбний тип, за Лесгафтом, виробляється тоді, коли дорослі зловживають додатковими подразненнями в формі нагороди або перебільшених похвал. Честолюбні батьки, а особливо матері, помітивши у своєї дитини якісь здібності, часто хвалять її, особливо в присутності сторонніх людей. Наприклад, коли дитина непогано декламує вірші, батьки пророкують їй славу великого артиста і артистичні здібності її в супроводі безмежних похвал часто демонструють перед чужими людьми. Крім того, честолюбні батьки з метою посилити роботу дитини над собою, часто за якое виконане завдання дають дитині подарунки. Іноді навіть вони попереджують її про це приблизно в такій формі: „Як що принесеш зі школи високі оцінки, одержиш те то й те то.” В наслідок такого виховання дитина привчається в своїй поведінці керуватись міркуваннями про те, які наслідки для неї особисто принесе той чи той вчинок її. Це особливо виявляється у відношенні її до навчання. Її цікавить на зміст того, що вона вивчає, а похвала чи нагорода, що вона одержить за вивчений вірш чи розв'язану задачу.

Звідси виникає тенденція користуватись у навчанні більше пам'яттю, ніж логічним мисленням, бо це є легший і скорший шлях до досягнення мети, якою є похвала або нагорода. Своєю чергою така метода засвоєння навчального матеріалу призводить до поверховості мислення. Для дитини честолюбного типу у її відношення до знання на першому місці стоїть бажання „блиснути”, показати свою вищість перед іншими. Лесгафт яскраво характеризує поведінку дитини цього типу підчас шкільної лекції. Коли вчитель ставить перед клясою запитання, то честолюбець не поспішає, як це робить лицемір, підносити руку. Він

вичікує, поки товариші виявлять своє незнання. Тоді він підносить руку і зі свідомістю своєї переваги дає відповідь на запитання вчителя. Одним із найважливіших стимулів ретельності в навчанні честолюбця є висока оцінка. Він хоче бути першим учнем в класі і це примушує його вчитись. А проте, коли оцінки перестають його цікавити, він перестає і вчитись. Тому часто трапляється таке. Учні, що закінчили гімназію з золотими медалями, бувають посередніми або й слабкими студентами високої школи.

Поверховність мислення честолюбця спричинюється до того, що у нього не виробляється твердих моральних принципів. Це виявляється у його відношеннях до людей, зокрема до вчителя й товаришів. Честолюбець, як правило, не ставиться до вчителя зі щирою повагою і любов'ю. Мало здібний він і до правдивої дружби. В школі він сходиться переважно з дітьми багатих або знаних батьків і з презирством ставиться до дітей бідних або дітей тих, хто не має в суспільстві певного становища.

Свою характеристику дитини честолюбного типу Лесгафт ілюстрував дуже цікавим прикладом. Багаті російські поміщики мали єдину дочку. Чомусь вони уявили, що вона обдарована великими здібностями і часто демонстрували ті здібності перед знайомими. Коли дівчина трохи підросла, батьки часто їздили з нею закордон, ввели її по картинних галереях, музеях, показували їй пам'ятники, старовинні будинки і т. інш. В день народження дівчини організувалась пишна урочистість: в парку запалювались численні бенгальські вогні, збирались численні селяни, і дівчина в розкішному убранні виходила на балкон і декламувала вірші. І це все закінчилось дуже сумно. Коли дівчина підросла, батьки віддали її до однієї зі старших класів гімназії. Але тут виявилось, що вона зовсім нездібна вчитись, бо наука вимагає систематичної й напруженої праці.

Що саме зловживання похвалами й нагородами виховує дітей честолюбного типу, про це свідчить такий факт. Нерідко буває так, що батьки нерівно ставляться до дітей: одних вони люблять і безперестанно хвалять і нагороджують їх, других не люблять і часто навіть несправедливо ганяють і карають. Із перших виробляються честолюбці, із других діти злісно забитого типу.

На думку Лесгафта, із дітей честолюбного типу, коли школа не виправить їх, виходять честолюбці, що в житті керуються виключно мотивами особистої користи або пиhi. Будучи урядовцями або громадськими діячами, вони не тільки виявляють безпринциповість і холодне відношення до людей, а іноді, керуючись егоїстичними мотивами, можуть іти на підкуп і будьякі злочинства.

Від дітей лицемірного, м'яко забитого, злісно забитого і честолюбного типу дуже відрізняються діти добродушного типу. Цей тип виробляється в таких умовах, коли дорослі і в першу чергу батьки не насилують дитину, а розумно шклюються про неї і дають їй можливість природньо розвиватись.

На думку Лесгафта, цей тип найчастіше виробляється в умовах сільського життя. Живучи серед природи і користуючись в розумних межах свободою, дитина має можливість приглядатись до різноманітних явищ природи і вдмуватись в них. Її розумовий розвиток іде повільно і спокійно. Вона цікавиться навколишніми явищами не для того, щоб потім похвалитись своїми знаннями, а тому, що ті явища вабять її до себе і вона хоче зрозуміти їх. Тому у неї порівняно рано розвивається логічне мислення, а разом з тим і моральні принципи.

В школі така дитина виявляє велику цікавість до науки. Її цікавлять не похвали, не нагороди і оцінки, а знання само по собі. Тому в процесі навчання вона намагається в першу чергу зрозуміти навчальний матеріал, а не засвоїти його механічно, як це робить честолю-

бець. У відношенні до оточуючих її людей добродушна дитина являє довірливість, з пошаною ставиться до вчителя і щиро прив'язується до нього. Та коли учитель виявляє несправедливість або якісь негативні риси поведінки і вдачі, добродушна дитина від нього відвертається.

Таку ж щирість виявляє дитина добродушного типу і у відношенні до своїх товаришів. Вона не робить вибору між багатими і бідними, між знатними й незнатними, а ставиться до кожного відповідно до його внутрішніх якостей. Вона позбавлена заздрости, ділиться своїми знаннями з товаришами і охоче допомагає їм.

Із дітей цього типу виростають чесні, принципові діячі, що на перше місце ставлять інтереси суспільства. У відношеннях з людьми вони щирі й сердечні й охоче допомагають тим, хто потребує їх допомоги або поради.

Хибою людей цього типу, на думку Лесгафта, є деяка слабкість волі, відсутність твердості й упертості.

До добродушного типу деякими рисами наближається тип пригніченої дитини. Він виробляється в чесних, працьовитих, але бідних родинах, де батьки люблять дітей, але через бідність не можуть створити для них добрих матеріальних умов життя. Діти бачать тяжкий труд батьків і привчаються рано розуміти їх стан і співчувати їм. Щоб полегшити становище батьків, діти чим можуть допомагають їм. Все це сприяє розвитку співчутливості й сердечності. Але тяжкі умови матеріального життя рано пригнічують дитину. Думки її занадто рано зосереджуються на злободенних питаннях матеріального життя, а це зупиняє розвиток дитячої фантазії і позбавляє дитину чистої, нічим не засмученої радості. Звідси передчасна серйозність таких дітей.

В школі діти пригніченого типу ретельно вчать, дотримуються приписів шкільної дисципліни, щиро ставляться до вчителя й товаришів, але їм бракує оригінальності й певності своїх сил.

З таких дітей виходять чесні труженики, що ретельно виконують свої обов'язки, але позбавлені ініціативи і потрібної в житті бадьорости.

Подана Лесгафтом характеристика шкільних типів має велику вартість не лише з психологічного, а й з педагогічного боку. Вона показує, які шкідливі наслідки дає невірне виховання дітей, і тому може бути добрим керівництвом для батьків і педагогів. Але вона не охоплює всіх можливих типів людини, на яку впливають ще інші численні чинники. Сюди треба зачислити властивості нації й умови її життя та розвитку, національні традиції, релігію, рівень і особливості культури населення, серед якого живе дана людина, її заняття і т. інш.

Отже, крім названих вище типів, слід ще відрізняти типи національні, що характеризують не расові властивості людини, не її обдарованість, що передаються по спадковості, а ті риси нації, що відбивають її світогляд, особливості культури, відношення до інших націй і т. інш. Є безперечно значна різниця не тільки між сучасними німцями і китайцями, що живуть одні від других на віддалі якихось 10.000 кілометрів, а й між типовими німцем і французом, що живуть у сусідніх державах. Оскільки тип в основному відбиває не спадкові, а мінливі риси нації — він міняється в зв'язку з ходом історії даного народу. Так існує велика різниця не тільки між типовим атенянином часів Перікла і таким же атенянином часів римського панування, а й між атенянами часів Візантійської імперії і сучасним нам греком. Але коли ми кажемо про зміну національного типу, то зміна ця не може бути цілком радикальною, поки нарід не втратив своїх національних традицій, а, значить і своєї національності. Так із покоління в покоління передаються основні риси і напрямки світогляду, що відрізняють один нарід від іншого, передаються моральні погляди. Довго тримаються в народі традиції родинного і громадського життя, що кладуть свій відбиток на кожного окремого

члена нації. Так в сучасному типовому упістові можна бачити деякі риси Володимира Мономаха і навіть Євстава Хороброго. Сучасні кращі українські жінки мають дещо спільного з Ярославною, що з Путівля визирала свого чоловіка князя Ігора, і з плачем зверталась до сонця, вітра й усїєї природи, щоб повернула їй її лада; а сучасна українка, підчас німецької навали проходила тисячі кілометрів, терпіла голод і холод, ризикувала життям, аби тільки побачить забраного в полон чоловіка, і цим навіть зворушувала іноді за кам'янілі серця німецьких командантів.

Крім того, є типи, що відбивають особливості релігії або віровизнання. Так, напр., існує певна різниця не тільки між католиком еспанцем і протестанцем голландцем, а й між католиком і протестантом німцями. Є різниця між москвином православним і розкольником, так само, як між православним українцем і сектантом.

Існують також професійні типи. Раніш ми писали про те, як праця впливає на психічні властивості людини. Отже, існують типи хлібороба, робітника, ученого, мистця, педагога і т. д. Мало того, кожна галузь тієї чи тієї професійної праці має свій особливий вплив на психіку людини і тому, крім основних професійних типів, існують ще й професійні підтипи. Так, нпр., існує певна різниця між типовим вуглекопом і шофером, між педагогом дошкільником і викладачем старших класів гімназії. А зате не слід перебільшувати впливу праці на психіку людини, як це роблять марксисты. Виходячи з тези: „буття визначає свідомість людини”, вони зовсім ігнорують властивості національні, релігійні і т. інш.

Всупереч їх твердження ми мусимо констатувати існування значної різниці в психічних властивостях англійського і російського робітника, німецького й російського хлібороба. І це залежить не тільки від рівня техніки виробництва (чого звичайно заперечувати

не можна), а й від інших чинників, як національні властивості, релігійні погляди, традиції і т. інш.

Нарешті слід відзначити вплив на людину політичних умов життя. Один тип людини виховується в державах, де панує свобода, і зовсім інший тип в державах тоталітарних, що тримаються терором. З цього погляду цікаво порівняти ССРСР і ЗДА. ССРСР є країна, де людина не сміє мати своїх переконань, де вона мусить не тільки діяти, а навіть і думати так, як наказує ЦК комуністичної партії. Крім того, вона мусить всіма способами і на кожному році виявляти відданість комуністичній партії і славославить „геніяльного батька народів, найвидатнішого ученого в світі, геніяльного стратега” тов. Сталіна. Інакше, коли людина виявить хоч найменше ухилення „від генеральної лінії комуністичної партії”, коли вона не тільки наслідитися щось недобре сказати про Сталіна, а навіть промовчати, коли інші галасують Сталінові славу, її чекають різні репресії включно до заслання а навіть розстрілу.

Такі умови політичного життя в ССРСР сприяють вихованню серед населення типу, що його назвав Лесгафт лицемірним. Ніколи й ніде не величали так людину, як величають в ССРСР Сталіна. Його не тільки називають провідником народів, геніяльним політиком, ученим, стратегом а навіть сонцем. В звертанні грузинського ЦК партії так сказано: „Коли б зайшло сонце, то ти будеш світити нам, Сталіне”. Портретами Сталіна обвішані всі стіни в будинках ССРСР, статуями пообставлені всі вулиці. Це справжнє обожнювання. Але було б помилкою думати, що все це робиться щиро. Для більшості населення ССРСР, навіть для багатьох партійців, ясно, що Сталін — найжорстокіший і найпідступніший в світі тиран і узурпатор, що ССРСР є не країна радісного й щасливого життя, а країна страшного насильства, експлуатації і неймовірних тортур.

Тому беззастережна відданість комуністичній партії і обожнювання Сталіна в багатьох випадках є найогид-

ніше лицемірство, викликане бажанням врятувати своє життя і мати якісь особисті вигоди.

З другого боку в ССРСР дуже поширений тип людини, що за характеристикою Лесгафта можна назвати злісно забитою. Це ті мільйони нещасних жертв большевицького терора, що без всякої вини гинув в советських концтаборах, працюють на каторжній праці в копальнях, болотах, на каналах, ті, що терплять нечувані тортури в катівнях НКВД, це також ті, що, не відчуваючи за собою жодної вини, тремтять перед загрозою арешту і знищення. Всі вони повні злоби проти большевицької влади і разом з тим замкнуті в собі й недовірливі до інших.

Інший тип властивий американцям. В ЗДА існує політична свобода. Американці не тільки вибирають собі президента і депутатів до парламенту, а мають повне право критикувати обраний ними уряд і в тому числі голову його. Виховавшись в таких політичних умовах, вони з великим трудом розуміють советську дійсність. Папр., чуючи скарги на жорстокість Сталіна, на жадливий советський режим, вони наївно заявляють; „коли Вам не подобається Сталін, виберіть собі іншого”.

Характер

Коли всяке психологічне поняття з трунощами піддається визначенню, то особливо це стосується до поняття „характер”. Звичайно під цим словом розуміється сукупність рис, що ними одна людина відрізняється від іншої. Іноді цьому термінові надають ще ширшого значення, коли хочуть розуміти під ним різницю не тільки між людьми, а і всякими взагалі речами, живими й неживими, конкретними й абстрактними. Так в літературі і науці зустрічаються такі вирази: характер „місцевості”, характер „світогляду” „характер творчості” і т. інш.

Ясно, що таке широке розуміння змісту терміну „характер” позбавляє його чіткості й виразності. Так,

коли б ми в психології вживали термін характер, як означення певної суми властивостей, що ними одна людина відрізняється від другої, то ми б тоді примушені були або відмовитись від таких термінів, як темперамент, тип, обдарованість і т. інш., або погодитись з невивражним значенням самого терміну „характер”. Тому в інтересах ясности і чіткості психологічних понять і уявлень слід обмежити зміст поняття „характер”. Перш за все ми не будемо під характером розуміти чисто інтелектуальних рис людини. Ми не можемо, напр., сказати, що людина має дурний або розумний характер. Не будемо під характером також розуміти той чи той рівень знань людини, зацікавленість її тими чи іншими науками, тим чи тим фахом. Під характером ми будемо розуміти в першу чергу сукупність вольових і емоційних властивостей, якими одна людина відрізняється від другої. Але цим ми не хочемо сказати, що ці властивості цілком незалежні від інтелекту людини і що при характеристиці останньої їх можна зовсім ігнорувати. Таке обмеження змісту поняття „характер” вживається, як один із засобів психологічного абстрагування з метою кращої й ґрунтовнішої аналізи психічного життя й психічних властивостей людини.

Отже, ми передусім з'ясуємо різницю між темпераментом, обдарованістю і типом з одного боку, і характером з другого. Нагадаємо, що під темпераментом і обдарованістю ми розуміємо переважно природні, або вроджені властивості людини, а під типом ті властивості, що виробляються в неї під впливом соціального оточення. Виходить, що ті й інші властивості в своїй основі не залежать від самої людини, інакше, не залежать від її волі. Навпаки, визначаючи характер в першу чергу як сукупність вольових властивостей, ми можемо сказати, що людина, як вільна істота, сама бере участь у творенні свого характеру, що є завершенням у формуванні людської особистості.

Мусимо підкреслити, що коли ми говоримо про творення людиною свого характеру, то ми не розуміємо

його в абсолютному сенсі, як творення на піску, без певної, уже даної основи. Такою основою в першу чергу є темперамент, обдарованість і тип. Вони являють собою ніби потенції, що людина, вільна істота, як образ і подоба Божя, може розвинути або занехати, може спрямувати їх в той чи інший бік, може нарешті відповідно до своїх прагнень переробити їх. В цьому саме і полягає творення характеру. Зупинімося в першу чергу над тим, в чім може полягати праця людини над своїм темпераментом.

Як ми показали вище, кожний темперамент включає в собі риси позитивні і негативні. Так, нпр., позитивною рисою сангвініка є його життєрадісність, холерика — наполегливість і енергійність, меланхоліка — глибина переживань і зідбність до самоаналізи, флегматика — урівноваженість і зідбність тримати душевий спокій. Негативні риси сангвініка — поверховність і легковажність, холерика — афективність, або вибуховість, меланхоліка — нахил до смутку і замкненість, флегматика — повільність у діях і небезпека байдужості.

Людина може цілком підпадати впливу свого природного темпераменту, або може перероблювати його, послаблюючи риси негативні і посилюючи риси позитивні, і нарешті вона може використати природні властивості свого темпераменту з доброю або злою метою.

Для прикладу візьмемо темперамент холеричний, що відзначається вибуховістю і агресивністю. Холерик, що не хоче працювати над собою, буде вибухати і підпадати афектам з найменшого приводу і цим буде даремно виснажати свої сили і без потреби викликати в інших вороже ставлення до себе і тим ускладняти своє життя. Але він може і працювати над своїм темпераментом. Систематичними зусиллями волі він може виробити у себе стриманість, а властиву йому з природи енергію і упертість спрямовувати в бік якоїсь ідейної, корисної праці. З цією метою може бути використана навіть властива холерикові вибуховість. Він може стримувати її в звичайних стосунках з людьми і таким чином підтри-

мувати добрі відносини з ними. Але він може дати їй повну волю в боротьбі зі злом, приміром, у своїх виступах перед громадою, або в пресі. Такі темпераменти виступи, пройняті високими, шляхетними ідеями, часто справляють сильне вражіння і скорше досягають мети, ніж виступи спокійні й холодні.

Те ж саме треба сказати й про обдарованість. Людина може, як той негідний євангельський раб, закопати свої таланти у землю, не розвивати й не використовувати їх. Вона може використовувати свій талант на добро або на зло. Все це залежить від її волі. Напр., людина, що має письменницький талант, попрацювавши над собою й оволодівши мистецькою технікою, може писати високомистецькі й високоідейні твори і цим вести суспільство до правди й добра. Але вона може свої мистецькі здібності використати для того, щоб писати порнографічні й цинічні твори і цим розпалювати у своїх читачів тваринні інстинкти й розкладати їх морально.

Дуже складне питання про відношення між характером і типом.

Тип ми визначили, як певну сукупність властивостей людини, що являють собою наслідок впливу на неї суспільства: родини, школи, умов праці, національних традицій, релігійних вірувань, властивих даному суспільству і т. інш. Вплив цей може бути сильнішим або слабшим, особа може цілком підлягати йому, або ставити йому опір в тій чи іншій формі.

На більшість людей вплив суспільного оточення дуже великий, в наслідок чого людина втрачає свої індивідуальні властивості і стає у більшості своїх рис подібною до всіх інших членів суспільства. Вона має такий самий, як інші світогляд, такі ж самі заботи, ті ж самі звичаї, так, як всі, вона одягається, взагалі вона позбавлена всякої оригінальності і навіть боїться цю оригінальність у чомусь виявити. Її власна особистість, так он мовити, поглинена суспільством. Це так звана пересічна, або сіра людина.

Як бачимо, такі властивості психіки виробляються в наслідок пасивності людини, слабости її волі або недостатньої свідомости своєї особистої людської гідності.

Протилежним до цього є необгрунтовано й необдумане негативне ставлення до впливу суспільства. Є люди, що, бажаючи зберегти незалежність своєї особи, намагаються діяти не тільки не так, як діє більшість суспільства, а навіть діяти навпаки тому, що прийнято більшістю. Вони намагаються якнайбільше відрізнятись від інших. Це так звані „оригінали”, або „диваки”. В одних дивацтво виявляється в тому, що вони безпідставно заперечують існуючі в суспільстві релігійні, моральні чи політичні погляди і намагаються ширити погляди протилежні. Другі виявляють свою оригінальність в своєму побуті, одежі, манірах і т. інш.

Такі явища нагадують нам негативізм підлітків, про що ми писали вище. В основі їх лежать ті ж самі властивості психіки, що й в основі негативізму, а саме: хворобливе намагання ствердити за всяку ціну своє „я” при відсутності достатнього інтелектуального розвитку і справжньої оригінальності. Основне правило поведінки „оригіналів”, як і підлітків, може бути висловлене словами: „Хоч гірше, та інше”.

Нарешті, в людини може бути свідоме й розумне критичне ставлення до впливу суспільства. Вона шанує свою людську гідність і свідомо зберігає свою свободу. Але разом з тим вона усвідомлює велику вагу суспільства й цінує те, що створене ним у минулих віках, і що твориться в сучасному. В усьому цьому вона відрізняє додатне і від’ємне. Перше вона приймає, друге заперечує й відкидає. Візьмемо для ілюстрації найпростіший приклад. В українському суспільстві прийнято відзначати дні народження членів родини урочистою вечерею або обідом, на які закликаються родичі і знайомі. Як правило, на таких зборах люди багато п’ють, а іноді, як це буває в Канаді, жертвують на благодійні установи, газети і т. інш. Такі

існуючі звичаї, що стали традицією. Уявім тепер свідому людину, що є ворогом алкогольних напоїв, але шанує кращі українські традиції. Вона теж відзначає, приміром, день народження своєї дружини урочистим обідом, але без всякої випивки. Замість того вона ті гроші, що мали б піти на випивку, жертвує на якоесь добре діло і пропонує своїм гостям зробити те ж саме. Щоб дати своїм гостям можливість замість п'яного чаду, пережити справжні веселощі й радість, така людина організує гґи, музичні виступи, співи, деклямацію кращих віршів, читання мистецьких творів, цікаві спогади, розмови на теми мистецькі, філософічні і т. інш. Все це така людина робить не з бажання „оригінальності”, не з бажання робити не так, як люде, а з переконання, що такий спосіб відзначити уродини своєї дружини кращий і розумніший, ніж спосіб загално прийнятий.

Таке ж саме ставлення думаючої й поважаючої себе людини і до тих власних психічних рис, що виробило їх у неї суспільство. Одні з цих рис, а саме ті, що вона визнає за позитивні, вона плекає й розвиває в собі, риси ж негативні переборює.

Складний процес формування людської особистости на ґрунті темпераменту, обдарованости, типу і природніх властивостей тіла може в основному буде зведений до двох процесів: засвоєння і діяльности, або асиміляції і продукції. Найпростіше це з'ясувати на прикладі розвитку організму людини. Організм для свого росту вимагає їжі, повітря й сонця. Все це людина засвоює і асимілює відповідно до своєї природи: рослинна і тваринна їжа перетворюється в кров, м'язи, товщ і т. інш. Легені людини засвоюють кисень і виділяють вуглець і т. інш. Це процес засвоєння. Але поряд з тим іде процес діяльности. Засвоєна їжа утворює в організмі людини запас енергії, що виявляється в ріжній діяльності, несвідомих або свідомих рухах. Між цими двома процесами, що відбуваються в організмі людини є міцний взаємний зв'язок. Асиміляція

є необхідною умовою діяльности, бо без енергії, накопиченої в організмі в наслідок харчування, була б неможлива діяльність і навіть організм не міг би існувати; з другого боку, діяльність стимулює харчування і обмін речовин в організмі, без чого він теж не міг би існувати. І разом з тим харчування й діяльність обумовлюють зростання організму та його розвиток.

Приблизно таким же шляхом відбувається і психічний розвиток людини. Вона засвоює найрізноманітніші вражіння зовнішнього і внутрішнього. Так створюється у людини уявлення про природу і людину, що потім переробляється і стає за основу світогляду. Крім того, людина засвоює велику силу знань і уявлень, що передаються з покоління в покоління по традиції. Вона читає книжки, газети, буває в кіно і театрах, засвоює звичаї і погляди навколишнього суспільства і т. п. Але вартість того, що людина засвоює, неоднакова, а значить, неоднаковий вплив і на формування характеру, як неоднаковий вплив і їжі на формування тіла людини. Але й у психічному, як і в фізичному розвитку, людина не тільки засвоює, а й діє. Вона реалізує свої знання й уявлення в різних формах діяльности; засвоюючи здобутки культури попередніх поколінь, вона вносить у скарбницю її й свої придбання. Збагачуючи скарбницю національної і вселюдської культури, людина збільшує і вартості своєї власної душі.

Таке формування особистости через процес засвоєння і продукції може відбуватися при ріжній участі свободної волі людини. Вона може без критики засвоювати і впливи оточення, може без боротьби підлягати інстинктовним потягненням, або може вибирати і засвоювати те, що вона визнає за вартісне, і відкидати те, що визнає за шкідливе і безвартісне.

Тільки в останньому випадку ми можемо сказати, що людина формує свій характер, бо тільки тоді вона панує над своїм тілом, своїми пристрастями.

Тому можна сказати, що людина морально відповідає за свій характер. Як той євангельський раб, вона не відповідає за кількість одержаних від володаря талантів, а відповідає за те, що зробила з ними.

Праця над формуванням своєї особистості або над характером, може мати різні форми. Найчіткіша й найвиразніша між ними та, коли людина наперед ставить завдання виховати у себе певні риси вдачі. Найяскравішим прикладом цього може бути аскет. Мета його зробити себе гідним Царства Небесного. З цієї метою він систематично й уперто переборює риси, що суперечать вимогам християнської моралі, і виховує риси, що їй відповідають. Зокрема, він намагається перебороти пристрасті, що панують над більшістю людей, і зробити своє тіло знаряддям духа. З цієї метою аскет обмежує себе в їжі, відмовляється від родинного життя і т. інш. Щоб перебороти в собі гріховні думки й бажання, аскет перебуває в молитві або посилено працює. Через молитву він прагне також до єднання з Богом, до високих містичних переживань. Відриваючи свої думки від всякої земної вартості, аскет всі свої думки зосереджує на величності й милості Божої, він читає Святе Письмо, заглиблюється в споглядання Божої могутності й премудрости, як вони виявляються в природі. Разом з тим аскет заглиблюється в себе, згадує своє минуле життя, аналізує свої сучасні переживання, молиться, щоб Бог простив йому провини минулого і допоміг йому перебороти гріховні риси вдачі.

Це є одна з найвиразніших форм самовиховання, що має свою довгу історію і свою вироблену віками систему, або краще, системи, бо є декілька систем чернецького виховання й самовиховання. В наслідок його люди часто мінялися радикальним способом. В життях святих ми читаємо про випадки, коли навіть великі грішники й грішниці, покаювшись у своєму злочинному й розпусному житті, ішли до скиту або монастиря і після декількох років робились іншими людьми.

Подібна праця людини над собою можлива і в умовах світського життя. Так, нпр., людина, що поставила собі за мету стати добрим педагогом, може систематично й планоно виховувати в собі риси потрібні для педагогічної діяльності, і переборювати риси, що їй завважають.

Так майбутній педагог озброює себе відповідними знаннями, виробляє в себе вміння володіти словом, вивчає психологію дитинства, виховує в себе стриманість і т. інш.

Власне самовиховання — це основний шлях формування характеру. Але він не виключає виховання, себто організованого й плянового керівництва людиною на шляху формування і особистості. Ці два шляхи здебільшого з'єднуються і доповнюють себе. Так в монастирях є настоятелі, ігумени, є й послушники, в школі є учитель-керівник і учні, що розвиваються під керівництвом учителів, у війську є старші й молодші командири, що провадять вишкіл підлеглих їм вояків. Та коли йде справа про виховання особистості, то воно тільки тоді може бути ефективним, коли спирається на самовиховання й кінець-кінцем переходить у нього. Те, що насильно прищиплюється людині, не може бути тривким.

Виховання й самовиховання — це свідомо організовані і систематично здійснювані способи формування характеру. Але, крім того, людина може працювати над собою спорадично в умовах щоденного життя. Передусім це різні форми співдії і співжиття з іншими людьми. Тут можлива взаємна підтримка і ворожнеча, допомога і перешкоди, симпатія і антипатія. В таких різноманітних і складних обставинах людина передусім пізнає інших людей з їх добрими і злими властивостями і привчається відповідно до цього діяти. Разом з тим вона краще пізнає й саму себе зі своїми позитивними й негативними рисами. Це дає людині доброї волі можливість попрацювати над собою, переборювати в собі бодай без системи і пляну свої негативні риси,

що утруднюють наше життя і спричинюють нам невдачі й зайві напруженості.

Могутнім чинником у формуванні характеру є праця.

Всяка праця, особливо вільна, вимагає напруження волі: в процесі її виробляються такі риси, як здібність планування, керування рухами своєї тіла або думкою, переборення інертності, настрійливість і т. інш.

В процесі праці у людини виробляються навички, що стають, як кажуть, її другою натурою. Людина привчається певним способом думати й діяти. Так виробляються більш-менш чітко визначені риси вдачі. Знаючи їх, наперед можна приблизно сказати, як дана людина буде поводити себе в певній ситуації.

Формування характеру, як вияв свободної волі людини, не обмежується лиш впливом її на суто психічні особливості, отримані від природи й суспільства. Не слід забувати, що людина є психофізична істота, що між тілом і душею людини є тісний зв'язок, який має характер взаємного впливу. Але це взаємовідношення і взаємний вплив може бути різний. У поведінці і внутрішньому житті людини може переважати тіло з його фізіологічними процесами і потребами і навпаки, може переважати дух, що панує над тілом, як своїм знаряддям.

Питання про межі впливу свободної і розумної волі людини наука лише намітила, але ще не розв'язала. Ми вже згадували вище, що славетний лікар Шталь визнає, як факт, що душа людини створює собі тіло. Це твердження трудно довести конкретними фактами, коли мати на увазі період раннього дитинства людини. В цей період психічне життя її складається з підсвідомих процесів, що лише частково і то з великими труднощами даються для дослідження. Але, якщо мати на увазі той період життя людини, коли у неї прокидається й розвивається свідомість, то ми маємо численні факти, які підтверджують вплив психіки людини на формування й розвиток тіла. На цьому між іншим заснована галузь психології, що зветься фізіономікою.

Як показує сама назва цієї науки, вона в першу чергу досліджує відображення психічних рис людини на обличчі: в напруженні або ослабленні мускулатури певних частин обличчя, а особливо у виразі очей. Очі, як кажуть, є дзеркало душі. В них відбивається навколишній світ і через них виглядає жива душа людини зі всім багатством і різноманітністю своїх переживань.

Фізіономіка ще нова наука; можна сказати навіть, що вона ще не піднеслася на рівень справжньої науки. Але, як практична галузь знання, вона існує з того часу, як існує людина. Навіть мала дитина, що тільки починає розмовляти, розуміє бодай елементарно переживання людини на підставі виразу її обличчя, і в першу чергу виразу очей.

Очі часто зраджують людину. В тих випадках, коли вона хоче щось із своїх внутрішніх переживань приховати, або коли вона буває нещирою, її викривають очі, і тому лукава людина не дивиться просто в обличчя тих, з ким вона розмовляє. Але й це викриває її.

Внутрішні переживання людини, виявляючись переважно у виразі обличчя, виявляються також у рухах рук, у ході, у всій її постаті. Прибиту горем людину можна пізнати ззаду, навіть не дивлячись на її обличчя. Німі сцени в драматичних виставах при вмільй грі акторів, дають іноді більше, ніж монолози й діалоги. З особливим успіхом використовував їх, між іншим, відомий режисер Станіславський.

Коли якісь переживання часто повторюються у людини, вони фіксуються в її тілі, надаючи йому певного характеру, приємного або неприємного, симпатичного або антипатичного. На цьому засноване й почуття краси, що виникає у нас, коли ми дивимося на людину. Ми, звичайно, милуємось природними формами людини, кольором її шкіри, пишним волоссям, але духово розвинена людина перш за все милується виразом обличчя людини і в першу чергу виразом її очей, бо саме в цьому відбивається вища краса, краса людської душі.

Але від свобідної волі людини значною мірою залежить і здоров'я людини. Розумна і вольова людина, будучи з природи слабою, може зміцнити своє здоров'я, дотримуючись правил гігієни, ведучи регулярний образ життя. Навпаки, людина нерозумна і слабовільна, будучи з природи здоровою, може стати кволою і хворою через нерозумний образ життя. Зусиллям волі людина іноді може навіть перебороти хворобу й фізичну слабкість, і навпаки занепад духа, смуток і відчай можуть привести до хвороби.

Отже, твердження, що людина творить своє тіло, а значить і відповідальна за нього, має свій певний сенс. Звичайно, це твердження не треба розуміти так, що всі властивості нашого тіла залежать від нас. Багато між нами є такого, що стоїть поза нашою волею, але багато є й такого, що великою мірою залежить від нас.

Праця формує не тільки психічні властивості людини, а й властивості фізичні. Мимо того, що вона зміцнює мускулатуру, вона ще впливає на форму тіла, статуру, ходу і т. інш.

Процес формування особистості через працю, як і формування її в суспільних стосунках, може мати плановий і організований, і безплановий та неорганізований характер.

Зрозуміло, що в першому випадку формування особистості мусить переходити швидше і з кращим наслідком. Тому то культурні народи надають все більшої й більшої ролі шкільному вихованню, збільшуючи терміни його. Є підстави думати, що, коли не станеться всесвітньої катастрофи, що призведе до повного занепаду людську культуру, майже вся молодь до 20-25 років буде отримувати шкільне виховання. Тільки до цього треба додати такі міркування:

1. До цього часу школи у більшості народів майже виключно дбали про навчання молоді, себто про інтелектуальне виховання, і мало дбали про виховання волі й характеру.

2. Виховання мусить бути органічно зв'язане з самовихованням. Починаючи з наймолодших років, батьки і школа, керуючи процесом формування особистості дитини, мусить розвивати в неї активність і ініціативу, виховувати у неї свідомість і почуття відповідальності не тільки за свою працю, а й за поведінку взагалі. З кожним роком перебування дитини в школі ініціатива та активність її мають поширюватися і поглиблюватися, так щоб учень, кінчаючи школу, виходив з неї коли не сформованою особистістю, то принаймні людиною з виробленими основними позитивними рисами вдачі та знаннями й навичками, потрібними для дальшої праці над собою.

Характер як цілість

Вище ми накреслили в загальних рисах той шлях, яким відбувається творення людської особистості і зокрема характеру людини. Але характер не є конгломерат психічних і фізичних властивостей її: він є певна цілість, в якій ці властивості і в першу чергу властивості вольові й емоційні органічно об'єднані між собою.

Тому не про всяку людину можна сказати що вона має характер. Характер має лише той, хто являє собою суцільну особистість з чітко визначеними рисами. Суцільність надає визначеності й поведінці людини, як в особистому, так і в громадському житті. Тому значну частину людей можна назвати безхарактерними. Така назва не завжди означає наявність, а тим більше перевагу негативних рис. Безхарактерна людина може бути доброю, лагідною, увічливою й доброзичливою, але ці риси не бувають органічно поєднані з іншими рисами людини, і тому в її поведінці можуть бути часті суперечності.

Безхарактерна людина в одних умовах життя може виявити чесність і принциповість, а в інших виявити нечесність, підпавши під вплив інших людей або власного тимчасового настрою. Безхарактерній людині вла-

стива нестійкість, що виявнюється слабкістю волі. Навпаки, людина з характером завжди відзначається стійкістю, хоч може була аморальною.

В літературі прикладом цього може бути скупий рицар із одноіменної драми Пушкіна. Про нього не можна сказати, що він безхарактерна людина. Навпаки, він має міцну волю і певну, тверду лінію поведінки. Його бажання й емоції сильні і чітко визначені. Але вони занадто вузькі. Всі сили душі скупого лицаря сконцентровані на жадобі до золота. Всі інші інтереси й бажання його завмерли: він не тільки байдужий до єдиного свого сина, а й до власних потреб. Володіючи величезними скарбами, він живе, як останній злидар, відмовляючи собі і їжі й одежі.

Мета життя, як стрижень характеру

Суцільність і гармонійність характеру, як і взагалі характер у цілому не даються людині від природи, — вони є наслідком наполегливої роботи людини над собою. Кожне інстинктовне потягнення людини, кожне зовнішнє подразнення, що вона сприймає, в більшій або меншій мірі порушують у неї стан рівноваги і спрямовують її енергію в певний бік. Тому, щоб бути гармонійною й суцільною, людина мусить підкорювати своїй волі ці потягнення і вражіння, щоб вони стали органічними елементами особистості. Таке опанування своїм тілом і своїми внутрішніми переживаннями можливо лише при тій умові, що в свідомості людини є якась ієрархія вартостей, яка дає можливість кожній речі, кожному переживанню визначити належне йому місце. Але сама оцінка вартостей має спиратись на якийсь один загальний критерій. Отже таким критерієм є розуміння людиною мети життя. Для пояснення цієї думки візьмемо найпростіші приклади. Уявім собі двох людей, із котрих один поставив, як мету свого життя, здобути славу хороброго вояка, а другий стави за всяку ціну мільйонером. Зрозуміло, що для першого

високими вартостями будуть патріотизм, мужність, принциповість, фізична сила й витривалість, знання військової справи, вміння володіти зброєю і т. інш. Для другого більшість названих рис не являють собою вартостей, а деякі можуть бути навіть небажаними. Такою напр. небажаючою рисою може бути принциповість і безкомпромісовість, особливо для того, хто вирішив розбагатіти за всяку ціну. Навпаки, вартостями для такої людини є ощадливість, що може межувати зі скнирством, добре знання комерційної справи, вміння швидко орієнтуватися в становищі ринків, велика наполегливість у добуванні грошей і т. інш.

Основна життєва мета, що її ставить перед собою людина, є рушійною силою в діяльності її, тим стрижнем, навколо якого концентруються сили і здібності її. Тому можна сказати, що вона, як вираз волі людини, формує її психічно й навіть фізично. Тут цілком виправдується вчення Аристотеля про ентелехію, себто про ту формуючу силу, що властива кожній речі, кожній істоті. Різниця між людиною, з одного боку, та рослиною й твариною, з другого, полягає в тому, що в останніх ця формуюча сила діє стихійно, несвідомо, у людини ж, принаймні на вищих ступнях розвитку, вона діє свідомо.

Людина сама ставить перед собою ту чи іншу життєву мету. Відповідно до цієї мети вона не тільки діє, а й виховує й перевиховує себе, себто формує свою особистість. Для прикладу візьмемо людину, що поставила собі завдання боротися за визволення поневоленої Батьківщини. Така людина не тільки йде у бій з ворогом, а ще й відповідним способом готує себе до боротьби; вивчає історію Батьківщини, психологію свого і чужого народу, озброюється знанням військової техніки, засвоює її практично, займається гімнастикою, загартовує своє тіло, щоб воно було відпорним на всякі дії підсоння і т. інш. В наслідок такої роботи над собою в ім'я високої мети звільнення Батьківщини, людина підносить на вищий рівень ті риси, що у неї були, і виро-

бляє у себе деякі нові... Вона стає ніби новою людиною не тільки з боку психічного, а й фізичного. Важко вказати межі тим змінам і удосконаленням особистих властивостей, що їх може досягти людина, яка всі свої сили віддала для досягнення якоїсь мети.

Демостен хотів бути славетним оратором. Але він з природи мав хибу, що, здавалось би, виключала саму можливість бути навіть посереднім промовцем: він дуже загикувався. І ось він наполегливо працює над удосконаленням своєї дикції й посиленням голосу. На березі моря він набирає в рот камінців і так деклямує або виголошує промови, намагаючись перекричати шум морських хвиль. Крім того, він слухає кращих ораторів, вивчає літературу і т. інш. В наслідок такої роботи над собою Демостен став найславетнішим оратором старого світу. Випадок з Демостеном не єдиний. Мій близький колега по високій школі професор Володимир Щепотієв теж з природи був гикавим. Але упертою й систематичною працею він досяг того, що став блискучим промовцем з чіткою, виразною й милозвучною дикцією, виразною мімікою, — промовцем, що мав свій власний мистецько-ораторський стиль і міг би в кращих умовах політичного життя нашої країни створити свою школу ораторського мистецтва.

Прикладом того, як служіння якійсь меті може вплинути на фізичні властивості людини, можуть бути між іншим, мандрівники в недосліджені ще країни і між ними Свен Гедін. Уродженець Скандинавії, що має морське помірно-холодне підсоння він поставив собі мету дослідити середньо-азійські височини з їх сухим, різко-континентальним підсонням. Йому товаришували в дорозі декілька тубільців носильщиків і погоничів. Це люди, що виростили в умовах суворого підсоння й звикли до спеки й холоду. І все ж таки більшість їх не витримала мандрівки і в дорозі померли, а скандинавець Свен Гедін завдяки моці своєї волі й загартованості свого тіла, що було наслідком впертої праці над собою, витримав.

Але справа не тільки в здоров'ї й витривалості тіла. Життєва мета, як стрижень особистості, як усвідомлена ентелехія, формує й тіло людини, накладає свій відбиток на риси й вираз обличчя, на статуру, ходу, жести і т. інш. Типового вченого дослідника, що весь віддався своїй роботі, легко впізнати між сотнею інших людей.

Так само легко пізнати хороброго, ідейного, вояка, що жертвенно бореться за високу ідею. Ідейність і хоробрість, що базуються на безкомпромісовій боротьбі його за волю Батьківщини, відбуваються у виразі його очей, в постаті, в ході.

РИСИ ХАРАКТЕРУ

Егоцентричні характери

Історія психології, як науки, знає немало спроб побудувати класифікацію характерів, себто поділити їх на декілька категорій, або типів, що мають спільні риси. Зрозуміло, що такий розподіл має умовне значення. Як ми зазначили вище, людина є неповторна особистість, що має свої, їй тільки властиві риси. Але й умовна класифікація характерів людини має в собі багато труднощів. Всяка класифікація будь у якій галузі знання, тільки тоді може бути визнана за наукову, коли вона в свою основу, як принцип розподілу, кладе якусь істотну ознаку речей або явищ. Це саме тому, що всі інші другорядні ознаки виникають із ознаки істотної. Так нпр., в зоології прийнято ділити тварин на хижаків і травоядів. Як бачимо, в основу поділу тут покладено спосіб харчування тварини. Це є істотна ознака, бо від неї залежить будова не тільки органів травоваріння тварини, а й будова її організму в цілому. Тому, коли б ми, приміром, ніколи не ба-

чили кенгури, але знали точно місце її в системі наукової класифікації тварин, ми могли б бодай в загальних рисах вірно уявити її.

Помилкою більшості існуючих в психології класифікацій характерів є те, що вони за вихідну точку, й основу беруть якісь неістотні риси характеру. Так, нпр., французький психолог Полян за основу розподілу характерів бере властивості процесів асоціації людини. Виходячи з цього, Полян виділяє, між іншим, окрему групу людей урівноважених, себто таких, у яких переважають асоціації подібності. Протилежна їй є група людей незрівноважених, або гістеричних, що у них переважає асоціація контрасту. Не заперечуючи деякого значення такої класифікації, як засобу, що деякою мірою допомагає розбиратись у властивостях людської вдачі, ми все ж таки не можемо визнати її за цілком наукову, бо спосіб асоціації не є основна риса характеру людини.

Вище з наукового погляду стоїть класифікація характерів, що її створив наш земляк, полтавець Лазурський, професор Петербургського університету. В основу розподілу характерів він кладе певне співвідношення в психіці людини психічних процесів: інтелектуальних, емоційних і вольових. Звідси — група людей з перевагою інтелектуальних процесів, або інтелектуалістичної вдачі, група людей з перевагою процесів емоційних або емоційної вдачі, а також характери, що обумовлюються різними комбінаціями трьох вище названих психічних процесів.

Але і цієї класифікації ми не можемо визнати за цілком наукову. Як і класифікація Полана, вона за основу бере не істотні риси характеру людини. Мало того, обидві ці класифікації виходять з невірнього розуміння самого поняття „характер”. Особливості асоціацій, перевага в психіці процесів розумових, емоційних або вольових — все це властивості, що дають людині від природи і тому визначають темперамент або обдарованість. Що ж до характеру, то він, як це ми

показали вище, є в першу чергу наслідок роботи людини над собою, є вияв її свободної волі.

Взагалі ж ми мусимо зазначити, що психологія ще не має достатніх даних для побудови справді наукової класифікації характеру людини. Тому ми не беремо на себе сміливості дати таку класифікацію і обмежуємося лише тим, що відзначимо деякі найважливіші риси, якими відрізняються характери людей.

Але тут повстає питання, чи слід виключити в нашу характеристику людей, що їх називають безхарактерними, або безхребетними. Вище ми писали, що характер є наслідком свідомої праці людини сильної волі над собою. Оскільки ж значна частина людей не працює над собою і перебуває під великим впливом афектів, пристрастей і мінливих обставин життя, то ми маємо право називати їх безхарактерними, себто такими, що не мають своїх стійких, чітко визначених рис, бо такі можуть бути тільки у людини, що працює на собою.

А проте ми могли б відмовитися від характеристики таких людей, коли б їх було мало, або коли б можна було провести між характерними і безхарактерними чітку межу, інакше, коли б саме поняття характеру включало в себе якийсь абсолютний зміст.

Але в дійсності цього нема. Навіть люди, що ми визнаємо у них сильний і чітко визначений характер, лише частково опанували свої природні властивості і на їх основі сформували свою особистість. В окремі моменти свого життя і в окремих властивостях своєї вдачі вони перебувають або під впливом природженої їм стихії або під впливом випадкових неопанованих ними умов оточення.

З другого боку, люди, що їх звичайно називають безхарактерними, будучи в основному рабами природжених їм властивостей і випадкових умов оточення, в той же час виявляють якусь волю і хоч в якійсь мірі спрямовують свою поведінку і беруть участь у формуванні своєї особистості. Коли б ми заперечували це, ми мусили б були відмовитись визнавати у цих людей сво-

бідну волю, інакше кажучи, відмовитись визнавати їх за людей.

Тому при аналізі рис характеру ми будемо мати на увазі як тих, кого називають характерними, так і тих, яких називають безхарактерними.

Вихідною точкою для нас буде твердження, що стрижнем характеру є певна життєва мета, що обумовлює психічні, а по часті й фізичні властивості людини.

З цього погляду маємо в першу чергу розподілити людей на таких, що мають чітко визначену життєву мету і таких, що не мають її. Останніх часто звать в суспільстві безхребетними. І це має свою підставу, бо, як ми показали вище, чітко визначена життєва мета є стрижнем вдачі людини.

В свою чергу і безхребетність може мати різні форми. Є люди, що взагалі не задумуються над своїм життям й живуть даною хвилиною. Причиною такої вдачі найчастіше буває легковажність, як наслідок поверховості мислення. Іноді відсутність у людини певної життєвої мети пояснюється занепадом духа, зневір'ям у житті, в наслідок чого людина, як кажуть, опускає руки і пливе по течії, нічого доброго в майбутньому для себе не чекаючи. Таке може трапитися навіть з людьми, що раніше прагнули до якоїсь мети, а потім через всякі невдачі розчорувались в житті й загубили віру в себе. Але спільною рисою людей обох вказаних вище категорій є слабкість волі.

Крім того, безхребетність може полягати і в тому, що людина, навіть ставлячи свідомо мету життя, плянуючи його, не може твердо зупинитись на якійсь одній основній меті. Таке явище часто трапляється в період юнацтва, особливо при виборі професії. А іноді така роздвоєність психіки залишається в дорозрілому віці. Людина ввесь час хитається між різними життєвими завданнями, переживаючи іноді тяжку внутрішню боротьбу. Особливою формою такої роздвоєності вдачі є роздвоєність на моральному ґрунті. Людина в одні моменти свого життя прагне до правди й добра, хоче

жити відповідно законам високої християнської моралі, а потім зневірюється в усьому цьому, перестає вірити в ідеали, а іноді й сама стає на шлях аморальності й злочинства. Тип такої людини якразово й глибоко відбив Достоевський в особі Розкольниковога в романі „Злочин і кара”.

Роздвоєність особистості може набути патологічних форм, у наслідок чого людина в різні моменти так різко міняється, що здається, ніби це не одна, а дві різні особи.

Зрозуміло, що відсутність у людини певної життєвої мети, а тим більше роздвоєність особистості відбивається негативно на всіх властивостях психіки людини та на її діяльності. Людина тоді не може зосередити своїх сил протягом довгого часу на чомусь одному, часто не доводить початого діла до кінця, не може мати глибокого морального задоволення зі своєї праці, часто переживає внутрішню боротьбу й розчарування.

Зовсім інші риси має людина, що чітко встановила собі певну життєву мету і твердо прагне досягнути її.

Тоді всі сили її діють в одному напрямку і це забезпечує їй успіх в житті й діяльності. Таку людину не зупиняють перепони: вона переборює їх і не впадає у відчай, бо вірить у свої сили й свою перемогу. Таких людей можна назвати суцільними натурами. Всі їх властивості, як психічні, так і фізичні являють собою органічну цілість, в центрі якої стоїть основна життєва мета.

Вона не виключає інших завдань, але підкоряє їх собі на засадах ієрархії вартостей. Найвища вартість для такої людини — це основна життєва мета, інші вартості в певному порядку підкоряються їй.

Для прикладу візьмемо людину, що все своє життя присвятила боротьбі за волю Батьківщини. Для неї, як і для багатьох, великою вартістю є родина, дружина й діти, вона, як і більшість, тішиться радощами родинного життя. Але, коли настає такий момент, що треба

йти в бій за Батьківщину, вона без вагання залишає родину і йде туди, куди її кличе обов'язок.

Суцільність вдачі, як протилежність хаотичності або роздвоєності, звичайно з'єднується з гармонійністю. Це означає, що всі сили людини діють і розвиваються в одну напрямку, у внутрішній погодженості між собою. Коли така гармонійність базується на широкій основі і включає багатогранні інтереси й прагнення, то таку вдачу можна назвати всебічною.

А проте ми тут мусимо зазначити, що повна гармонійність і всебічність є лише ідеал, до якого прагне людина, але ніколи не може досягти його повністю.

Історія знає декілька видатних людей, що їх називають гармонійними і всебічно розвиненими особистостями. Таким нпр. був Перікл, що об'єднував в собі красу тіла й духа, був широко освіченою людиною, мав міцну волю, відзначався мужністю і завдяки цим рисам мав такий вплив на життя свого народу, що вік, в якому він жив, названо віком Перікла.

В нові віки прикладом гармонійності й всебічності може бути геніальний німецький поет Гете. Як і Перікл, він відзначився зовнішньою красою й міцним здоров'ям; його твори свідчать про надзвичайно високу мистецьку обдарованість. Разом з тим Гете був визначним науковцем і брав активну участь у державному й політичному житті свого народу.

А проте ні Перікла, ні Гете ми не можемо назвати гармонійними і всебічними особистостями в повному розумінні цих слів. Гете не раз переживав внутрішні суперечності; будучи в основному оптимістом, мав в собі глибоко заховані песимістичні риси. Про це з особливою переконливістю свідчать розмови Гете з Еккерманом. Ось деякі уривки з них: „На мене завжди дивились, як на улюбленця долі, та й я сам не буду скаржитись на хід мого життя і не буду ганити його, як негідний; але насправді моє життя було не що інше, як клопоти й праця, і я цілком можу сказати, що протягом своїх 75 років я властиво не відчував пов-

ного задоволення жодного повного місяця. Це було вічне вкочування каменя, що його постійно треба було вкочувати знову”.

Так само песимістично висловлюється Гете і про долю людства: „Людність безперечно стає розумнішою й перебагачивішою, але не скільки не кращою, не щасливішою і не діяльнішою, або й коли стає такою, то тільки тимчасово. Я передбачаю, що настане час, коли Бог не буде вже мати жодної радості від людського роду і все творіння розіб'є вщент, щоб цілком відновити його” (Еккерман „Розмова з Гете”).

Крім єдності й стійкості основної життєвої мети, або мінливості й нестійкості її, на характер людини великий вплив має самий зміст такої мети. Тут в першу чергу може йти мова про спрямування психіки людини та її діяльності в бік „я”, своєї власної особи, або в бік „не я”, зовнішнього світу. Першу групу характерів ми назвемо егоцентричними. Як показав Кречмер, егоцентризм, або інтродутованість психіки, є властивість т. з. шизоїдного темпераменту. Але ця риса може стати й властивістю характеру. В першу чергу егоцентриками стають ті, хто має до цього природні нахили. Але людина, працюючи над собою, може свідомо спрямувати свої інтереси переважно в бік зовнішнього світу. З другого боку, хто з природи має ціклоїдний темперамент, з тих чи інших причин може стати егоцентриком.

Своєю чергою егоцентризм може мати різні форми в залежності від морального рівня людини. Від'ємною формою його є егоїзм, себто така властивість вдачі, при якій людина виключно дбає про свої власні інтереси, ігноруючи інтереси інших людей. До останніх вони ставляться як до засобу, а не як до мети. Звідси — самозакочаність і безпідставна самовпевненість В. тих же випадках, коли життя б'є по самолюбству егоїста, у нього розвивається хороблива образливість, недовіря, а іноді заздрість.

У родинному житті егоїст часто буває тираном і експлоататором інших членів родини. Нпр., чоловік

вимагає від жінки, щоб вона все для нього робила, ні в чому не допомагаючи їй. Подібно до цього жінка вимагає від чоловіка, щоб він задовольняв всі її примхи.

Таке ж ставлення егоїста і до суспільства й до громадської праці. І тут на першому плані стоять його власні особисті інтереси.

Взагалі егоїст знає лише свої права, але не хоче знати обов'язків.

Дуже поширений серед суспільства тип вузького егоїста, що в своєму житті керується правилом: „моя хата з краю, нічого не знаю”. Це людина, що цілком увійшла в дрібні інтереси свого життя і нічим іншим не цікавиться. Як правило, вона байдужа до громадського й політичного життя. Останнє цікавить таку людину тільки тоді, коли події починають загрожувати її власним інтересам. Вона байдужа до чужого горя і чужих радощів. Звичайно, такі люди бувають скрупними і дуже рідко діляться з кимсь своїм майном. Яскравим прикладом егоїста може бути Плюшкін з поеми Гоголя „Мертві душі”. Єдина мета його життя — зібрати як мога більше всякого майна, і він зносить у свою хату все, що тільки побачить: уламки заліза, старе лахміття, ганчірки і т. інш. Будучи багатою людиною, він не тільки відмовляє у всьому своїм дітям, що кінець-кінцем залишають його, а навіть відмовляє собі самому: живе напівголодним, одягається в найбрудніше лахміття. В Плюшкіна егоїзм, як скиристь досягає патологічних форм. Звичайні форми вузького егоїзму відбив Чехов у своїх численних оповіданнях. Це переважно урядовці, що живуть дрібними інтересами щоденного життя.

На службу вони дивляться виключно як на джерело матеріального існування і тому працюють без захоплення, формально відбуваючи свої обов'язки. Цікавить їх переважно платня, чини й ордени. А оскільки це все великою мірою залежить від „начальства”, — то звідси — улесливість перед ним, і запобігання ласки, що часто сполучуються з пониженням своєї

гідності. Але егоїзм людей цього типу не має агресивного характеру.

У відношеннях до інших вони звичайно обмежуються дрібною заздрістю й пересудами. Та й ці вияви агресивності в основі своїй спрямовані на те, щоб чимось заповнити своє вузьке й беззмистовне життя. Взагалі це дуже поширений тип людини, що її звичайно звать „обивателем”, або міщанином.

Особливо сприятливим ґрунтом для появи такого типу є одноманітне, бідне змістом і безперспективне громадське життя. В таких умовах людина перестає цікавитися цим життям і, йдучи за голосом своїх особистих інстинктів і потягнень, живе переважно своїми власними інтересами.

Такий тип людини особливо був поширений на Україні в XIX і XX ст. Самодержавний царський режим, що зводив до мінімум активну участь в державному житті, національний гніт, що не давав можливості розгорнути національну творчу роботу, — все це робило людей пасивними і замкнутими в межах своїх особистих інтересів. Звідси — тип селянина, що обгородився тинами й обміжками і поза ними нічим не цікавиться. Звідси тип інтелігента, що, крім служби, цікавиться лише своїм добробутом, картами, гостюванням та інколи фліртом.

Відсутність у людини якихось широких і високих інтересів, кінець-кінцем зводять її до стану тваринного життя, коли вона стає рабом власних інстинктів і нездорових навичок. Так, між іншим, витворюється типи обідалькі-пьяка. Мету життя вони вбачають в тому, щоб добре попоїсти й випити.

До цього треба додати, що людина іноді стає пияком у наслідок життєвих невдач і розчарувань. Але й тут кінець-кінцем основою є егоїзм і відсутність стійких широких і високих прагнень. Людина, що має такі прагнення, завжди зуміє перебороти свій відчай і знайти гідний вихід з тяжкої ситуації.

До цього ж типу егоїстів треба віднести й тих, що у них в житті панує статевий інстинкт. В літературі цей тип з особливою яскравістю відбито в особі Дон Жуана. Іноді статева розпустність набуває особливо патологічних форм. Як на приклад, можна вказати на римську матрону Мессаліну.

Спільною рисою схарактеризованих вище типів є вузькість інтересів, спрямування життя в бік задоволення переважно матеріальних потреб і то у вузьких рамках. Це все „обивателі”.

Але на засадах прагнення до матеріальних благ утворюється ще інший тип людини, з широким розмахом і великою ініціативою. Це великі купці, підприємці, фабриканти. Їх теж можна віднести до типу егоїстів, але їх егоїзм інший, ніж егоїзм Плюшкіна, або скупого лицаря, що хиріє над скринями з золотом. Вони переважно не зберігають, а набувають і то з великим ризиком. Якраз в цьому, в ствердженні своєї особистості вони й відчують велику насолоду. Придбавши велике майно, розбудувавши велике підприємство, такі люди часто виявляють щедрість, з охотою жертвують на всякі харитативні установи, на високі школи, наукові інституції і т. інш. Такі люди, коли їх егоїзм не переступає певних меж, часто бувають корисними державі. Завдяки їх ініціативі і винахідливості розвивається торгівля й промисловість і підноситься матеріальний добробут населення. Людей цього типу багато мали й мають ЗДА. На Україні такими були Харитоненко й Терещенко, що виключно завдяки власній ініціативі стали великими підприємцями-власниками цукроварень і разом з тим відомими меценатами. На прикладі їх можна бачити, як іноді розумний егоїзм збігається з інтересами суспільства.

До цього ще маємо додати, що не кожний підприємець є егоїст. Можуть бути великі підприємці, що керуються в своїй діяльності переважно інтересами держави і суспільства й самовіддано служать їй.

Поряд в типами егоїста-обивателя і підприємця існує ще тип егоїста, що його можна назвати агресором. Це люди здебільшого енергійної вдачі, з сильними почуттями. Вони не тільки захищають свої власні інтереси, а намагаються збудувати власний добробут, порушуючи права й інтереси інших. Щоб досягти свого, вони не зупиняються навіть перед злочинством. Такими в першу чергу є нечесні „стяжатели”. Типовим з цього погляду є Чічіков, герой „Мертвих душ” Гоголя. Ще будучи хлопцем, він в своєму житті керувався виключно мотивом власної вигоди, застосовуючи при цьому улесливість і підступ, і виявляючи невдячність до тих, хто допомагав йому. Коли він виріс, та поставив собі за мету стати великим поміщиком, а як засіб для цього, вибрав шахрайство.

Такий тип дуже поширений серед суспільства. Це всякого рода шахраї, що в ім'я своєї наживи грабують громадське і державне майно, вживаючи для цього брехню, фальшування документів і т. інш.

А проте люди такого типу не поривають зв'язків з суспільством і не йдуть відверто проти прийнятої в суспільстві моралі. Навпаки вони намагаються вдавати з себе високоморальних і чесних людей.

Але завжди існував й існує тип людини-злочинця. Це злодії, грабіжники, убивці, для яких злочин став справжньою професією. В середні віки такими були нормани, що своїми грабунками і вбивствами наводили страх на мешканців Європи. В початку нових віків такими були англійські та інші пірати.

В Росії грабунками вславилися т. зв. ушкуйники, що грабували і вбивали мешканців горішнього Поволжя. Дуже характеристичним є те, що серед таких злочинців грабунки і вбивства часто трактувались, як своєрідна чеснота, як вияв „широкої натури”. В народній творчості навіть існує цикл т. зв. розбійницьких пісень, в яких відомих розбійників оспівують як героїв. В росіян в пам'яті народній до останнього часу збері-

гається ім'я Стеньки Разіна, на Україні — ім'я Кармелюка.

Але між тим і другим є велика різниця. Кармелюк не був грабіжником. Він був месником за знущання панів над кріпаками і тому користався заслуженою славою серед українських селян. Стенька Разін був великим грабіжником, людиною дуже жорстокою. В пісні „Із-за острова Буяна” розповідається, як він кинув у річку свою полонянку, перську княжну, тільки тому, що п'яна ватага його товаришів поглузувала з нього: „тільки ночь с ней провозілся, а на утро бабой встал”.

Третю групу людей егоїстичної вдачі становлять ті, що їх можна назвати честолюбцями і владолюбцями. Характеристику честолюбного типу, як це ми згадували раніш, дав ще Лестаж. Характерною ознакою людини цього типу є те, що вона в своїй поведінці керується переважно мотивами честолюбства. Звідси поверховність і безпринциповість. А проте ці риси психіки можуть бути усунені в наслідок виховання або самовиховання. Коли ж цього не станеться, честолюбний тип перетворюється в честолюбний характер.

Честолюбців можна поділити на дві групи: дрібних і великих. Дрібні честолюбці — це так би мовити, актори, що завжди грають якусь роллю з метою звернути на себе увагу суспільства, чимсь виділитись або підняти над іншими в його очах. Честолюбець пишається чим тільки може: службовим станом, чинами, званням, майном, зовнішнім виглядом, навіть одежею. Він нецирий і поверховний. Коли це буде науковий робітник, то він не захоплюється глибоко якоюсь науковою проблемою, а працює для того, щоб одержати високий науковий ступінь або ім'я великого науковця, вживаючи для цього все-до-наукові засоби. Коли це письменник або поет, то він пристає до якоїсь модної течії, будучи позбавленим справжньої оригінальності, він намагається бути оригінальним у своїх творах, він виступає проти традицій в літературі і моралі, і не тому, що піднісся вище їх, а тому, що хоче придбати славу

оригінального письменника чи поета. В українській літературі найбільш типовим з цього погляду був Семенко.

Коли честолюбець посідає якусь громадську або державну посаду, він з погордою ставиться до тих, що стоять нижче його, і всякими, часто нечесними способами намагається просунутись вперед.

Іноді честолюбство в таких людей набуває смішних, навіть дитячих форм. Одержавши якусь відзнаку, чин чи звання, такі люди підкреслюють це на кожному кроці, щоб про це знало якомога більше людей.

Честолюбцеві завжди буває властива заздрість. Він не зносить, коли хтось має успіх і добру славу, особливо, коли це колега по праці. Тоді честолюбець намагається всяким способом знищити й заганьбити його, не зупиняючись навіть перед інсинуаціями.

Але це дрібна риба, що водиться у великій кількості у кожному селі, в кожному місті.

Але є честолюбці великого розмаху, що хочуть здобути собі ім'я в цілій державі, або й у цілому світі, хочуть панувати над масами, не зупиняючись на шляху до цього навіть перед убивством. В літературі тип жорстокого честолюбця яскраво й глибоко відбив Шекспір в особах лорда і леді Макбет.

Історія знає численних тиранів і узурпаторів, що тисячами і десятками тисяч нищили ні в чому неповинних людей, аби тільки захопити й утримати владу над масами.

Немало жорстоких честолюбців посідали царські і королівські трони. Такими були Асиро-Вавилонські й перські царі; таким був Тамерлан, що з черепів замордованих і забитих людей звелів зробити піраміду. Великою жорстокістю вславився англійський король Генрик VIII.

Російська цариця Катерина друга чужими руками вбила свого чоловіка Петра Третього. Боячись, щоб не захиталась його влада, Петро перший вбив свого сина Олексія. Часто жорстокість з мотивів честолюбства й вла-

долюбства набуває садистичного характеру. Так садистами були Іван Лютий, що катував і нищив тисячі людей, супроводячи це глузуванням зі своїх жертв. Садистом був і Петро перший, що власноручно рубав голови стрільців, які збунтовались проти нього, і часто був присутній при тортурах жертв свого деспотизму. (Дивись нарис О. Толстого „День Петра”).

Але ніхто й ніколи не виявив такої пекельної жорстокості на основі честолюбства й прагнення до влади, як „геніяльний батько народів” товариш Сталін. З його наказу сотні мільйонів замучено в енкаведівських катівнях, в концтаборах, знищено голодом. Жорстокість витравила в душі Сталіна всі людські почування. Для нього не існує ні дружби, ні почуття вдячності. Боячись конкуренції, він знищив всіх своїх старих товаришів по партії. Жорстокість у Сталіна з'єднується з хитрістю й підступністю. Таким він виявляє себе й у внутрішній і зовнішній політиці. Крім того, жорстокість з'єднується у нього з великим боягузством. Називаючись батьком народів і улюбленим вождем, він рідко коли показується перед масами, а коли й показується, то під дуже великою й перевіреною охороною. Під такою ж охороною завжди перебуває і Кремль, місце перебування Сталіна. Боягузство й заздрість були й є одним мотивом нищення людей, що так або інакше своїми здібностями й діяльністю виділялись серед советських діячів. Тому в „найщасливішій країні світу”, ніхто, навіть найвидатніші партійці, не можуть бути певними у своєму завтрашньому дні.

Егоцентрики — самозамкнені

Егоцентризм егоїстів всіх категорій полягає в тому, що основною метою їх життя є служіння своєму „я”. Але вони не відмовляються від зовнішнього світу, не замкаються в собі. Навпаки, зовнішній світ і в першу чергу окремих людей і суспільство вони ви-

користують у своїх власних інтересах. З цього погляду протилежністю до них є самозамкнені егоцентрики. Ставлячи в центрі всього свою особу, зокрема свій внутрішній духовний світ, вони по змозі ізолюються від зовнішнього світу, в першу чергу від суспільства, з тим, щоб жити своїм власним внутрішнім життям.

Виняткову форму такого духовного ізоляціонізму являє собою буддизм в його чистому вигляді. В основі його лежать „чотири вищі правди”, що їх оголосив Будда, або Сідхарта, прозваний Шакія-Муні (600 р. до Хр.) Перша правда така: життя, що в основі своїй має 12 зв'язаних між собою причин, є ілюзія, яка неодмінно супроводиться стражданням. Друга правда провіщає, що причиною страждання є бажання: „Бажання, що його супроводять страх і горе, містять в собі коріння страждання”.

Третя вища правда вказує шлях до того, щоб позбавитись ілюзії й страждання. Це є нірвана, що означає в буквальному перекладі відсутність дихання, або стан, коли зникають всякі ілюзії.

Четверта правда каже, що засобом для досягнення нірвани є відмовлення від усяких бажань і знищення в собі всіх прагнень і стремлень.

Таким чином буддизм, оголосивши світ ілюзією і закликаючи відмовитись від неї, кінець-кінцем приходить і до заперечення особистости з її внутрішнім життям. Це є абсолютний негативізм, заперечення всього, спочатку зовнішнього, а потім і внутрішнього.

Але відмовлення від зовнішнього світу, зосередження в собі, в своєму внутрішньому житті і спогляданні індійські мудреці проповідували ще до Будди. В національній епopeї „Магабгараті” сказано: „Я найбільше люблю того, хто не має надій, і хто відмовився від людських піклувань. І той гідний моєї любови, хто нічому не радіє і нічим не засмучується, нічого не бажає і всім задоволений; він служить мені і не турбує його нещастя. І я возлюблю того, хто однаково ста-

вється до друзів і до ворогів своїх; того, хто однаковий і в славі, і в ганьбі, теплі і холоді, стражданні і насолоді; того, хто не турбується про життя, про похвалу і ганьбу, хто мало розмовляє і нічому не дивується, хто не має свого життя і служить мені, повний великої любові”.

В наведеному вище уривкові з „Магабгарати” поданий ідеал аскета, якого ми могли б назвати крайнім самозамкненим егоцентриком на релігійній основі. І такими дійсно були численні індуські аскети різних віровизнань і сект. Вони створили цілу систему прийомів, або вправ, щоб досягти такого стану повної байдужості до зовнішнього світу.

Християнський аскетизм має інший характер, бо християнство в своїй основі не є песимістична система. Воно дивиться на світ і людину, як на творіння Боже, хоч і пошкоджені гріхом. Тому християнський аскет не відривається, подібно до індуського аскета, зовсім від світу й людей, а перебуває з ними у внутрішньому і навіть у зовнішньому єднанні, оскільки це не йде в супереч з обітницями ченця.

Але і в християнстві, особливо в перші віки його існували течії, що у своєму відношенні до зовнішнього світу стояли близько до песимістичних поглядів індусів. На цьому ґрунті виробляється тип аскета, що зовсім відходить від світу і цілком віддався молитві, самоаналізі, містичному спогляданню вищого світу. Це є особлива форма егоцентризму, яку ми мусимо чітко відмежувати від егоїзму, бо аскет за мету свого життя визнає не задоволення своїх особистих потреб, а єднання з Богом і вічне блаженство на небі.

Але егоцентризм у формі замкненості в собі, позбавлений елементів аморальності, може розвинутиися і не на релігійній основі. Причиною його може бути природній нахил до самоаналізи і споглядання, що особливо властиво меланхолікам.

Крім того, він може розвинутиися у наслідок розчарувань у політичному і громадському житті, в наслідок

принципових розходжень з суспільством. Все це приводить до того, що людина шукає морального задоволення й спокою у своєму внутрішньому житті, в спогляданні буття і самоспогляданні.

Таким, між іншим, був Барух Спіноза (нар. 1632). Він народився в жидівській родині, що виїхала в Нідерланди з Португалії. Він рано виявив великі здібності до науки, зокрема до філософії. Студіюючи Біблію, він різко розійшовся зі своїми земляками в поглядах на неї. В наслідок цього його відлучили від синагоги, і хтось із його земляків зробив на нього замах. Тоді Спіноза залишив Амстердам і переіменював своє ім'я на християнське ім'я Бенедикт. Все своє подальше життя він жив як аскет: не прагнув до багатства, був позбавлений честолюбства, підтримував своє існування полірочною шкля для оптичних струментів. Увесь свій вільний час він присвячував філософічним міркуванням і писанню філософічних творів. Цим він придбав собі славу великого філософа, і його було закликано на катедру в Гайдельбурзький університет. Не бажаючи втрачати незалежності, Спіноза відмовився від цієї пропозиції. Так само відмовився він і від спадщини, що її залишив йому один із його друзів.

Визначені елементи егоцентризму були і в характері Канта і Шопенгауера. Із українців типовим егоцентриком був Сковорода, що відмовився від посади і всіх життєвих марнот для споглядання й спокою.

Егоцентризм, позбавлений елементів аморальності й егоїзму, трапляється дуже часто і серед звичайних людей.

Ріжні життєві невдачі й розчарування примушують їх замикатися в собі і по змозі відмежовувати себе від зовнішнього світу. Зрозуміло, що таке відмежування середньої людини веде за собою звуження психічного життя і тяжкі внутрішні переживання.

ЕКСТРАВЕРТОВАНІ ХАРАКТЕРИ

Альтруїсти

Згадані вище характери, незалежно від їх моральної вартости, ми назвали еґоцентричними або інтровертованими, себто такими, що їх прагнення в основному звернені на власне „я”. Протилежністю їх є характери екстравертовані, себто такі, що їх прагнення звернені в основному на зовнішній світ, на природу й суспільство. Це означає, що такі люди на перше місце ставлять служіння суспільству, і коли морально обґрунтовані інтереси його стикаються з власними інтересами людини, вона поступається ними. Таких людей звичайно звать альтруїстами, протиставляючи їх еґоїстам.

Мотиви альтруїзму можуть бути різні. Це перш за все почуття любови і симпатії. Найхарактернішим прикладом такого альтруїзму може бути ставлення матері до своєї дитини. У більшості матерів це ставлення має характер жерственності, особливо в перші роки життя дитини. Іноді ця жертвенність підноситься на рівень героїзму, коли мати жертвує своїм життям, щоб врятувати дитину.

Але материнський альтруїзм не завжди має під собою високу моральну основу. Іноді він ґрунтується на сліпому напівтваринному інстинкті, на тому, що мати відчуває в дитині свою плоть і кров. У таких випадках любов матері до своєї дитини може сполучуватись з еґоїзмом і навіть злобою й ненавистю до інших людей, малих і дорослих.

Другою формою альтруїзму є любов і симпатія до близьких людей: знайомих, товаришів по праці, односельчан і т. інш.

Близька до цього форма є любов до свого народу, до своєї Батьківщини, що іноді теж підноситься до високої жерственності. Але все це може бути недостатньо усвідомленим і спорадичним. Коли мова йде про альтруїстичний характер, ми мусимо мати на увазі

усвідомлене служіння суспільству, що стало основною метою життя даної людини. Зрозуміло, що це можливо лише на засадах ідеї, що стала ніби органічною частиною особистости. Ідейність, коли вона не обмежується лише словами, завжди сполучується з принциповістю, себто щирим прагненням людини керуватися у своїй поведінці й діяльності певними засадами й правилами.

Найчастіше такий альтруїзм має форму громадської діяльності. Це праця лікаря, агронома, педагога, священника, інженера, вояка і т. інш. В одному з попередніх розділів ми дали аналізу різних видів діяльності людини. Тепер ми лише зупинимось на рисах, що відрізняють громадського чи політичного діяча — альтруїста від такого ж діяча — еґоїста. Тим часом, як для останнього служба або громадська діяльність є лише засіб задоволення своїх еґоїстичних потреб, для першого вони є метою його діяльності. Така людина з головою входить у свою роботу, намагаючись поставити її на як найвищий рівень і цим принести користь суспільству. Тому вона з охотою слухає розумні поради, не ображається, а буває вдячна за щирі й обґрунтовану критику. Для неї другорядне значення мають чини, відзнаки й нагороди. Вона свідомо й охочо підлягає існуючій дисципліні і намагається підтримати її й серед залежних від неї працівників. Але разом з тим вона свідомо своєї гідности і тому, ставлячись з належною пошаною до своїх керівників, не дозволяє собі у відношенні до них жадного підлабуництва і приниження. Навпаки, коли керівники припускають якісь зловживання, що причиняються до шкоди для суспільства, такий громадський діяч знайде в собі сміливість чесно сказати про це керівникові у вічі.

Одною з рис такого громадського діяча є безумовна чесність; він не тільки сам не дозволяє собі брати якіхось хабарів, не тільки сам не припускає жадного шахрайства, а мужньо бореться з шахрайством і хабарництвом, коли помічає їх в роботі своїх колег по праці.

А в тих випадках, коли суспільству загрожує якась велика небезпека, такий громадський, військовий чи політичний діяч мужньо стає на боротьбу, ризикуючи не тільки своїм становищем, а іноді й життям. Прикладів таких ідейних самовідданих діячів багато знає історія кожного народу. У греків такими були цар Леонід, Перікл, Сократ, у римлян брати Гракхи, Муцій Сцевола, у німців імператор Карло Перший, в українців Святослав Завойовник, Св. Княгиня Ольга, князі Володимир Святий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Сірко, Богдан Хмельницький, Петро Могила, Мазепа, Шевченко і багато інших. Це все відомі славетні діячі. А проте були й є численні скромні, але чесні і самовіддані громадські діячі, імена яких мало кому відомі і будуть забуті прийдешніми поколіннями. Такими, нпр., були на Україні численні земські лікарі, що не тільки цілком віддавались своїй роботі, не дозволяючи собі брати гроші від своїх пацієнтів, а іноді мужньо ризикували своїм життям, особливо підчас таких страшних епідемій, як холера або тиф. Такими були численні педагогі, агрономи й інші діячі.

Фактично на таких людях тримаються держави й громади. Коли б у державних і громадських установах працювали лише егоїсти, всякі шкурники й шахраї, вони давно б завалились.

А проте не всякого самовідданого діяча можна назвати альтруїстом. Альтруїзм визначає ставлення до другої людини, як до самого себе. Сутність його висловлена словами Христа: „возлюби ближнього твого, як самого себе”. Найвища форма альтруїзму це саможертва для блага другого: „більше цієї любови ніхто не має, як хто душу свою покладає за друзів своїх”.

Отже, ніяке, навіть найкраще відношення до природи не може бути назване альтруїстичним. Єдиний виняток з цього може бути лише при умові крайнього, послідовного пантеїзму, при якому людина визнає себе такою ж самою часткою природи, як тварини й рослини. Таким, за індуським переказом, був Будда, що віддав

своє тіло голодній тигриці, яка не мала чим нагодувати своїх дітей. Але це є тільки легенда, бо навіть пантеїст, не стане жертвувати собою для тварин, а тим більше для рослин.

Тому ми не можемо назвати альтруїстом всякого самовідданого наукового дослідника. Між такими науковцями було й є багато альтруїстів, але не всі. Таким, приміром, можна назвати людину, що, ризикуючи своїм життям, досліджує якусь епідемічну хворобу з метою врятувати від неї суспільство. Але ми не можемо таким ім'ям назвати природника, що досліджує ще невідомі в науці рослини чи тварини, не думаючи про те, яка від цього буде користь для суспільства.

Таких людей можна назвати безкорисними служителями Правди-Істини. Для них правда — над усе. Забуваючи про свої особисті інтереси, навіть про інтереси своєї родини, не думаючи про нагороду і славу, такі люди цілком віддають себе науковій роботі з вірою в те, що їм пощастить відкрити об'єктивну істину. Характеристичною властивістю таких людей є велика зосередженість думки на якомусь предметі, або якійсь ідеї. Це посилює й загострює її. Не відтягаючись нічим стороннім, думка з усією енергією входить у предмет дослідження і відкриває в ньому нові й нові риси. Таким ученим буває часто властива велика неухважність, що стала предметом численних анекдотів, приміром таких, що вчений після власного весілля забуває про те, що він одружився, або йдучи на лекцію, надіває собі на шию жінчину панчохою замість краватки і т. інш.

Але це не є неухважність, властива поверховним і легковажним людям, що перелітають думкою з предмета на предмет і багато чого не помічають. Це є велика сила уваги в центрі з повним послабленням її на периферії. Такі вчені іноді стають жертвами вуличних катастроф. Ідучи вулицею і задумавшись над якоюсь проблемою, такий учений легко може потрапити під авто або трамвай.

Таким самовідданим служителем правди був Архимед, про якого ми згадували раніш. Він керував фортифікаційними роботами, коли римляни обложили його рідне місто Сиракузи. Але в основному всі його думки були спрямовані на розв'язування наукових проблем, чим і пояснюється його трагічна смерть від руки вояка — варвара.

Таким був Галілей, що довго сидів у тюрмі і терпів муки за свої досліди і все ж таки залишився вірним науковій правді. Таким були Коперник, Н'ютон і багато інших наукових дослідників. Таким був Лівінгстон, дослідник Центральної Африки, де він знайшов свою смерть. Такими були дослідники крижаних країн, що, не боючись ні голода, ні холода, йшли на далеку й сувору північ з єдиною метою дослідити її, і часто знаходили там для себе смерть. Наука має теж своїх мучеників, як має їх релігія, військова, громадська й політична справа.

І подібно до того, як на таких самовідданих, жертвенних людях тримається державне і громадське життя народів, так на таких же людях тримається наука.

Характер і світогляд

Мета життя великою мірою залежить від світогляду. Тому від нього залежить і характер, стрижнем якого є основна життєва мета людини.

Наше прагнення і наша діяльність залежить не тільки від наших потреб, що базуються на інстинктах, а й від того, як ми уявляємо собі світ: чи визнаємо його чисто матеріальним, чи поряд з матерією, як чимсь підлеглим, визнаємо й існування духа; чи віримо чи не віримо в безсмертність душі. На цих засадах базується людська мораль, що є системою норм поведінки людини.

Зрозуміло, що не можна уявляти собі справу так, що характер є лише наслідок, а світогляд причина. Між тим і другим є органічний зв'язок; в процесі фор-

мування світогляду формується й характер і навпаки. А проте не слід також забувати й того, що світогляд твориться цілими народами протягом століть і тисячоліть. Він зберігається в свідомості народу і передається від покоління в покоління, а з розвитком культури зафіксується в різних письмових пам'ятках: в книгах релігійних, філософічних, наукових, а також в різних пам'ятках мистецьких.

А проте діючим світогляд робиться тільки тоді, коли його засвоює окрема людина. Це засвоєння може бути різним. Звідси й різний вплив того ж самого світогляду на поведінку й характер людини. Одна людина засвоює світогляд сліпо, без критики, і це було властиве старовинним часам, коли розумова культура стояла на низькому рівні; друга засвоює його критично, дещо приймає, дещо перероблює й відкидає; третя зовсім заперечує традиційний світогляд і творить свій світогляд що відповідає її власним психічним рисам.

А проте як би не був засвоєний або вироблений світогляд, вплив його на характер дуже великий. Особливо це видно на прикладах людей сильної й щирої вдачі, коли вони з тих чи інших причин міняють свій світогляд. Одним з найпереконливіших прикладів цього є навернення до Христа Савла, що став потім Павлом. Як відомо, до чудесного явлення Савлові Христа на дорозі з Єрусалиму в Дамаск, це був найзапекліший і найлютіший ворог християнства. А після цього чуда він став одним з найпалкіших і вірніших учнів Христа, що з найбільшою енергією й жертвенністю проповідував Його вчення, поки не був замучений за віру Христову.

Тому зміна імення апостола не є тільки зміна формальна: Савл і Павло є ніби дві різні особи.

Приблизно те ж саме треба сказати про Великого князя Володимира. До прийняття християнства це була людина жорстока, нестримана й женолюбива; після хрещення він став зразком милосердя, християн-

ської мудрости й любови, за що й був визнаний Церквою Святим.

Прикладом такого переродження людини під впливом зміни світогляду багато дає підсоветська дійсність. Стаючи большевиками, порядні до того люди робились жорстокими й брутальними, зраджували й видавали органам НКВД своїх найближчих знайомих і родичів. Навпаки, будучи большевиками, що, побачивши брехливість і жах большевицької системи, відходили від неї, ставали порядними людьми. До цього треба додати, що такі люди майже всі гинули в концтаборах і катівнях НКВД.

Світогляд дуже сильно відбивається і на характері й побуті цілих народів. Так, нпр., є велика різниця між народами Сходу і Заходу, що пояснюється в першу чергу різницею світоглядів. Є велика різниця в характері народів дохристиянської і християнської ери.

Великі зміни в характері народів відбулися на теренах СРСР. Безперечно, причиною цього був большевицький терор і жажлива експлоатація, але разом з тим велика роля в цьому належить і большевицькому світогляду.

Зміна світогляду в цілому народові веде за собою й зміну його вдачі. Про радикальні зміни в арабському світі під впливом ісламу ми вже згадували раніш. Тепер нагадаємо, які великі зміни в психологію народів вносило і вносить християнство. Всі знають, як під впливом християнства змінилось населення римської імперії, як в середні віки під впливом християнства змінялись народи германської раси, який вплив мало християнство на світогляд, культуру і побут українського народу. До цього треба додати факти зміни в психології народів під впливом християнства в нові часи. Такі зміни, нпр., мали місце в Південній Америці між племенами, що прийняли християнство, в Індокитаю і в багатьох інших країнах.

Світогляд перш за все впливає на людину своїм змістом. В основному всі світогляди існуючі і ті,

що існували, можна поділити на дві групи: матеріялістично-атеїстичні і ідеалістичні. Середнє місце між ними посідає світогляд пантеїстичний. В сучасних умовах світової боротьби актуальними є два перші світогляди. Кожний з них накладає своє тавро на своїх прихильників. Матеріялізм передусім знижує гідність людини. Заперечуючи існування душі, як нематеріяльної, безсмертної субстанції, він зводить людину до стану матеріяльної речі, що лише деякими властивостями відрізняється від рослин і тварин. Тому на засадах матеріялізму не можна побудувати справжньої моралі, бо одною з найважливіших засад її є визнання абсолютної вартости людської особистости.

Тому цілком природно, що на засадах матеріялізму творяться концепції, які трактують окрему людину, як знаряддя в руках суспільства або пануючої партії, фактично знаряддям тих, хто має в своїх руках силу. Інакше кажучи, матеріялізм визнає лише право сильного. Це ще в середині 17 ст. висловив рішучий і послідовний матеріяліст Гоббс.

На тих же засадах стоять і сучасні комуністи, хоч і прикриваються фальшивими фразами про права й свободу людини. Жахлива большевицька дійсність з її кровавим терором, концтаборами, доносами, штучно організованим голодом, колгоспами, потогонною стханівською метою, — до останку викривають брехливість большевизму.

Зрозуміло, що така система, як реалізація в політичному й суспільному житті ідей комунізму, мусить в окремої людини виробляти негати́вні риси вдачі. Метою комуністичної партії в сучасний момент є все-світня революція, як засіб встановлення комунізму на цілому світі. Інакше кажучи, це є море людської крові, безмежні людські страждання, руйнації здобутків культури, над якими тисячоліттями працювало людство. А для чого? Для того, щоб кінець-кінцем якась порівняльно невелика група честолюбців і властолюбців стали необмеженими диктаторами світу, і,

маючи в своїх руках найсильніші засоби примусу, безконтрольно панували над людством й безмежно експлуатували його.

Що саме так мусіла б закінчитися всесвітня комуністична революція, — це можна думати, усвідомлюють і розумніші з комуністів, аналізуючи те, що діється в СРСР і сателітних державах. Отже, життєвою метою таких людей може бути лише власний добробут, задоволення матеріальне потреб і власного честолюбства. Щодо засобів досягнення цієї мети, то послідовно реалізований матеріалізм не обмежує їх. Це може бути зрада, нечесність, підлабузництво перед сильними і впливовими людьми, донос і навіть убивство і не тільки окремих людей, що стоять на дорозі до мети, а й масове вбивство. Але всі ці засоби комуніст прикриває якоюсь брехнею, щоб не наразитися самому на небезпеку. Це фальшиві фрази про всесвітню місію пролетаріату, про самовіддане служіння партії, про безмежну любов до „геніального Сталіна”, про щасливе й радісне життя в СРСР і т. інш. Отже типовий сучасний комуніст, особливо на теренах опанованих більшовиками, це крайній егоїст, позбавлений всяких принципів і моралі.

Такими є більшість комуністів, що працюють по численних більшовицьких організаціях і установах у містах і селах. До партії більшість із них пішла не з щирих переконань, а для того, щоб одержати кращу посаду і користатися кращим матеріальним становищем. Щоб бути прийнятим до партії, вони мусіли були заслужити довір'я її, а це значить виявити себе, як вірні пси комуністичної партії і советської влади: виступати часто на мітингах, громити вигаданих ворогів народу, зривників, саботажників, прогульників, доносити на них органам НКВД, при всякій нагоді словославити „найгеніальнішу людину світу” Сталіна і т. інш. Таким чином ще до вступу в партію людина опоганюється і вкрай деморалізується. Після вступу таке опоганювання й деморалізація поглиблюється.

Ще гірше стоїть справа з керівниками комуністичної партії. Це без винятку безмежні честолюбці й егоїсти, що готові всіх і все принести в жертву своєму егоїзмові. В їх взаємних відношеннях панують недовір'я, заздрість та інтриги. Тримаються вони купи лише з егоїстичних міркувань, як злочинна змовницька організація.

Більшість їх зовсім безпринципові. Про це з особливою переконливістю свідчать судові процеси над партійцями, зокрема процес „Зінов'єво-Бухаринського блоку”. На цьому процесі були чільні керівники комуністичної партії виступали, як люди, позбавлені всякої честі й людської гідності. Вони низькопоклонничали перед партією і Сталіном, каюлися не тільки у дійсних, але й вигаданих провинах, доносили один на одного. Жоден з них не виявив будь якої гідності і принциповості. Все це були жалюгідні егоїсти. Можна бути певним, що коли б на становищі підсудних опинились їх судді, то вони поводити б себе ніяк не краще.

Нарешті слід відзначити страшну жорстокість більшовиків і перш за все провідників комуністичної партії. Пролиття людської крові, убивство, як окремих людей, так і нищення мас — це для них звичайна справа.

Особливо великою жорстокістю вславився Єжов, керівник НКВД. Ця маленька, низенька людина була сповнена пекельною лютюю, заздрістю і честолюбством. За якіхось півтора-два роки він знищив або заслав на каторгу мільйони людей і між ними багато партійців. Своєю жорстокістю він перевищив навіть великого ката — садиста Дзержинського. А всіх жорстокістю, підступством і хитрістю перевищив „великий і геніальний батько народів” Сталін. Але про це ми писали раніш.

Протилежні риси виховус в людини ідеалістичний християнський світогляд. Християнська мораль базується на вірі в Бога, як абсолютне Добро, Правду й Красу, і на вірі в безсмертність душі людини, що ство-

рена по образу й подоби Божій. За християнською наукою метою життя є царство Боже, себто здійснення ідеалів християнської любови й Правди. Така мета, коли вона стає основою життя й діяльності людини, витворює в ній найвищі риси характеру: високий жертвенний альтруїзм, правдивість, чесність, твердість і терпіння при всяких невдачах, володіння пристрастями.

Лише на ґрунті християнства можна збудувати позбавлену суперечностей ієрархію вартостей, що забезпечує гармонійність і суцільність характеру. Тому серед християн було багато людей, що являють собою зразки людських чеснот: любови до ближніх, милосердності, твердості у вірі, здорового оптимізму та інші. Такими були апостоли, мученики перших віків християнства, християнські місіонери, що мужньо несли віру Христову поганцям, численні подвижники, християнські царі, королі і князі, що в керівництві державами прагнули реалізувати Правду Христову.

Але всякий світогляд взагалі і християнський світогляд зокрема може формувати в певному напрямку характер людини лише тоді, коли він реалізується в дії. Для цього передусім потрібно, щоб він став переконанням людини, себто, щоб людина не тільки зрозуміла й засвоїла його, а щоб він став часткою її духовного ества. Є люди, що формально дотримуються того чи того світогляду, а в своєму практичному житті діють всупереч йому. Так, нпр., є багато людей, що визнають себе за християн, а діють всупереч заповітам Христа. Про таких людей можна сказати, що у них слово розходиться з ділом. Іноді це розходження має характер лицемірства. Це буває тоді, коли людина вдас з себе добру й милосердну, а на ділі робить зло. Називаючи таких людей фарисеями й лицемірами, Христос порівнював їх з гробами зовні побіленими, а в середині повними кісток.

Погодження між світоглядом і дією, навіть тоді, коли він стає переконанням, не дається людині без напруження й боротьби. Не треба забувати про тіло

людини, що має свої потреби, які іноді суперечать вимогам духа. Треба разом з тим пам'ятати, про наявність у людини навичок, вироблених під впливом неправильного виховання й нездорового оточення. Про цю внутрішню суперечність в душі людини писав і апостол Павло в посланні до Римлян: „добре, що його хочу, не роблю, а зло, що його не хочу, творю” (VII, 19).

Щоб перебороти таку суперечність і досягти внутрішньої гармонії, людина мусить довго й уперто працювати над собою. Нарешті, слід зазначити, що гармонійність вдачі забезпечується гармонійністю самого світогляду. Коли ж у світогляді будуть внутрішні суперечності, то такі ж суперечності будуть і в характері й діяльності людини. Напр., неминучі суперечності матимуть місце тоді, коли людина захоче поєднати християнський світогляд з марксизмом. Основи цих двох світоглядів взаємовиключаючі, а тому поєднати їх неможливо. А коли хтось пробує їх поєднати, то це є або непорозуміння, або лицемірство. Особливо, велике значення чистота світогляду має в умовах сучасної боротьби двох світів, коли кожний мусить чітко визначити свої позиції, чи на боці ідеалістично-християнського світу чи на боці світу матеріально-атеїстичного. Всякий компроміс з боку борців за святу Правду буде тільки шкодити їм. (Прим. Більш докладно про світогляд і характер буде подано у другій частині нашої праці.)

Формальні властивості характеру

В попередніх розділах ми розглянули риси характеру в залежності від змісту основної життєвої мети людини. Мимо того ми мусимо відрізнити ще риси характеру, що залежать від того, як людина реалізує цю мету. Крім того, треба пам'ятати, що основна мета здійснюється через виконання окремих часткових завдань, що їх ставить людина перед собою в процесі свого щоденного життя. Від цього залежать ті риси характеру,

що ми можемо назвати їх формальними. Вони великою мірою залежать від природних властивостей людини та умов її виховання. Цими рисами люди, що належать до однієї з названих нами вище груп характерів, можуть відрізнитися один від одного і бути подібними до людей іншої групи. Так, нпр., організованістю в досягненні мети альтруїст може відрізнитися від другого альтруїста і бути в той же час подібним до якогось егоїста.

Одною з важливих формальних рис характеру є рішучість або нерішучість. Вона виявляється переважно в ті моменти, коли людині доводиться вибирати мету й рішатися на ту чи ту дію. Вибір може стосуватися основної життєвої мети, а також часткових завдань щоденного життя. Перший випадок часто трапляється в юнацтві, коли людина вступає в самостійне життя й тому мусить визначити свій основний життєвий шлях, приміром, вибрати ту чи ту професію. Але такі випадки бувають і зі зрілими людьми в переломові моменти їх життя.

В такі моменти життя одні без великих вагань вибирають той чи той життєвий шлях, другі довго вагаються, поки виберуть його, а іноді й вибравши, змінюють своє рішення.

Перші звуться рішучими, другі нерішучими. Рішучість або нерішучість у виборі основного життєвого шляху значною мірою залежить від того, чи має людина чітку визначені здібності чи нахили до якогось певного роду діяльності. Хто такі здібності має, у того вибір проходить легко й швидко, без великих вагань, хто їх не має, той, звичайно, вагається.

Рішучість або нерішучість мають місце і в окремих випадках щоденного життя. Вони залежать від темпераменту, слабости або сили волі, швидкості або повільності асоціацій. Люди сильної волі звичайно бувають рішучими і навпаки.

Людина зі швидкими асоціаціями швидше рішається на якусь дію, ніж людина з асоціаціями повільними. Тип нерішучої людини дуже тонко відбив

Гоголь в комедії „Сватання” в особі Подколесіна. Клясичним зразком рішучести на довгі віки залишиться князь Святослав Завойовник.

А проте рішучість може бути різною. Є люди, що рішаються на якусь дію без обдумування мотивів, виключно під впливом якогось почуття: гніву, симпатії, антипатії і т. інш. Нерідко таким людям доводиться каятися за свої необдумані вчинки. Це люди імпульсивні, афективні. Їх можна ще назвати вибуховими.

Інші, навпаки, обдумують мотиви дії і тільки тоді рішаються на неї. Це люди розсудливі, зрівноважені. Часто ця риса обумовлюється рівнем емоційності людини. Люди спокійної неемоційної вдачі звичайно частіше виявляють обуманість, ніж люди вдачі емоційної.

Але бувають і такі випадки, коли люди з сильними почуттями володіють ними і керуються в своєму житті обдуманими мотивами. Це є одна з найважливіших ознак сильної волі.

Така риса, особливо у людини з сильними емоціями є наслідком великої роботи над собою і свідчить про високу культуру духа. Навіть у критичні моменти життя, напр., на війні, підчас якихось катастроф чи загальної паніки вони не гублять голови й зберігають духову рівновагу.

Протилежність їх є люди незрівноважені, що не володіють собою, легко впадають в стан афекту, а в критичні моменти життя, особливо на війні і підчас катастроф швидко впадають в паніку.

Прийнявши те чи інше рішення, людина може по різному поставитися до виконання його і, коли їй трапляються якісь перепони чи зовнішнього чи внутрішнього характеру, вона переборює їх. Вона твердо йде до поставленої мети. Це люди твердої, наполегливої вдачі.

Другі, прийнявши те чи інше рішення, з початку з жаром приймаються за виконання його, а потім захоп-

лення їх спадає, і вони залишають працю. Цих людей можна порівняти з солом'яним вогнем, що спалахнувши, скоро гасне, не давши жару.

Трегі взагалі не захоплюються працею, не виявляють наполегливості в ній і залишають її на випадок якіхось труднощів і перепон.

Це люди нестійкої вдачі.

Не слід змішувати наполегливість і стійкість, з одного боку і упертість, з другого, хоч ці риси часто з'єднуються в одній особі.

Упертістю часто називають необгрунтовану розумом наполегливість. Такою рисою Гоголь наділив свого Тараса Бульбу, що, загубивши люльку і не хотючи, щоб вона дісталась лихам, вернувся за нею і через це наклав головою.

Якраз у Бульби упертість з'єднувалась з наполегливістю й стійкістю.

Нарешті, одна людина може виконувати якесь рішення організовано, пляново й систематично. Це люди організовані. Іноді організованість і плянованість набуває характеру педантизму, коли організованість і ретельність переходить певні межі і набувають комічного характеру.

Протилежність людей організованих є люди неорганізовані, або хаотичні. Вони діють без обдуманого пляну, від однієї справи швидко переходять до другої, знаряддя праці в них завжди не на місці, і тому вони рідко коли доводять своє рішення до доброго кінця.

З організованістю органічно зв'язана риса передбачливості, себто здібність наперед урахувати можливий хід дії, її наслідки і можливі зміни ситуації. Людей, що володіють такою рисою, називають передбачливими. Навпаки, є люди, що живуть лише сьогоднішнім днем і мало думають про майбутнє. Це ті, що їх можна назвати необачними.

Проблема мінливості характеру

Вище ми писали, що характер є сукупність стійких рис, що ними одна людина відрізняється від іншої. Така психічна стійкість дає нам можливість передбачати, як людина буде діяти в певних обставинах життя. На людину стійку, характерну ми можемо покладатись, на людину нестійку, безхарактерну ми покладатися не можемо.

В зв'язку з цим виникає питання: коли устійнюється характер і як розуміти стійкість його? Взагалі можна сказати, що характер людини устійнюється тоді, коли закінчується зростання її і формується світогляд. Це припадає приблизно на період 20-25 років життя. А проте мусимо тут же зазначити, що стійкість характеру, навіть у людей міцної волі не слід розуміти як повну незмінність, або закостенілість. Передусім треба пам'ятати, що характер базується на темпераменті й обдарованості, а також на впливах на людину умов суспільного життя. Природні ж властивості людини міняються з роками. Міняються й умови суспільного життя.

А все це не може не відбитися на характері людини. У сімдесят-вісімдесят років людина не може бути такою, якою вона була у 25-30 років. Покинувши батьківщину в Європі і переселившись до Америки, людина мусить виробити в собі нові риси вдачі, яких вона не мала раніш, інакше вона не зможе вижити в новій для неї країні. Але зміна характеру може бути різною, вона може стосуватися основних і другорядних рис. Зміна перших рис, що відповідають ширим переконанням людини та являють вияв її свобідного духа, буде зрадою собі і ламанням характеру. Коли ж людина в основному залишається такою, якою вона стала в наслідок ширих переконань і роботи над собою, і міняється лише в другорядних рисах, то така зміна є цілком нормальна та іноді й бажана. Приміром, коли чесна людина, приїхавши в Америку і опинившись в скрутних

умовах життя, починає займатись шахрайством, то це буде зрада собі й суспільству.

Коли ж людина, що на батьківщині займалася лише теоретично роботою і через це була позбавлена рис практичної вдачі, починає, не йдучи всупереч голосу сумління, виробляти у себе практичні здібності, це не буде зрадою й ламанням характеру. Вирішальним тут є те, як людина ставиться до виробленої вже основної мети життя. Коли людина відходить від неї і заміняє її другою метою, це неодмінно веде за собою й зміну характеру.

Коли ж основна життєва мета не міняється, то й при змінах деяких другорядних рис психіки характер в основному не міняється.

Приміром, коли українець, що за основну мету свого життя визнає благо Батьківщини, поїхавши до Америки— і далі в нових умовах працює з такою ж щирістю для України, то хоч би й змінилися деякі його психічні риси, ми не можемо говорити про радикальну зміну характеру.

На закінчення маємо підкреслити дві тези: 1. Абсолютної незмінності характеру нема і вона небажана. Людина має залишитися вірною своїй основній життєвій меті, що відповідає її сумлінню, і мусить плекати в собі риси, що цій меті відповідають. 2. Людина завжди мусить працювати над собою. Природа і людство не стоять на місці: вони йдуть вперед або назад. Те ж саме треба сказати про характер людини: він або розвивається й удосконалюється або розкладається. Це залежить від людини.

В молоді роки основну роль тут відіграє виховання.

КІНЕЦЬ 1-ої ЧАСТИНИ

